

Anmeldelser

Dansk Socialhistorie. Gyldendal i samarbejde med Statens humanistiske forskningsråd 1–7, kr. 980,- (sælges kun samlet).

Jørgen Jensen. Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. Dansk socialhistorie 1, 1979, 270 s., ill.

Første bind i serien dansk socialhistorie er, med forfatterens ord, »tænkt som et overblik over nogle af de tendenser, der i øjeblikket brydes i den arkæologiske videnskab«. (se endv. Fortid og Nutid, bind XXVII, 3) – et forsøg på at give en socialhistorisk tolkning af det arkæologiske materiale. Socialhistorie benyttes her i den bredere angelsaksiske betydning af ordet, lig med samfundshistorie. Udgangspunktet herfor er dels de etnografiske teorier om primitive samfundsformer som i de senere år har tjent som inspiration for nye tolkninger af det arkæologiske materiale, dels de økologiske synspunkter som i stigende grad har vundet indpas i arkæologien. Bogen er det første forsøg på at give en samlet fremstilling af den forhistoriske samfundsudvikling på dette grundlag, ligesom det er den første populære sammenfatning af Danmarks oldtid siden bl.a. P. V. Glob's og Johannes Brøndsted's bøger fra begyndelsen og midten af tresserne. Begge dele må hilses med glæde og kan tages som tegn på at en ny generation af danske arkæologer er i færd med at løfte og forny arven efter Brøndsted-generationen, såvel videnskabeligt som formidlingsmæssigt. Herom vidner også den nye populære fremstilling af Danmarks oldtid, i en rigt illustreret pragtudgave, som for øjeblikket udkommer på Sesams forlag og som vil blive anmeldt i et senere hefte af Fortid og Nutid, samt i det hele taget den aktivitet der præger dansk arkæologi i disse år på næsten alle fronter.

Bogen falder i fire dele – jægere og fødeindsamlere (11.000 – 4200 f.kr.) – det første landbrug (4200 – 2800 f.kr.) – et agrarsamfund i langsom vækst (2800 – 500 f.kr.) – og et agrarsamfund under forvandling (500 f.kr. – 800 e.kr.).

Hvert kapitel er bygget ens op. Først en beskrivelse af den økologiske baggrund, et afsnit om befolkningsudvikling, et afsnit om erhverv og bosættelse og et afsnit om sociale og politiske mønstre. Der gives således en bred beskrivelse af de vigtigste sider af samfundsforholdene, og den systematiske opbygning af de enkelte kapitler i bogen gør det muligt at sammenligne forandringerne fra periode til periode. Det fremgår ligeledes klart på hvilke områder og i hvilke perioder kildematerialet står svagt i forhold til de problemer der søges belyst.

Bogen lider således ikke af den svaghed som har karakteriseret næsten alle tidligere fremstillinger, hvor tyngdepunktet i beskrivelserne og tolkningerne veksler

med kildematerialets art og omfang, således at det bliver umuligt at sammenligne forandringerne i de forskellige perioder og forklare udviklingen på et ensartet grundlag. Den konsekvente socialhistoriske indgang til emnet giver således en langt bedre forståelse af det arkæologiske materiales begrænsninger og styrke end tidligere fremstillinger som var dikteret heraf.

De teoretiske forudsætninger for tolkningerne og forklaringerne af den økologiske udvikling, befolkningsudviklingen (demografi) og de sociale strukturer præsenteres undervejs i bogen forud for deres anvendelse i tolkningen af det arkæologiske materiale, således at læseren har mulighed for at skelne mellem teori og tolkning. Hvert kapitel rummer endvidere et afsnit om de arkæologiske kilder til belysning af perioden, samt et afsnit om den relevante litteratur og de problemer den belyser. Dertil yderligere en omfattende litteraturliste. Dette er et overordentligt nyttigt indslag i bogen, idet læseren således får en deskriptiv, »neutral« indføring i det kildemateriale og den litteratur som har ligget til grund for de forudgående tolkninger.

Alt ialt må bogens opbygning betragtes som forbillig. Læseren får et klart indtryk af forskellen mellem teori, tolkning og kildemateriale og kan med udgangspunkt heri selv arbejde videre med stoffet på baggrund af kilde- og litteraturgennemgangen, samt litteraturlisten. Bogen vil således være et velegnet udgangspunkt for undervisning (aftenskole, højskole etc.), hvor den kan fungere som emnekatolog med tilhørende litteratur.

Fremstillingen er generel, der males med meget brede penselstrøg på tværs af gængse kronologiske og kulturelle opdelinger af materialet. Forfatteren har tydeligvis ønsket at pointere de brede træk i udviklingen, kontinuiteten. Tyngdepunktet i forklaringen af de generelle forandringer ligger så afgjort i samspillet mellem befolkningsudviklingen og økologien/erhvervsformerne. De sociale og politiske strukturer står svagere i billedet. Det skyldes dels at det arkæologiske materiale på nuværende tidspunkt tillader sikrere slutninger om erhvervsformer og økologi, dels at økologiske og demografiske forklaringer har været fremherskende gennem den sidste halve snes år. Der gøres i bogen ikke noget forsøg på at præsentere egentlige socialhistoriske analyser af det arkæologiske materiale, hvilket bl.a. afspejles i de sparsomme illustrationer. Det skyldes først og fremmest at der kun fandtes meget få tilgængelige, publicerede analyser på det tidspunkt manuskriptet afsluttedes, men det hænger naturligvis også sammen med den brede fremstillingsform. Bogen kan således betragtes som en særdeles velkrevet sammenfatning af de generelle teorier og forklaringsmodeller som har været forsøgt anvendt i arkæologien igennem de sidste 10–15 år, eksemplificeret på Danmarks

forhistorie frem til år 800. Og det er i sig selv en bedrift. Til gengæld må læseren savne nærmere anvisninger på hvordan nogle af de mange teorier kunne tænkes afprøvet på et arkæologisk materiale. Der gives her kun nogle ganske få eksempler fra de seneste års forskning. Jeg tror det ville have styrket fremstillingen hvis forfatteren havde søgt at give en lidt mere systematisk oversigt over nogle af de metoder der idag står til rådighed for arkæologien når man forsøger at belyse økonomiske, demografiske og sociale forhold i et arkæologisk materiale.

Det er symptomatisk for den udvikling arkæologien gennemgår i disse år, at der på væsentlige punkter vil kunne tilføjes nye træk til fremstillingen både i kraft af nye udgravninger og i kraft af nye videnskabelige undersøgelser. Bogens værdi består imidlertid i at den gennem sin generelle præsentation af mulige tolkningsmodeller for oldtidens samfundsudvikling fortsat vil kunne tjene som inspiration for kolleger og som udgangspunkt for videre fordybelse i de mange problemstillinger der rides op. Også ved at ægge til modsigelse, ikke mindst når det gælder tolkningerne af de sociale og politiske strukturer, hvor de etnografiske modeller nok giver et for skematiseret billede og hvor der ikke mindst for jernalderens vedkommende savnes en diskussion af den europæiske feudalismeforskning i relation til spørgsmålet om den økonomiske og politiske centralisering som kendetegner udviklingen frem til år 800.

Gennem sit signalement af en række af de nye tendenser der prægede den arkæologiske forskning gennem 1970'erne, anvendt og eksemplificeret på den forhistoriske samfundsudvikling i Danmark frem til år 800, fremstår dansk socialhistorie bind 1 som en af de mest inspirerende arkæologiske publikationer fra de senere år.

Kristian Kristiansen

Niels Lund og Kai Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder. 800–1500. Dansk Socialhistorie bd. 2. 1980, ill., 321 s.

Med det foreliggende bind 2 af socialhistorien er perioden mellem oldtid og tiden efter 1500 nu dækket ind. En gennemlæsning af bindet illustrerer imidlertid klart, at der ikke er søgt etableret nogen form for sammenhæng imellem behandlingen af oldtiden og den efterfølgende periode vikingetiden. Det samfund, Jørgen Jensen skildrer omkring 800, er således ikke til at kende igen i Niels Lunds version, ligesom det er vanskeligt at se sammenhængen imellem Niels Lunds behandling af det sene vikingetidssamfund og Kai Hørbys af tidlig middelalder.

Den manglende koordinering de forskellige forfattere imellem kan delvis forklares ud fra forskellige videnskabssteoretiske tilgangsvinkler til behandlingen. Medens Jørgen Jensen tager udgangspunkt i en overordnet teori, som nærmest kan karakteriseres som nyevolutionistisk, og herudfra søger at nå frem til en samlet forklaring på oldtidssamfundets strukturer og ændringer, arbejder Niels Lund ud fra et positivistisk kildekritisk grundlag. Kai Hørby på sin side står på kildekritikkens grund, men

hylder samtidig en nærmest hermeneutisk indfaldsvinkel.

Disse forskellige tilgangsvinkler til behandlingen af stoffet må naturligt føre til forskellige opfattelser af samfundsforholdene og ikke mindst af ændringsprocesserne. Dog må det beklages, at det ikke er lykkedes, eller man ikke har forsøgt, i det mindste at nå frem til en blot tilnærmet fælles afklaring af, hvad der skal forstås ved genstandsfeltet socialhistorie. Resultatet er, at det ikke er muligt ved læsning af de to bind at få et blot nogenlunde samlet overblik over den sociale udvikling fra oldtiden til middelalderens afslutning.

Med ordene »Jeg har ikke taget mit udgangspunkt i nogen bestemt teori, men stillet spørgsmål om en række emner, som forekommer mig socialhistorisk relevante og søgt at besvare dem, så langt kilderne rækker« (forordet) præciserer Niels Lund sin tilgangsvinkel til behandlingen af vikingetiden. Dette udgangspunkt fastholder forfatteren konsekvent gennem sin fremstilling. Ikke blot tager han ikke udgangspunkt i en bestemt teori, men al teori eller teoretisk refleksion synes at være bandlyst. Niels Lund ser det nærmest som sin hovedopgave at nedgøre enhver form for teori eller syntesedannelse, det være sig på makroteori- som delteoriplanet.

For Niels Lund er det kun kilderne og de kendsgeminger, der kan udtrages af disse, der alene konstituerer, hvilke sider af fortiden man kan belyse. Kilderne udgør brikkerne til opbygning af et billede af fortiden, mangler nogle, bliver billedet fragmentarisk eller i værste fald uden konturer overhovedet. Samtidig opererer forfatteren med et uhyre bastant kildebegreb, der nærmest kan karakteriseres som materielt. Dette fremgår af, hvad han overhovedet betragter som værende kilder. Arkæologisk materiale opfattes nærmest som værende synonymt med fortidslevn (s. 22–27). Naturvidenskabelige undersøgelser som pollenanalyser, analyser af skeletmateriale etc. synes f.eks. ikke at indgå i hans kildebegreb.

Niels Lunds kildeopfattelse sætter sig også igennem med hensyn til, hvad han opfatter som værende socialhistorisk relevante emner, eller måske rettere, hvad der åbenbart falder udenfor. Det er således symptomatisk, at driftssystemer og ideologiske forhold stort set ikke berøres, områder til hvilke kildematerialet er så sporadisk, at det kræver en udstrakt anvendelse af modeller for at kunne fortolkes og udnyttes.

Selve fremstillingen af periodens socialhistorie indledes med en gennemgang af en række forskellige kildegrupper eller typer af kilder, der er til rådighed til studiet af vikingetidens historie. Én for én køres de igennem det kildekritiske apparat for sluttelig af komme ud stort set berøvet enhver form for sikkerhed og værdi. Kong Alfreds oplysninger i indledningen til Orosius er relevante for danske forhold, men da kildegrundlaget for disse oplysninger er ukendt, kan deres værdi ikke vurderes. Nye stednavne kan lige så godt være betinget af ændrede ejendomsforhold som eventuel ny bebyggelse, – det kan vi ikke vide noget om – hvorfor dette materiales værdi er begrænset. Aller sørgeligst er dog situationen vedrørende det arkæologiske materiale. Dette er tilfældigt overleveret, idet overleveringen blandt andet er afhængig af materialernes bestandighed. Samtidig udgør det kun få procent af det potentielle kildemateriale, og er derfor uegnet

til statistisk bearbejdning, det være sig med henblik på socialstratigrafiske analyser som på regionale inddelinger. Ligeså galt fat er det sandsynligvis også med runestensmaterialet. Den viden, det derfor er muligt at nå frem til om de sociale strukturer i vikingetiden, må derfor blive uhyre fragmentarisk. Dette er måske forklaringen på, at behandlingen af vikingetiden kun fylder 75 sider, medens Kai Hørby til sin fremstilling af middelalderen anvender 240 sider.

At det er rimeligt og nødvendigt at sætte spørgsmålstegn ved en række mere eller mindre knæsatte teorier om f.eks. slægtssamfundet, den indre bebyggelsesekspansion samt opfattelserne af årsagerne til den ydre ekspansion skal medgives, men Niels Lund søger kun i begrænset omfang at sætte noget andet i stedet for det, han river ned.

I flere af de tilfælde, hvor forfatteren antydningvis forsøger at beskrive nogle sammenhænge, opererer han med en række modernistiske begreber, der intet har med datidens samfund at gøre. På s. 39 kommer han ind på muligheden af, at hjemvendte vikinger eventuelt har anvendt nogle af de erhvervede midler til køb af jord. Dette forudsætter, at der herskede privatejendomsret, dvs. fri dispositionsret over jorden enten for en enkelt person eller en gruppe. Ifølge landskabslovene er jorden eller måske mere konkret adkomsten til udbyttet af jorden ikke frit omsættelig, ligesom jordbesiddelse ikke er knyttet til et defineret geografisk område. Selv om landskabslovene selvfølgelig er sene kilder, er det for mig vanskeligt at forestille sig, at udviklingen skulle være gået fra privatejendomsret til reguleret besiddelsesret. I samme forbindelse kommer Niels Lund ind på, at de erhvervede rigdomme i form af mønter må have fungeret som penge. Dette må kræve, at de pågældende mønter tjente som almen æquivalent, dvs. som alment accepteret værdimål vor vareudveksling. Dette forudsætter, at pengeøkonomien var gennemført på alle væsentlige samfundsområder, hvilket ikke påvises. De pågældende mønter kan lige så godt have tjent til rigdomsophobning med en eventuel statusforbedring til følge.

Sammenfattende kan det siges, at Niels Lund har set det som sin opgave at nedbryde de herskende forestillinger om vikingetidens samfund og søge at rydde op i, hvad vi ud fra kilderne reelt ved, og det er ikke meget. Kun på få områder bidrager forfatteren med synspunkter, der kan føre forskningen videre. Interessant er paralleliseringen med den engelske kongemagts udvikling. Det forekommer frugtbart at komparere med det engelske samfund, da der reelt forekommer en række fundamentale lighedspunkter. Konkret viser Niels Lund, at kongetitlen i den ældste periode ikke er lig med udøvelse af kongemagt, ligesom han argumenterer for, at den regerende konge ud over sacrale funktioner ikke havde nogle samfundsmæssige funktioner, og derfor måtte søge sit magtgrundlag i sit personlige jordegods. Kun i forbindelse med handelen havde kongen i den tidlige periode nogen indtægtsgivende funktion. Tilbage står, at der savnes en forklaring på, hvorfor en række konger i Skandinavien og England over en forholdsvis begrænset tidsperiode kom til at besidde tilstrækkeligt jordegods til at rigssamlinger kunne gennemføres.

Efter en gennemlæsning af Niels Lunds afsnit om vikingetiden, sidder man tilbage med en viden, der er mindre end den, man havde i forvejen. Hvad det var for en type samfund, der eksisterede i vikingetiden, og hvorledes dette ændrede sig, står aldeles uklart, ligesom årsagerne til vikingetidens ophør og overgangen til det middelalderlige samfund tilhører gåderne. Det er førstemande, at Niels Lund kun i begrænset omfang forsøger at opstille andre forklaringsmuligheder og andre metoder til en bedre udforskning af perioden. Alt håb lades ude, der er stort set ingen mulighed for nogen sinde at vinde indsigt i det danske samfund fra 800–1050. Det eneste, man kan gøre, er at læne sig tilbage i stolen og vente på, at der tilfældigvis skulle dukke nyt arkæologisk materiale op af den danske muld, så der kan føjes endnu en lille brik til billedet af det danske vikingetidssamfund.

Som ovenfor nævnt kan der konstateres markante forskelle imellem Niels Lunds og Kai Hørbys måde at gribe behandlingen an på, hvilket får betydning for såvel omfanget af beskrivelsen som vægtningen af emner. Kai Hørby inddrager således langt flere aspekter af samfundslivet end Niels Lund. I denne forbindelse skal det bemærkes, at ideologiske eller om man vil, åndelige strømninger og disses indflydelse på samfundsudviklingen tildeles en fremtrædende plads. Dette skyldes ikke blot, at kildematerialet trods alt er rigere til middelalderens historie, men også at forfatteren forholder sig mere bevidst til sin opgave, således forstået, at han søger at indkredse genstandsfeltet socialhistorie, samt hvad der periodiserer middelalderen som samfund betraget.

I sin bestemmelse af socialhistoriens opgave tager Kai Hørby udgangspunkt i de senere års vesteuropæiske socialhistoriske forskning, der søger at udsondre *samfundsgruppernes historie som en særlig disciplin* (p. 90). Denne forskningstradition ser forfatteren som et svar på efterkrigstidens marxistiske historieopfattelse. Selv om forfatteren medgiver, at analyser med udgangspunkt i den historiske materialisme også må betragtes som socialhistorie, finder han det mere frugtbart at forholde sig mere åbent til »forestillinger om udviklingens lovmæssighed (dens forudberegnelighed)« og i stedet søge sin genstand både i det gamle samfunds ideer om økonomi og samfundsopbygning, samt dennes faktiske udvikling. At en dogmatisk opfattelse af udviklingen, som underlagt et sæt af lovmæssigheder, der under bestemte givne forhold sætter sig igennem, er et problematisk analytisk udgangspunkt vedr. studiet af førkapitalistiske samfund, skal medgives forfatteren. Men at denne opfattelse generelt skulle karakterisere den marxistiske forskning, således som Kai Hørby synes at antage, må undre, da de forsøg, der specielt i de sidste årtier er gjort for at udvikle og anvende den historiske materialisme til konkrete samfundsanalyser ikke kan være forfatteren ubekendte.

Kai Hørby gør sig nærmest til talsmand for en hermeneutisk indfaldsvinkel til sit stof. Forståelse for og indlevelse i datidens ideer og forestillinger udgør for ham en vigtig bestanddel i blotlæggelsen af det undersøgte samfund. Han lægger vægt på, at gå ind og forstå datidens menneskers livssituation indefra ud fra en antagelse om, at menneskenes grundlæggende biologiske funktioner er de samme (p. 82). Samtidig advarer ham mod at anlægge

moralske vurderinger af, hvad der er godt og skidt, og i det hele taget overføre vor tids opfattelser og værdier på datidens samfund (p. 91). Han understreger dog, at der ikke finder værdifri forskning. At man må være sig bevidst om forskelle imellem det middelalderlige og det moderne industrisamfund, er et indlysende rigtigt synspunkt, men forfatteren lever ikke selv op til dette krav. På en række områder anvender han en række begreber, der klart er knyttet til det kapitalistiske samfund, og som derfor kommer til at virke direkte blokerende for en forståelse af og indlevelse i datidens forhold. F.eks. anvender han et ejendomsbegreb, der på linje med Niels Lunds implicerer eksistensen af privatejendomsret ligesom hans opfattelse af kontraktforholdet begrebsligt knytter sig til liberalismen. Fæsteforholdet betragtes som et gensidigt frivilligt kontraktforhold indgået imellem lige parter. Selv om fæsteren (landboen) var en fuldgyldig retslig person og således formelt kunne handle i sin egen ret, må kontraktforholdet sættes i relation til produktionsforholdene, for at vurdere, hvad dette forhold betød for fæsterens livssituation.

For Kai Hørby som for Niels Lund er det kildematerialet, der alene konstituerer, hvilke sider af samfundslivet man kan belyse. Han formulerer det således (p. 269–270): »Vi opnår den størst mulige troværdighed i slutninger, dersom vi koncentrerer os om de få, men ganske markante træk, som vi kender på en sådan måde, at det ville være urimeligt at tvivle derpå – og lade de områder ubehandlede, hvor der ikke foreligger tilstrækkelig gode oplysninger (selv om de måske kan være langt vigtigere end dem, vi kender bedre).« Selv om Kai Hørby ikke står for samme destruktive kildekritik som Niels Lund, får grundsynspunktet dog til følge, at Kai Hørby ikke kan give et sammenhængende overblik over de sociale strukturer og livsvilkår, samt de ændringer disse undergik. Uden at operere med forestillinger om samfundstotaliteten, forestillinger som nødvendigvis kan justeres og revideres, er det for mig at se vanskeligt at indplacere og vægte de kildemæssigt rimeligt inddækkede områders betydning i samfundssystemet.

Indledningsvis periodiserer Kai Hørby middelalderen ud fra to begivenheder, indførelse af kristendommen og gennemførelse af reformationen, begivenheder kan karakteriseres som tilstandsenringer over tid (p. 81). For forfatteren er det afgørende, at Danmark med kristendommens indførelse gradvis inddrages i den europæiske kulturkreds, og at kirken som institution får en stadig stigende indflydelse på samfundslivet og i særdeleshed på formen og indholdet af udøvelsen af kongemagten, hvilket får en samfundsmæssig indvirkning. At kristendommen som ideologi får indflydelse på en række samfundsområder, og at kirken som institution bliver en betydelig samfundsmagt, er det vigtigt at få understreget, men for at de anlagte kriterier for periodiseringen kan tjene til at karakterisere det danske middelaldersamfund må det påvises, at kristendommen som ideologi og kirken som institution får en samfundsskabende indflydelse på alle samfundets grundlæggende områder, herunder også besiddelsesforholdene, afhængighedsrelationerne og dermed også relationerne imellem de enkelte sociale grupper og disses levevilkår. Det lykkes det efter min

opfattelse ikke Kai Hørby at godtgøre. Det er ikke tilstrækkeligt at vise, at kirken bliver storgodsbesidder. Det afgørende må være, om denne godskoncentration på kirkens hænder medførte væsentlige forskydninger samfundsgrupperne imellem med hensyn til kontrollen over jorden, samt om det førte til ændring af driftsmåden.

Generelt kan det siges, at hovedsvagheden i Kai Hørbys behandling ligger i den manglende vægning af produktionsforholdene – driftssystemer, besiddelsesforhold og udbytningsrelationer. Han behandler faktisk flere sider af disse problemer, men det lykkes ikke i tilstrækkelig grad at få disse forhold knyttet sammen med forskydningerne i socialstrukturen og med vurderinger af livsvilkårene. Når forfatteren (p. 172) udtaler, at befolkningstilvæksten i hvert tilfælde i teorien kan sætte produktionen i vejret og når produktionen vokser, steg også befolkningens evne til efterspørgsel, kræver dette en nærmere forklaring på fordeling af produktionen og især merproduktionen. Det må også undre, at den senmiddelalderlige agrarkrise behandles i så begrænset omfang og så spredt i betragtning af, at de sidste årtiers agrarhistoriske forskning klart har dokumenteret, at denne medførte omfattende sociale omstruktureringer.

Kai Hørbys afsnit om middelalderen indeholder mange relevante betragtninger om især kirkens rolle i samfundslivet både som kulturformidler og magtfaktor, men det må generelt konkluderes, at det ikke lykkes at bibringe læseren en sammenhængende forståelse af de sociale relationer og forskydninger samfundsgrupperne imellem, ligesom en indlevelse i disse gruppers livsvilkår er vanskelig at få hold på. Både Niels Lunds og Kai Hørbys behandling af henholdsvis vikingetid og middelalder illustrerer den begrænsning, som mangelen på anvendelse af teorier og modeller, sætter for muligheden af at nå frem til et sammenhængende billede af og forklaring på samfundsstrukturernes og de ændringsforløb disse gennemgår.

Birgitte Wählin

Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700. Dansk socialhistorie 3, 1980, 447 s., ill.

Forfatteren til dette bind er professor Erling Ladewig Petersen, hvis store kendskab til perioden alene dokumenteres af den side i litteraturhenviisningerne, som den relevante del af hans videnskabelige produktion fylder. Hans forskning er næst langt omkring i perioden (og ofte uden for), men tyngdepunktet er dog det 17. århundredes første halvdel og der særligt den danske adels problemer.

Titlen på bindet er *Dansk socialhistorie 1500–1700: Fra standssamfund til rangssamfund*. De kronologiske begrænsninger, der behandles med den ringe respekt, de her fortjener, er heldige, fordi skønt tyngdepunktet i bogen naturligt bliver Adelsvælden (1536–1660), er det her muligt at pege på udviklingslinierne før og efter.

»Socialhistorie« er et idag ofte anvendt begreb, men desværre næsten lige så ofte et meget uklart defineret begreb, og det er derfor fuldt ud rimeligt, at forfatteren

bruger en lang introduktion til at forklare, hvad socialhistorie er for ham og hvilke problemer den rejser.

Han begynder med at tage afstand fra G. M. Trevellyans definition af socialhistorie som »*history with the politics left out*«. Da dette citat idag ofte anvendes som prægelnabe, er det rimeligt at gøre opmærksom på, at Trevellyan selv få linier efter definerede socialhistorie positivt som »... *the daily life of the inhabitants of the land in past ages*...«. En bred definition af socialhistorie, der peger på den kulturhistoriske tradition, vi her i landet har set i Troels-Lunds *Dagligt Liv i Norden* ... og senere »Daglig-livs«-værker.

Det er ikke den tradition, forfatteren tilknytter sig. For ham er socialhistoriens område sociale grupper, relationerne og forskydningerne mellem dem. En særlig vægt lægges på den sociale mobilitet indenfor og mellem grupperne. Som forklaringsfaktorer peger han på en bred vifte, omfattende økonomiske, sociale og politiske, materielle og immaterielle faktorer. Som han senere gør opmærksom på, har den økonomiske forklaring en særlig vægt, både i kraft af den relativt store interesse, den økonomiske historie har haft og det veludviklede teoretiske apparat, økonomisk videnskab stiller til rådighed.

Som begrebsapparatet introducerer han inspireret af agrarhistorikeren Slicher van Bath en skematiseret model af socialstrukturen, hvor en socialgruppe indplaceres ved at angive dens sociale prestiges *relative* fordeling mellem tre sektorer: den økonomiske, den politiske og den sociale. I denne model skulle det være muligt at sammenligne to grupper, således at hvis den relative fordeling for begge var identisk, da ville grupperne også være identiske.

Det er enkelte uklarheder i modellen. Det fremgår ikke klart, hvilke elementer, der indgår i de forskellige statuskasser og det synes ikke logisk, at samme relative fordeling af status også skulle betyde samme absolutte status. Disse uklarheder er næppe centrale, da hovedformålet er at indføre en distinktion mellem struktur og funktion, mellem statiske og dynamiske elementer.

Her påberåbes den franske Annalesskole og vel særligt det analyseskema, som Frédéric Mauro har fremført.¹ For Mauro er den økonomiske historie videnskaben om den økonomiske udvikling på lang sigt (*longue durée*), der både omfatter den økonomiske videnskab, der for ham kun har gyldighed indenfor en given struktur, og samtidig består af en undersøgelse af, hvorledes denne struktur forandrer sig.

Derfor bør en samfundsanalyse indledes med en makrostatisk beskrivelse, hvor de fælles og vedvarende elementer for perioden fastlægges, dernæst en mikrodynamisk analyse af det økonomiske livs typiske enheder, som skulle gøre en endelig makrodynamisk fremstilling af

samfundets udvikling indenfor og udover den makrostatistiske ramme mulig.

Måske havde en anden tilgang end det skarpe skel mellem struktur og funktion bedre udnyttet inspirationen fra Annalesskolen, nemlig konstateringen af, at historien bevæger sig med forskellige hastigheder, hvor socialhistorien bevæger sig langsommere end den politiske begivenhedshistorie og de økonomiske konjunktursvingninger, medens der på den anden side er historier der bevæger sig endnu langsommere eller er næsten immobile. Opfattelsen medfører ikke nogen rigorøs opdeling af historien i lukkede etager, da de forskellige tider gensidigt påvirker hinanden og den tredeling, man fx ser hos Fernand Braudel, er delvis bestemt af fremstillingstekniske hensyn.

Skønt forf. gør sin inspiration fra Annalesskolen klar, er han dog ikke nogen kritikløs elev. Særlig vender han sig mod forsøg på at kvantificere det, der for ham ikke kan kvantificeres fx massepsykologiske faktorer. For den videre udvikling af sit begrebsapparat gør forfatteren klart, hvilken rolle ens samtid spiller for begrebsapparat og vurderinger.²

Selv argumenterer forf. for en udstrakt eklekticisme ved valget af modeller og begrebsapparat. Kun afviser han dem, der indeholder elementer af *a priori*-lovæssigheder. Man savner måske en afvejning af problemerne ved enten at anvende samtidige modeller med de fordele, de giver i retning af et veludviklet begrebsapparat og et for nutidige mennesker relativt letforståeligt sprog overfor mere specifikke modeller, der mere præcist vil udtrykke den datidige realitet, men samtidig giver problemer, både hvad angår udformningen og siden forståelsen af dem.

Med det sigte socialhistorien har her, er det særlig definitionen af de sociale grupper og den sociale mobilitet, der bliver central. Her lånes et spektrum af sociale strukturer fra Roland Mousnier, der bl.a. kan karakteriseres ved de forskellige muligheder for social mobilitet de giver fra kastesamfundets ingen til det egalitære samfunds ubegrænsede. (Det kan der måske forvirre, at det egalitære samfund tidligere under indflydelse fra Slicher van Bath er beskrevet som et samfund, hvor alle individer har fuldstændigt samme sociale status, og social mobilitet *ex definitione* meningsløs). Mousniers model er tydeligvis mest værdifuld for standssamfundet, og Danmark var i det meste af perioden et standssamfund.

Er begrebet »socialhistorie« således indgående diskuteret, kan det samme ikke siges for det indledende »Dansk«. Det forbliver gennem hele fremstillingen uvist, i hvilket omfang og efter hvilke kriterier materiale fra Sønderjylland er inddraget. Derimod brydes forbindelsen

1. Jvfr. forfatterens anmeldelse af Witold Kula, *Théorie économique du système féodal* i (Dansk) Historisk Tidsskrift 1976, p. 83 ff særlig p. 83. Kula henviser igen til Frédéric Mauro (op.cit. p. 12 n. 23) og hans artikler »*Pour une théorie du capitalisme commercial*« Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XLII, 1955, p. 117-121 og »*Théorie économique et histoire économique*« Recherches et Dialogues Philosophiques et Économiques, IV (Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée, no 79) Paris 1959, p. 45-75. Der formuleres modellen præcist p. 59.

Det er uheldigt, når Kulas arbejde anføres som det eneste marxistiske værk. Inspirationen der er langt stærkere fra Annalesskolen end fra fx den øvrige østeuropæiske forskning.

2. Det er tvivlsomt, når Annalesskolen anføres som særligt optaget af værdiproblemer. Den var – og er – tydeligt objektivistisk, og fx Marc Bloch stod tydeligvis uforstående overfor tysk historievidenskabs værdirelativisme.

til Skåne klart og præcist ved den politiske afståelse, skønt fx Knud Fabricius, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige* viser, hvor meget langsommere bruddet af de økonomiske og de sociale bånd var.

Endelig har forf. valgt en egen titel til værket: *Fra standssamfund til rangsamfund*, der udtrykker en af værket hovedteser. Inspireret af Aksel E. Christensen, *Det danske standssamfunds epoker* ser han adelsvælden som standssamfundets endelige etablering, et standssamfund, der dog går i opløsning og afløses efter 1660 af enevældens rangsamfund, hvor de arvelige standssamfundets privilegier afløses af rangsprivilegier, der principielt set er opnåelige for alle.

Værkets anden bærende tese er den rolle, statsmagtens expansion tillægges som forklaringsfaktor, ikke blot for den politiske, men også for den økonomiske og den sociale udvikling.

Introduktionsdelen af sluttes som værket øvrige dele med en forskningsoversigt. Forskningsoversigterne er nok blandt bogens mest velkomne dele og skønt de ikke kan erstatte det ofte savnede noteapparat, giver de en oversigt over litteraturen, der hidtil har været savnet og som et noteapparat sjældent kan give.

I bogens struktur kan man måske se det skel mellem statik og dynamik, som forfatteren har opstillet i introduktionen. Den første del omhandler hele perioden og behandler forhold, der enten har været konstante eller ændret sig meget langsomt. Derimod behandler de tre næste dele udviklingen i tre successive perioder. Fremstillingen afsluttes med en sammenfatning, hvor forfatterens hovedteser resumeres.

Den første del, *Befolkning, samfundsstruktur og produktionssystem*, indledes med et forsøg på at bestemme befolkningens størrelse i 1645. Udgangspunktet er skattemandtallet for Øerne i 1645. De tidligere opfattelser diskuteres, og forf. fremlægger klart sine egne overvejelser.³ Ved resultatet, der angives med tusinders nøjagtighed havde man dog måske også været interesseret i overvejelser over hvor brede usikkerhedsmarginerne er. Er skattemandtallene for 1645 usikre, måske for usikre, så er de der dog. Føt den tid er der ingen anvendelige tal, og man må for at beskrive befolkningsudviklingen støtte sig på bebyggelseshistorien.

Her trækkes linierne tilbage til den senmiddelalderlige agrarkrise, befolkningstallet og forskydningen af tyngdepunktet fra Jylland til Øerne. Bebyggelseshistorien er vanskelig og usikker at arbejde med. Det er fx tvivlsomt, om man ud fra de store sognesammenlægninger i Jylland i 1555 kan slutte, at Jylland ikke havde overvundet krisens virkninger endnu, hvis der ikke er tale om en nyskabelse, men blot en kodificering af en langt ældre praksis, som Troels Dahlerup har påvist det for Hardsyssel.

Efter 1500 kan forfatteren i højere grad støtte sig på en lang række opgørelser over gårde og huse i forskellige egne af landet. Skønt man næppe vil anfægte hovedten-

den, bliver der altfor ofte anført tal, der af metodiske årsager er meget usikre. Det er som der senere i forbindelse med den store matrikel gøres opmærksom på meget usikkert og usystematisk, hvorledes husmandsgruppen bliver registreret, og det er derfor uheldigt uden forbehold at anføre tal for huse mv og sågar angive udviklingsprocenterne med en decimals nøjagtighed.

Efter 1645 forbedres kildegrundlaget betydeligt med de nu påbudte kirkebøger, og med anvendelse af særlig Aksel Lassens resultater vises den demografiske katastrofe Svenskekrigene var.

Måske mere væsentlig for forståelse af tiden bliver det næste kapitel, hvor flere undersøgelser af demografiske forhold i mindre samfund giver indtryk af, hvor usikkert livet var, hvor lidt der skulle til, før krig, pest og sult rev store huller i befolkningens rækker og den svage vækst blev afbrudt af brutale dyk.

Men skønt tallene taler deres klare sprog, føler man dog, at der kunne siges mere. Først og fremmest, at familien ikke dengang var den kompakte kernefamilie, vi kender i dag, ikke et fokus for de samme intense følelser som i dag, men en langt løsere og pragmatisk organisation, som også har væsentlig betydning i socialhistorien fordi det var den væsentligste produktionsenhed.

I det næste kapitel introduceres de socialgrupper, samfundet bestod af dengang. Det er standssamfundet og den funktionalistiske ideologi, der begrundede det, der beskrives. Et hovedpunkt er den måde, den funktionalistiske standssopdeling slog igennem i privilegierne og kronens forsøg på at henvise hver stand til standens funktionelt bestemte område.

At standssamfundet skal opfattes som »en afspejling af landets produktionssystem« som forfatteren skriver, synes umiddelbart at være udtryk for den vulgærmarxisme, der tidligere er blevet advaret imod. Med Max Weber kunne man gøre opmærksom på, at medens *klassen* kan defineres ved en fælles økonomisk interesse, så kan *standen* betegnes ved en social status, en »ære«, der kan have sine rødder i en fælles oprindelse, fælles funktion og udtrykkes ved en fælles standsbundet levevis og moralkodeks.

I det sidste kapitel i den statiske del behandles levestandard. Der fremlægges en FN-definition for levestandard, hvoraf der dog kun behandles enkelte elementer: Føde og ernæring og retssikkerheden.⁴

FN-definitionen giver anledning til at gøre opmærksom på de emner, bindet kommer ind på og særlig hvilke det ikke kommer ind på. Skønt andre områder berøres andetsteds i bogen, er der i det mindste et område, der bliver stedmoderligt behandlet, nemlig uddannelsen. Adelenes uddannelsesforhold diskuteres som mobilitetsfaktor, måske med en lidt overfladisk indholdsbeskrivelse. Derimod beskrives uddannelsen overhovedet ikke for hverken borgere eller bønder, og endda et så grundlæggende spørgsmål som læsefærdighedens udbredelse kommer man ikke ind på.

3. Desværre har den alvorlige kritik, Anders V. Kaare Frederiksen retter mod 1645 skattemandtallets præcision i sin *Familierekonstitution*, ikke været tilgængelig ved udarbejdelsen.

4. Desværre skæmmes afsnittet af, at animalsk og vegetabilsk ernæring tilsyneladende er byttet om i konklusionen (nederst s. 151).

Den første af de kronologiske dele, *Standssamfundet 1483–1558*, behandler de sociale forandringer, hvis resultat blev Adelsvældens samfund. En særlig vægt lægges her på kronens aktive pres for at sætte de enkelte stænder på deres rette plads i systemet.

Først behandles udviklingen for bønderne. De to vigtigste dele var indførelsen af vornedskabet og af livsfæstet. Desværre er afsnittets indledende dele præget af flere unøjagtigheder. Den middelalderlige landbo var ikke jordløs, som der tilsyneladende angives, men havde vel en status, der lå op ad den senere fæstebonde. Vornedskabet beskrives fejlagtigt som »... den nærmeste arvinges pligt til at overtage ledige fæstegårde på godskomplekset...« og ikke som det stavnsbånd for alle født på godset, det var. Den norrøjske forordning af 1466 omhandler ikke fæstebønder, men arvinger til selvejere. Endelig er Lollands Vilkår fejlagtigt dateret til 1443 i stedet for 1446.

Den anden væsentlige forandring for bondestanden var livsfæstet, der blev lovfæstet ved en række forordninger fra 1523 til 1551, som fastlagde, at fæsteren havde sikret ret til gården, så længe han bestred sine forpligtelser overfor godsejeren. Med udgangspunkt i Aksel E. Christensens undersøgelser af Skovkloster og Næsbyhoved, der viser et årligt fæsteskitte på 10–15% før Reformationen, mener forf. at forordningerne betød indførelse af et hidtil ukendt livsfæste. Som Fridlev Skrubbeltrang dog har gjort opmærksom på er kildematerialet for fæsteskitter også efter Reformationen spredt og viser ikke altid væsentligt længere fæstetider. For Skovkloster var således de årlige fæsteskitter 10% omkring 1600 overfor ca. 15% ved 1460.

Dannelsen af den næsten kastemæssigt afgrænsede adel følger forfatteren tilbage gennem senmiddelalderen. En særlig vægt lægger han på, at den store adelshandel, man ser i det 15. århundrede efter Reformationen aktivt begrænses af kronen i overensstemmelse med kravet om den funktionelle afgrænsning af stænderne.

Det er muligt at dette fald overdrives. Et forbud medfører oftest ikke en større omtale i det bevarede kildemateriale, og man ved, at handelen udenom købstæderne var et problem gennem hele perioden, som for udsatte områder fx Langeland blev anslået til at omfatte mere end den lovlige handel gennem købstaden. På europæisk plan er hele perioden blevet karakteriseret ved at den uofficielle, ikke regulerede handel vokser på bekostning af den traditionelle.⁵ Blandt de meget få bevarede godsregnskaber indeholder i det mindste to oplysninger om indtægter fra skudehandel.

Det sidste kapitel i delen behandler »den offentlige sektor«. Det er området for Kristian Erslevs klassiske *Konge og Lensmand*, og det er hans konklusioner om en stigende koncentration i det ved Reformationen stærkt udvidede lensvæsen til fordel for kronen, der følges. Særlig peges på de konsekvenser, reformerne fik for den lavadel, der indtil da havde været i stand til at leve ståndsmæssigt ved indtægter fra smålenene. Dermed peges også

på et område, som der desværre ikke går i dybden med, nemlig de socialhistoriske konsekvenser af Reformationen, hvor rigets første stand, gejstligheden, undergår radikale forandringer. Ikke blot forsvinder flere af stændens enkeltdele, men de tilbageblevne dele er nu så forskellige i rettigheder og privilegier, at de ofte fungerer som særskilte stænder, og nu med gang og sæde efter adelen. Den gejstlige stands arbejdsområde, der før havde omfattet store dele af central- og lokaladministration, bliver nu indskrænket til kirke- og skolearbejde. Det medfører, at den stadige tilgang af adelige til gejstligheden, både som kongelige embedsmænd og til de velaflagte karrierer, kirken selv kunne tilbyde, nu ophører. Det er utvivlsomt den lavadel, der tidligere havde levet nært tilknyttet de enkelte bispedømmer og klostre som gejstlige og lensmænd, der rammes hårdest.

På den anden side medfører Reformationen også udviklingen af det protestantiske præsteskab. Som bogen fremhæver, var det kun få præster, der blev tvunget til at forlade deres embeder ved Reformationen, hvad der da også havde været ganske imod en reformationsånd. Indskrænkningen af gejstlighedens opgaver betød, at sognekaldene ikke mere skulle anvendes til aflønning af administratorer og sekretærer, og derfor afløstes den forhuttede kapellan, der havde varetaget sognet for den ikke residerende kaldsbesidder, nu af en sognepræst, der nød kaldets fulde indtægter. I modsætning til fx England er forbedring af præsternes indtægter tydeligvis en del af kronens politik i årene efter Reformationen.

Den økonomiske forbedring, og det faktum at præsterne efter Reformationen fik legitimt afkom, der krævede en ståndsmæssig uddannelse, er noget af baggrunden for den forbedring af uddannelsesniveaue, der følger Reformationen.

Når Københavns Universitet fik så knapt afmålte rammer, som tilfældet var, skyldes det ikke blot kronens økonomiske problemer, men også at størstedelen af sognepræsterne indtil da havde fået deres uddannelse ved domkapitlerne. I løbet af det 16. århundrede bliver det et stadigt mere udbredt krav, at sognepræsten skal have en universitetsuddannelse bag sig, og domkapitlerne, der ikke som angivet bliver inddraget, men består under kronens beskærmelse, mister størstedelen af deres kirkelige og undervisningsmæssige funktioner og bliver i realiteten overvejende et lønfond for gejstlige og den nu helt sekulariserede administration.⁶

En del af den idémæssige udvikling får man i næste kapitel, *Idehistoriske aspekter*. Der lægges stor vægt på den udbredelse dominikanerprædikener fik, særlig fordi prædikener var blevet et tiggermunke specialområde. At de var udbredt til også fx domkapitler, som det undrende konstateres, kan forklares ved at en stor del af de gejstlige, der fik en videregående teologisk uddannelse (og ikke fx en juridisk, som en stor del af de gejstlige kongetjener fik) frekventerede det 1388 grundlagte dominikaneruniversitet i Köln.

5. Fernand Braudel i *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, Vol. 2 Les Jeux de l'Échange*, Colin, Paris, 1979, p. 12, 32.

6. Jvf. mit (upublicerede) speciale »Anvendelsen af Kapitelsbeneficier som kongelige Forleninger 1536–1645« Århus 1979.

Som forfatteren formulerer sig, får man det indtryk, at det uden for dominikanernes rækker var den katolske kirkes doktrin, at man kunne opnå syndernes forladelse uden en oprigtig tro, en påstand, der vel kun kan belægges med gammellutheranske angreb på den katolske kirke.

Det er tvivlsomt om man kan slutte sig til en generel kritik af standssamfundet fra dominikanernes prædikener. At handelsmanden angribes er ikke noget særkende for dominikanerne, men et gennemgående træk i den middelalderlige kirkes samfundssyn, hvor handelsmanden ikke passede ind i samfundets opdeling i dem, der arbejdede, dem der bad og dem der kæmpede: *Homo mercator vix aut nunquam deum placere posset*. Vigtigere er, at man ikke kan slutte fra en kritik af enkeltpersoners fejl til en kritik af standssamfundet: Når man på kalkmalerier ser konger og kejser, bisper og endda paver på vej ud mod højre, til hvor der kun er gråd og tænders gnidsel, er det intet angreb på embedets autoritet, men en understregning af det enkelte menneskes fejlbarlighed.

Den næste del bærer titlen, *Standssamfundets opløsning 1558-1629*. Det er en utilfredsstillende titel, da stænderne ikke opløses, men der i stedet sker en stigende social polarisering indenfor stænderne. Denne polarisering ser forf. i sammenhæng med den europæiske højkonjunktur, der gennem stude- og kornexporten gav store indtægter til de i Danmark, der magtede at mobilisere den kapital, en sådan fjernhandel krævede. Ud fra toldregnskaber fra 1611-13 og 1640 kommer forfatteren frem til en årlig export på 1,85 mio resp. 2,1 mio og en import på 0,25 resp. 0,3 mio. Et så stort exportoverskud, at det burde have givet anledning til overvejelser om nøjagtigheden.

Smugleri er ex definition vanskeligt at vurdere, men har sandsynligvis været mere udbredt for importvarerne. Skønt det ikke er en del af handelsbalancen, havde man særligt med den vægt der lægges på det offentlige vækst iøvrigt, måske ventet at kronens indflydelse på betalingsbalancen også blev inddraget. Øresundstolden indbragte alene 0,5 mio i 1641 og på den anden side har kronens gældsforpligtelser belastet betalingsbalancen i stigende grad. Der er dog næppe tvivl om, at der kom store pengemængder til landet. Det er tvivlsomt om man som forfatteren kan betragte det direkte som kapital, uden at det forvirrer. En meget stor del blev anvendt til at opretholde og udbygge den standsmæssige konsumtion, som de mange herregårdsopførelser udtrykker.

Den del af indtægten, der blev investeret, gik i meget høj grad til en intensificeret jordhandel, der naturligvis ikke i sig selv øger produktionen og i perioder pressede jordpriserne op i et niveau, der ikke kan forklares ved rentabilitetsovervejelser, men alene ved jordens prestige-værdi, som forfatteren tidligere har gjort opmærksom på i *Christian IV's pengeudlån til danske adelige*. Det er derfor sandsynligt, at kun en mindre del af de indtægter, adelen fik, gik til driftsforbedrende – i modsætning til spekulative – investeringer og derfor fik den sølvstrøm, der løb ind i Danmark ikke nær den samme expansive effekt som en kapitalimport ville gøre i vore dage.

Det skal også ses ud fra de reelle muligheder, der var for at kontrollere driftsinvesteringers rentabilitet. Der tales i bogen ofte om indtægtsmaximering, men man bør

gøre sig klart, at regnskabsvæsenet dengang ikke tillod nogen vurdering af rentabilitet. Regnskabernes funktion var at kontrollere enkeltposter og kassebeholdning og når man ser, hvor uoverskueligt posterne er rodet sammen på et iøvrigt tilsyneladende veldrevet gods som Giessingholm, bliver det forståeligt, at den eneste mulige maximeringsstrategi bliver den simple, at købe billigt eller slet ikke og at sælge dyrt. Det er dog ikke godsdriften, der er den afgørende forklaringsfaktor for den sociale polarisering i adelen for forfatteren. Det er de indtægter, som en stadig mindre del af adelen fik fra kronen og der særlig fra de store lensmandsposter.

Vi er her kommet ind på et af forfatterens centrale interesseområder og det er resultater fra mange års forskning, som her med stor sikkerhed lægges frem. Det bliver da også gjort helt klart, at der eksisterer en markant sammenhæng mellem lensindtægter og social eller måske mere præcist her økonomisk fremgang. Desværre savner man en diskussion af et andet forhold, der også gjorde godsbesiddelsen i den danske adel labil, nemlig mangelen på den feudale førstefødselsret. Den danske arveret, der medførte opdeling mellem alle arvinger, kombineret med tidens høje dødelighed, medførte betydelige omfordelinger, ikke blot mellem enkeltpersoner, men også i familiers sociale status.

Man kan derfor forvente, at højadelige med rige familieforbindelser ceteris paribus vil vokse i velstand gennem livet. Desværre savner man en kvantitativ vurdering af arveforholdenes betydning for den sociale mobilitet sammenlignet med betydningen af indtægter fra kronen og rigets tjeneste. Det vækker i det mindste overvejelser, når bogen anfører, at medens højadelige lensmænd havde betydelige formueforbedringer, så havde lensmænd fra den almindelige adel i gennemsnit kun mulighed for at holde fast i deres en gang erhvervede gods. Som en væsentlig faktor fremhæves de ændrede og stigende uddannelseskra- og de økonomiske fordringer de stillede. Det er naturligvis tvivlsomt, som det sker her, at generalisere ud fra de omkostninger, som så højadelige familier som Rosenkrantzernes på Rosenholm havde. De få lavadelige, der opnåede stilling i Danske Kancelli og må formodes at have opfyldt uddannelseskra- og de økonomiske fordringer, har ikke nær været i stand til at investere så meget i deres uddannelse. Der har næppe været nogen hjælp i den »studieunderstøttelse«, forfatteren ser kronen praktisere. Disse legater blev givet til unge mænd med gode forbindelser. Sivert Grubbe, som fremhæves, fik fx sit kannikdedømme overladt fra faderen. Hele dette system af vennelegater ophører næsten fuldstændigt ved Christian den IV's regeringstiltrædelse, for atter at vokse frem i 1620'erne. Understøttelserne peger altså ikke på en uddannelsespolitik, men på et andet forhold, der også havde stor betydning ved rekrutteringen til kongens tjeneste, nemlig familieforbindelserne.

Den afsluttende del, *Skattestatens vækst 1629-1700*, indeholder allerede hovedtesen i titlen. I diskussionen om det 17. århundredes krise i Europa støtter han sig særlig på Niels Steengaards fortolkning, der ser hovedårsagen til krisen i en stigning i det offentlige udgifter, der ikke dækkes af en tilsvarende stigning i samfundets produktion. I en større ramme indplaceres den danske udvikling

i den model, Josef Schumpeter har opstillet, der fører fra den middelalderlige domænestat, hvor kongen levede af sit eget, dvs godserne, til den absolutistiske skattestat.

Det er værd at gøre opmærksom på, at forfatteren uden kommentarer har tillempt Schumpeters model, der egentlig er en trefasemodel, hvor kronens stigende økonomiske behov først fører til stænderstaten, hvor stænderne optræder som modvægt til den ekspanderende kongemagt ved at fastholde retten til at bevilge og administrere skatter. I de fleste europæiske stater brydes stænderstaten af absolutismen, men som fx England, Nederlandene og Würtemberg viser, ikke altid.

Når forfatteren udelader denne anden fase, udtrykker det vel at forsøgene på at dæmme op for kronens skatteexplosion fx gennem landkommisærerne spiller en så ringe rolle. Blandt de mange følger af skatteexplosionen savner man måske en mere præcis diskussion af den »korrupsionsexplosion«, der også fulgte med. Det skyldes sikkert igen en utilstrækkelig beskrivelse af datidens »embedsmand«, der normalt uden store juridiske eller moralske problemer kombinerede embedsforpligtelser i præcis moderne forstand med privat foretagervirksomhed.

Skattestatens vækst medfører en yderligere fortsættelse af den sociale polariseringsproces, der begyndte under de gode år. Særlig væsentlig er forfatterens fremhævelse af, at omstruktureringen af det danske godssystem, hoveriets udbredelse, bondegårdsnedlæggelse for alvor tager fart efter skattestatens og de forringede europæiske afsætningsforhold fra ca. 1630. Geografisk sker der en tydelig forskydning til fordel for København både p.g.a. kronens politik og Svenskekrigenes ødelæggelser. Ser man et styrket bourgeois bag Enevældens indførelse, er det samtidigt et bourgeois, der er styrket af, måske en parasit på skattestatens vækst. Skønt skattestatens vækst betyder en forarmelse for alle samfundsgrupper, ikke mindst for bønderne, er periodens taber frem for nogen den gamle danske adel, der forarmes, mister sin politiske magt og endelig sine økonomiske privilegier.

Det er den forandring, der allerede er indeholdt i titlen, og også diskuteres tilbunds i den afsluttende *Sammenfatning*, nemlig overgangen fra standssamfundet til rangsamfundet. I den diskussion om social mobilitet, der for forfatteren er en så væsentlig del af socialhistorien, ses standssamfundet som et delvis fastlåst system, hvor mobiliteten fra stand til stand begrænses, hvorimod rangsamfundet åbner alle muligheder for alle. Som forfatteren også gør opmærksom på, er det reelt en begrænset mobilitet stadigvæk. Den vedrører kun de øverste lag. Købmænd kan kun med vanskelighed bevæge sig over i gods-ejerlaget og for den store del af befolkningen, der er beskæftiget i landbruget, er mobiliteten både socialt og geografisk faldende. At dette stadigvæk kan være hovedtesen, skyldes måske nok også den vægt, der har været i dansk socialhistorisk forskning, på de øverste sociale lag.

Bogen afsluttes med en omfattende litteraturliste. Udvalgte kriterierne synes at have været relevante fremstillinger i bog- og artikelform, de allermest centrale kildeudgivelser og ingen opslagsværker. Skønt man nok kunne savne enkelte ting og måske særligt opslagsværker som *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, er det dog i det store og hele og med den påtænkte målgruppe et rimeligt udvalg. Litteraturlisten er sammen med forskningsoversigterne med til at gøre bogen til et meget værdifuldt hjælpemiddel fremover.⁷

Set i sin helhed efterlader *Fra standssamfund til rangsamfund* ingen tvivl om, at der her er skabt en ny danmarkshistorisk, en ny socialhistorisk syntese, der for dansk socialhistorie vil være værket fremover i mange år. På godt og ondt. Syntesen er skabt på baggrund af et bredt kendskab ikke blot til dansk, men også til europæisk historie og bæres gennem værket af et konsistent historiesystem og evnen til at fastholde de store gennemgående temaer. Set i sin helhed rejser bogen også problemer. Beklageligt i en bog, der skulle henvende sig til et publikum uden for faget, er det tunge og fremmedordsmættede sprog.

Et mere principielt problem er den for udbredte tælleglæde. Alt for ofte anføres tal, der er baseret på et meget usikkert kildegrundlag, fuldstændigt uden de nødvendige kritiske kommentarer. For den uskoledede læser stiger tilliden til tallene, når de anvendes til beregninger med promilles nøjagtighed. Faren ved denne udbredte anvendelse af tabeller og kurver, er at man giver tal lov til at tale direkte til læseren, selv når tallene er så usikre, at de ikke burde have lov til at sige noget uden gennem en ansvarsbevidst historikers mund.

Der er ved bredt anlagte fremstillinger af denne art vanskelige overvejelser ved anvendelse af begreber og teorier, som det allerede berøres i de indledende afsnit. Det er desværre mit indtryk, at forfatteren for ofte anvender moderne begreber uden at have foretaget de nødvendige modifikationer den historiske virkelighed kræver.

Det er karakteristisk for fremstillingen og noget, der giver den helhedspræg, at den hviler på en anvendelse af økonomisk teori og begrebsapparat og at den oftest sete handlingsnorm er kravet om økonomisk maksimering, også hvor det drejer sig om kronen eller adelen.

Det er da også fx muligt, som der skrives, at der ved Frederiks II's store mageskifter har været betydelige driftsøkonomiske fordele hentet og at det har været en del af hans motiver. Men det eneste, vi ved, han selv har udtrykt, var at motivet var at skaffe nye vildtbaner, og det understøttes af at der blev nedlagt både bøndergårde og endda hovedgårde for at skaffe plads til dem. Det er måske vigtigt at forstå konsumtionsnormer ved siden af profitmaksimeringsnormer.

Om Christian IV's merkantile politik citeres majestæten selv for at sige at den skulle være *»os til øre og købmæn-*

7. Der er dog direkte mangler, idet i det mindste to værker, der er anført i forskningsoversigterne er faldet ud i litteraturfortegnelsen. Det er H. Wiese og J. Böltz: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwest-euroäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Fr. Lütge u.a. (Hrsg.): *Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte* 14. Stuttgart 1966 og forf. anmeldelse i *Scandinavian Economic History Review* 18, 1970. Endvidere Erland Porsmose, *Landsbynedlæggelser og hovedgårdsudvidelse på Fyn*. Historisk Tidsskrift 78, 1978.

dene ikke tilskade«. Men dette æresbegreb, der tilsyneladende spillede en rolle ved siden af den økonomiske maksimering, der for adelen selv var adelsmærket, det begreb, der så tydeligt skiller den tids selvforståelse fra vor, det behandles ikke.

En anden immateriel faktor, nemlig religionen, bliver konsekvent, når den optræder, reduceret til samfunds-ideologiske synspunkter. Det er i klar overensstemmelse med det helhedssyn, der præger værket således at integrere forklaringsfaktorerne i den samlede fremstilling, men det betyder at religionen ikke forstås som den selvstændige forestillingsverden, det også var. Man savner nok også i stedet for eller ved siden af den elitære fremstilling af de theologiske overvejelser, en beskrivelse af de langsomme forandringer i folkereligiositeten. Det er klart, at man her er ved at gå udenfor socialhistorie, som forfatteren definerer det.

Det er et stort krav, at socialhistorien også skal inddrage de historiske samfunds selvforståelse, men man aner desværre, at alternativet bliver at *homo oeconomicus* efter i økonomisk videnskab at være blevet sat på plads som en nødvendig, omend også meget tør stråmand, nu skal iklædes kød og blod af en teoriimponeret historievidenskab.⁸

Ole Bay

Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Dansk socialhistorie 4. 1979. 333 s., ill.

Det er en omfattende periode, der skal behandles i socialhistoriens bind 4. Den spænder fra 1700 til 1870, eller fra begyndelsen af den store nordiske krig til kort før slaget på Fælleden for nu at hente dateringer fra den politiske historie. Når man yderligere tager i betragtning, at de efterfølgende godt hundrede år får ialt 3 bind, så er det et langt tidsrum og forskningsmæssigt meget forskelligt behandlede tidsrum, der her gennemgås på lidt over 300 sider. Det er en periode, hvor den offentlige statistik udvikles og når en relativ høj grad af professionalisme og omfang, og det er en periode, hvor mængden af kilder til de enkelte individers livsforløb i bedste forstand øges voldsomt. En gårdfæsterson født f.eks. år 1700 er vi rent faktisk ikke sikker på at kunne identificere, hvis kirkebogen er brændt og fæsteprotokollerne ikke bevaret. Men vedkommendes tip-tipoldebarn, der kommer til verden omkring 1850 i samme sociale miljø vil vi med meget stor sandsynlighed kunne følge fra fødsel over skolegang, konfirmation, erhvervsudøvelse, soldatertjeneste, økonomisk aktivitet osv. Dette eksempel blot for at præcisere, hvor forskelligartet kilde- og forskningssituationen tegner sig ved begyndelsen og slutningen af den periode, professor Hans Chr. Johansen her behandler.

Overfor dette problem synes forfatteren at have valgt den løsning, at han har koncentreret sin fremstilling om

tidsrummet ca. 1750–1800 med relativt få linier tilbage til periodens begyndelse og med nogle flere frem til ca. 1870. Rent statistisk er det ikke vanskeligt at påvise, hvordan sidste halvdel af 1700-tallet har en stor overvægt i bindet. Hans Chr. Johansen gennemgår f.eks. indkomstudviklingen, der først får 4½ side om langtidstudviklingen, hvorefter han behandler den uægtelig noget tvivlsomme indkomstskat – tvivlsom som kilde til de sociale forhold – af 1789 over 5 sider, mens der bliver 2½ til indkomstskatten af 1870. Boligstandard på landet tilmåles ialt 5 sider, og de omhandler med få liniers undtagelse 1700-tallet. Næste afsnit hedder Boligstandard i byerne indtil omkring 1850 og får 6½ side inklusive illustrationer. Men der er næsten tale om falsk varebetegnelse, for jeg har kun kunnet tælle 14–16 linier, der ikke omhandlede 1700-årene. Denne skævhed er mest udpræget i bindets midterste del, men den kan spores hele fremstillingen igennem. I det indledende store afsnit om befolkningsforholdene behandler Hans Chr. Johansen emnet visser og valg af ægtefælle over godt 8½ side, hvor med god vilje de 2 kan siges at skildre forholdene i 1800-tallet. Og i det efterfølgende afsnit om fødsler, der er tilmålt 4 sider, synes forfatteren at have valgt en art tilstandsbeskrivelse omkring år 1800 med nogle få blik tilbage og frem i tiden.

Det er tænkeligt, at udgangspunktet har været det, der måske ligger i bindets titel: En samfundsorganisation i opbrud. Det kan give mening, hvis intentionen har været at skildre det danske samfund før den moderniseringsproces, der over en bred front omdanner samfundet i sidste halvdel af 1800-tallet, for alvor sætter ind. Men forfatteren er ikke meget oplysende, når det gælder intentionerne bag arbejdet. Det er allerede velkendt, at »hver forfatter sin socialhistorie« i denne serie, men Hans Chr. Johansen er ikke meget oplysende om, hvilken der er hans. Han beskriver sig som »...påvirket af den moderne sociologis begrebsapparat og af en omfattende angelsaksisk og fransk litteratur fra den seneste snes år med udgangspunkt i historisk-demografiske og socio-økonomiske problemstillinger«, og så kan man ellers gennemgå litteraturlisten og pille ikke-danske navne ud for at få nærmere besked!

Når dette så er sagt, så må man konstatere, at Hans Chr. Johansens behandling af periodens socialhistorie bryder med tilvante forestillinger. Borte er adel og børgere, præster og bønder eller traditionelle grupperinger som mestre-svende og gårdmænd-husmænd, og i stedet optræder husstandsgrupperinger, gods og landsogn, mindre byer og større byer – alias Middelfart og Odense – samt København. Skillelinien by-land er gennemgående. Som drivkraft bag den udvikling, der foregår i den behandlede periode spiller Hans Chr. Johansen meget direkte ud med »...de tekniske fremskridt, der var gennemført i de mellemliggende 170 år. Takket være dem havde den danske befolkning i 1870 en tilværelse, hvor den i højere grad end tidligere kunne værgе sig mod naturens luner... Danmark var forvandleet fra et stagnerende u-landssamfund til et samfund med vækst uden

8. Jvfr. Marc Bloch, *Classification et choix des faits en histoire économique: réflexions de méthode à propos de quelques ouvrages récents*, Annales d'Histoire Économique et Sociale, t. 1, særlig p. 256.

dog endnu at være nået frem til at blive et egentligt velstandssamfund . . .«. Det er for så vidt klar besked, men det ville ligesom have været meget rimeligt at placere disse betragtninger sammen med foregående citat i forordet i stedet for på side 24.

Hans Chr. Johansen indleder med at skildre »de ydre rammer« (s. 11–37), hvilket omfatter et relativt udførligt afsnit om ændringer i de naturgivne forhold, dvs. klimaet. Dernæst opridses udviklingen i landbrug, byerhverv, transport og handel samt pengevæsen. Det bliver for alle emners vedkommende til korte skitsemæssige fremstillinger, og man kan undres over, at forfatteren i forhold hertil gør så forholdsvis meget ud af de yderst sparsomme og tildels tvivlsomme oplysninger om de klimatiske forandringer – især når han tilsyneladende ikke bruger de erhvervede indsigter til noget i den senere fremstilling.

Anderledes tilfredsstillende er det følgende hovedafsnit om »befolkningsudviklingen« (s. 39–104), der fremstår som en opsummering af den befolkningshistoriske forskning, som ikke mindst forfatteren selv har stået for. Det er også betegnende, at gennemgangen af kildematerialet og forskningssituationen her er langt udførligere og mere oplysende, end det er tilfældet for de øvrige hovedafsnit, hvor forfatteren synes at mene, at alle bøger er lige gode – eller lige uinteressante! De samme dyder har det følgende hovedafsnit om »grupperdannelser i samfundet« (s. 105–181), hvor det som nævnt er gods og landsby, den store og den lille by og husstandene, der er grupperne. Forfatteren benytter lokale fynske eksempler til skildringen af godserne og bysamfundene – som nævnt Odense respektive Middelfart – men det kan nok overraske læseren, at han er i stand til at behandle den lille fynske købstad ved Lillebælt uden at omtale det landbrug, byens borgere *også* drev ved siden af de urbane bestillinger, der naturligvis omtales (se G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark III, 1806 s. 160 ff.).

Afgjort svagere er efter anmelderens opfattelse de følgende to afsnit om levestandard og indkomstudvikling (s. 183–239) og uddannelsesforhold og analfabetisme (s. 241–266), hvor Hans Chr. Johansen dog har et par vellykkede sider om den almindelige befolknings læse- og skrivekyndighed. Det er i det hele taget et karakteristisk træk ved dette bind, at man så tydelig fornemmer, hvor forfatteren har sine interesser og sine egne studiefelter. Så er fremstillingen sprogligt veloplagt, argumentationen præcis og informationsgraden i forhold til læseren høj. Men hvor forfatteren har siddet med sin disposition foran sig og ikke kunnet aftvinge et afsnit interesse eller haft egne resultater foran sig, der bliver skildringen mærkelig farveløs og uengageret. Det kan illustreres ved et lille afsnit fra kapitlet om uddannelsen, hvor forfatteren omtaler »anden voksenundervisning«. Det er ikke længere, end det kan bringes i sin helhed:

»Skoleordningen af 1814 bestemte, at der skulle holdes affenskole på landet for den voksne ungdom. Det vides ikke, i hvilket omfang noget sådant har fundet sted, men uddannelse på landet udenfor den undervisningspligtige alder har formentlig i det meste af den periode, der behandles i dette bind, været af ringe omfang. Mod perio-

dens slutning begynder folkehøjskoletanken at vinde indpas, men først i slutningen af 1860'erne får denne skoleform dog sit egentlige gennembrud.

I byerne opstod der i 1800-tallet efterhånden en del former for erhvervsrettede uddannelser efter den undervisningspligtige alder i form af tekniske og handels- og søfartsprægede uddannelser. Disses udbredelse og elevtal er kun lidet kendt«.

Det er sådan, forfatteren udtrykker sig, når emnet ikke rigtig kan aftvinge hans interesse. Det dukker op rundt omkring, også i de bedste afsnit. F.eks. er Hans Chr. Johansen ikke videre indstillet på at behandle kvindens stilling særskilt, så det bliver til 1½ sides omtale s. 166 f. uden den informationsfylde, der præger de foregående sider i samme afsnit.

Bindet afsluttes med et hovedafsnit om individ contra samfund (s. 267–309). Det er nok det afsnit, anmelderen står mest usikker overfor. Usikker, fordi det i sin disposition rummer et meget originalt forsøg på at gribe om hele perioden – og her faktisk hele perioden for at vise en *forandring*. Hans Chr. Johansen har undervejs flere steder gjort opmærksom på den rolle, den offentlige sektor spillede, f.eks. som beskæftigelsessted både i hovedstaden, hvor hof, militær og centralstyre er markante indslag, men også f.eks. i Odense som eksempel på den større provinsby. I dette afsnit er relationerne mellem det offentlige og individerne trukket op for den omhandlede periode, og herunder er placeret emner som social- og sundhedslovgivning, kriminallovgivning og straffepraksis. Forfatteren er naturligvis på hjemmebane i et underafsnit som »individet i den økonomiske politik« s. 279 ff. og ligeledes det foregående »politiske påvirkningsveje« s. 270 ff. er lykkedes godt. Men det er også dette afsnit, hvor forfatterens almene tilgangsvinkel forekommer problematisk. Han beskæftiger sig med individet overfor samfundet uanset hvilke individer, der er tale om. Det er nok her, at den »traditionelt« indstillede socialhistoriker vil føle sig mest utilfreds. Det forekommer som om forfatteren så temmelig ureflekteret tilbageprojicerer moderne tilstande, hvor man i det mindste formelt tildeler ethvert individ en lige placering i samfundet. Man savner ganske enkelt i dette afsnit en fastholdelse af den absolut ikke særlig revolutionære opfattelse af tidsrummet som værende præget både i 1700 og 1870 af en betydelig ulighed individerne imellem. Og at denne ulighed ikke blot gjaldt indkomst og formuedannelse m.m., men at den berørte individernes personretlige forhold, deres faktiske muligheder for erhvervsudøvelse og mobilitet. Det skal opledes i Hans Chr. Johansens fremstilling, at der var tale om bestemte relationer mellem forskellige individer, som f.eks. godsejer og bonde, mester og svend, og at der var en sammenhæng mellem disse relationer og den forskelligartede behandling, disse individer var genstand for fra statens side, både formelt og i praksis. Bindets sidste sætning er tillige dets sidste afsnit efter den typografiske opsætning at dømme og den lyder: »Antallet af indsatte i fængslerne var i 1870 omkring 1000«. Det er ikke ukarakteristisk for afsnittet som for hele fremstillingen, at der kvantificeres ganske nøgternt uden nogen form for ræsonnement over, *hvem* der sad i fængslerne og *hvorfor* de sad der!

Hans Chr. Johansens fremstilling af socialhistorien fra 1700 til 1870 prægtes i det hele taget af, at der sjældent funderes over, hvordan de enkelte aspekter af samfundet hænger sammen. Der opregnes og optæles og udsiges mere eller mindre sikre formodninger, men man savner ordene »fordi« eller »derfor«. På en mærkelig måde synes alle udsagn at være omtrent lige gode eller lige begrænsede, og som sagt skal man et godt stykke ind i bogen for at finde en tilkendegivelse af, hvorfor forfatteren faktisk mener at kunne konstatere en forandring fra 1700 til 1870. Og han har ikke fundet det umagen værd at samle op til slut og fortælle om, hvad der nu er forandret i forhold til tiden omkring år 1700. Det er en mærkelig atomiseret fremstilling af datidens danske samfund, der ganske vist bringer mange informationer, særlig i de to første afsnit, men som ikke giver noget bud på, hvad man skal bruge dem til f.eks. i relation til bindets titel: »En samfundsorganisation i opbrud«. Jeg ved ikke, om det er forfatteren, der har ansvaret for den. Hvis det er tilfældet, så giver han som tidligere nævnt ikke mange antydninger af, hvilken samfundsorganisation, der er tale om. Og han peger nok på enkelte sider af opbruddet, men han kommer ikke med nogen samlet bedømmelse af, hvor langt opbruddet er nået for slet ikke at tale om, hvad der så var ved at skabes til afløsning.

Hans Chr. Johansens fremstillingsform er svingende. Hvor den er bedst – og hvor indholdet er bedst – er den kontant, konstaterende, hvad vi ved og hvad vi kan skønne med mange korte afsnit. Men hvor forfatterens engagement er svindende, der får fremstillingen let samme karakter som nutidens økonomi-rapporter om tingenes skæve gang. Det giver en mærkelig læserytme, hvor man skiftevis fanges af præcise udsagn, enkelte steder endog diskussion af kildegrundlag og metodiske overvejelser, og så dysses i søvn over afsnit som det på s. 261, der er citeret i sin helhed foran. Hvor fremstillingen er bedst veksler positive oplysninger fra forfatterens side med velvalgte eksempler (f.eks. godserne og købstæderne på Fyn), men overraskende gives der plads til et langt citat om landtransportens vanskeligheder (s. 30–31), der kunne være klaret ved et par linier af forfatteren selv, eller godt tre sider med menuplaner fra ca. 1800 (s. 208–11).

Man kan ikke andet end få det indtryk, at der er tale om en ikke meget gennemarbejdet fremstilling fra forfatterens side. Han er ikke gået langvejs for at supplere sine egne studieområder, og litteraturlisten – der kun er halvt så omfattende som det foregående binds – har adskillige oplagte huller. Påfaldende mangler er f.eks. Asger Simonsens arbejde om husmandsbefolkningen på Lolland, der faktisk ville have kunnet forsyne forfatteren med mange oplysninger, og Svend Jespersens posthumt udgivne studie over danske bøndergårde, hvis byggemåde forfatteren jo reelt skildrer ret indgående (s. 222 f.). Det er ikke utænkeligt, at denne kritik må henvise til værkets tilblivelsesform og de vilkår, forfatterne har haft under udarbejdelsen, men det er blot trist, at dette bind på så mange måder må forekomme mindre tilfredsstillende. Dets styrke er det samlede sæt af informationer, det rummer for tidsrummet ca. 1750 til 1800 og de to indledende afsnit om befolkningsudviklingen og gruppedannelserne. Lad så være, at andre (de fleste?) historikere

re måske ville finde de gruppedannelser, som Hans Chr. Johansen behandler så indgående mindre relevante end andre, men her er der tale om en kyndig oversigt over de resultater, den historisk-demografiske forskning i Danmark har nået, fortrinsvis i den seneste snes år.

Claus Bjørn

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen. Sociale brydninger 1914–39. Dansk socialhistorie 6, 1980, ill., 425 s.

»Sociale spørgsmål drejer sig om forholdet mellem klasserne, dvs. mellem grupper af personer, der lever på forskelligt velstandsniveau eller under forskellig magt og anseelse. Betegnelsen anvendes fortrinsvis overfor de dårligere stillede klasser og disses forhold til det øvrige samfund.«

Denne definition på socialhistorie er hentet fra Fredrik Zeuthen, »Arbejdsløshed og Arbejdsledighed« (1939). Den er gået via Gunnar Viby Mogensen (Socialhistorie. 1975) for at blive citeret med tilslutning i bind 6 af »Dansk social historie«. Man kan altså ikke sige, at traditionen afvises.

I forordets videre udredning peger forfatterne, Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen, tilbage på Max Webers tredeling af samfundets ulighedsdimensioner, økonomisk ulighed, ulighed i prestige (status) og ulighed i magt. De lægger ikke skjul på, at den økonomiske ulighed, trods mangler i statistikken, er lettest at få hold på, mens udredningen af prestige- og magtrelationer må baseres på materiale, der er langt sværere at behandle. De er også klar over, at denne vanskelighed afspejles i deres fremstilling.

Forfatterne vil dog definere begrebet socialhistorie noget bredere end Zeuthen, idet de ikke specielt vil lægge vægten på de dårligere stillede klasser, men vil have deres bog til at handle om »samtlige befolkningsgruppers levevilkår og deres relationer til og reaktioner over for hinanden, historien om deres samarbejde og deres kampe.« I afsnittet om kilder og litteratur til perioden 1914–20 hedder det indledningsvis, at »Reguleringspolitikken under første verdenskrig er et centralt socialhistorisk emne, for så vidt som denne politik betød et afgørende brud med en traditionel liberal erhvervspolitik.« Alene ud fra forfatterne eksplicite udsagn om, hvad socialhistorie er, vil det nok være vanskeligt at skelne den fra historie i bred almindelighed. Det skal ingenlunde bebrejdes dem, så meget mindre som socialhistorie nok er den bindestregshistorie, der i den almindelige bevidsthed i de seneste år er rykket nærmest centrum i historie som sådan.

Så meget mere interessant er det at følge fremstillingens eget, implicite udsagn om, hvad der bør med, hvad der bør have en fyldig redegørelse, og hvad der kan henvises til en mere stedmoderlig behandling.

Det kan ikke undre, at forfatterne, med den faglige baggrund de har, giver kyndige og overskuelige redegørelser for udviklingen i indkomstfordeling og formueforhold m.m. Det er derimod lidt ærgerligt, at der ikke følger nogle overvejelser over, hvad man købte for indtægterne

– eller i det mindste hvad indtægterne gav mulighed for at købe. Hvor store var f.eks. rationerne under første verdenskrig? »Der Mann ist, was er ist« må i socialhistorisk henseende tillægges en vis betydning. I hvert fald må den stadigt stigende gennemsnitshøjde i den danske befolkning være et indicium på ændringer i kostvaner og dermed i levevilkår. Den procentvise fordeling på forskellige forbrugskategorier i arbejderfamiliers udgifter råder ikke bod på denne mangel.

To så væsentlige komponenter i levevilkår som boligforhold og arbejdstidens længde, og dermed væksten i fritid, behandles indenfor de givne rammer ret udførligt; men selve arbejdsituationen, som i de senere år har samlet megen opmærksomhed, bliver kun meget sporadisk belyst. Under omtalen af flytningen fra land til by anstilles der nogle betragtninger over arbejdsvilkårene på landet, og i forbindelse med fagforeningsagitationen blandt landarbejderne nævnes også nærheden mellem arbejdsgiver og arbejdstager i gårdmandsbruget. Men tilværelsen på fabrikker og værksteder forbigås. Det er sandt nok, at Statistisk Departement næppe har interesseret sig meget for det; men er spørgsmålet først rejst, leder det selv frem til noget materiale. Man kan umiddelbart pege på forskellen mellem den lille virksomhed med mester og 3–5 svende og fabrikken med 100 arbejdere og en eller flere værkførere ansat til at holde afstanden til direktøren, som igen repræsenterede de anonyme ejere. Arbejdsulykkernes art og antal kunne måske også belyse et eller andet.

Heller ikke den forøgede fritids indhold kommer i focus. Et så epokedannende fænomen som radioen omtales, så vidt jeg kan se uden det stikordsregister, som man unægtelig savner, ikke mere end 2 steder. Det ene sted er radioen nævnt under det, der hedder »andre udgifter« i familiebudgetterne, det andet sted nævnes det blot, at lytterantallet i 1925 var på 68.000. Men i 1939 var Danmark radio-dækket, og Statsradiofonien sendte de fleste af normaldagens vågen-timer. Godt nok viste en af de første lytterundersøgelser, at »Balaleika-musik«, som den lette og uforpligtende »musak« hed i rapporten, var stærkt aflyttet, men antallet af lytterbreve til »den fra radioen kendte« foredragsholder og den udførlige kommentar i dagspressen af udsendelserne viste det nye massemediums betydning.

Spørgsmålet om magten i samfundet bliver i begyndelsen af perioden til en diskussion af finansyrsternes (H. N. Andersen, Glückstadt, Alexander Foss) mulighed for at øve indflydelse på den politiske ledelse. Dette afsnit er i det hele ikke heldigt gjort, dels fordi den kritiske holdning til materialet ikke har været lige skarp hele tiden, dels fordi den private tilknytning til hoffet, som utvivlsomt bevidnes i de pågældendes memoirer, ikke var så afgørende.

En mere fyldig diskussion om organisationernes magt, specielt under kriseadministrationen i 30'erne, er mere givende. Forbindelsen herfra til korporativistiske tanker (erhvervsting i stedet for Landstinget) får også sin behandling, om end Ole Bjørn Krafts erindringer fra 1970'erne næppe kan bære den vægt, der tillægges dem. Man kan derimod diskutere, om enkelte, selv meget betydelige politikeres tanker om erhvervsorganisationernes

eventuelle deltagelse i Christiansborgpolitikken er socialhistorie. Her ville snarere en behandling af udvælgelsen af den styrende elite være på sin plads. På den ene side kan sættes, at de nederste lag i samfundet havde mulighed for at udskifte en betragtelig del af eliten, ikke blot på Christiansborg, men også i kommuner og ikke mindst i organisationerne. På den anden side kan sættes, at det var en mulighed, der ikke blev gjort brug af i noget betragteligt omfang. Generalforsamlingssamfundet med de bureaukratiske tilrettede generalforsamlinger og med enstonende »genvalg!« antyder problemfeltet.

Men det er måske i grunden ikke rimeligt i en anmeldelse at bebrejde forfatterne, at de ikke har behandlet det emne eller det emne mere udførligt. Sådanne betragtninger må i hvert fald ikke overskygge, at der foreligger et nyttigt, stedvist endda underholdende, arbejde.

Det der egentlig karakteriserer bogens implicite forståelse af socialhistorie som emne er, at fænomenerne anskues fra oven i samfundet. Udgangspunktet for skildringen af kårene for de ringest stillede er sociallovgivningen. Husassistenternes arbejdsvilkår omtales fyldigt, men udgangspunktet er, at der var mangel på husassistenter. I hvilke hjem? kunne man måske spørge.

Nogle steder når skildringen aldrig ned fra elitesynpunktet. Arbejderkulturen behandles som et diskussions-emne, hvor Bomholt og Hartvig Frisch m.fl. anlagde ens eller forskellige synspunkter. Men en omtale, endsigse en tolkning af fænomener som Borgerlig Konfirmation, Arbejdersangforeningen, Arbejderidrætten, Arbejdersamaritterne og Arbejdernes Ligkistemagasin har forfatterne ikke uvovet sig ud i.

Der røbes ingen hemmelighed, og jeg risikerer intet sagsanlæg ved at påpege, at forfatterne ikke anlægger en marxistisk synsvinkel. En del steder hentydes der til en sådan alternativ betragtelsesmåde eller kategorisering. Hvor mange marxister der vil føle deres synspunkter refereret, tilkommer det ikke mig at dømme om. Men der er en nærliggende risiko for at blive misforstået, eller endog misbrugt, ved som forfatterne gør (side 289 og 291) at bruge ord som classesamarbejde og klassealliance, fordi disse begreber har en veldefineret plads i den marxistiske teori; selv om den selvfølgelig heller ikke samler enighed dér.

Forfatternes sym- og antipatier kan give sig helt morsomme udslag, når det (side 77) anses for »givet, at det for visse lavtlønsgruppers vedkommende var meget vanskeligt at holde en passende afstand mellem løn og understøttelse.« Eller når forfatterne (side 291) sætter påvirkning fra de tyske revolutionære bevægelser efter første verdenskrig i modsætning til »stabilitet og sundt om-dømme.«

Det hedder i sidste afsnit af forfatternes programerklæring, at de vil anlægge »et observatørsynspunkt«. Ordet »objektiv« har formentlig forekommet dem for flertydigt eller for belastet. »Hvorvidt dette er lykkedes«, skriver de, »må læserne skønne over – og de vil givetvis skønne forskelligt alt efter deres indstilling og forudsætninger.« Det er sande ord. Jeg må da vedkende mig, at denne anmeldelse er en potentiel kilde til min indstilling og mine forudsætninger.

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen. Velfærdsstaten 1940–1978. Dansk socialhistorie 7, 1980, ill., 399 s.

De træk, der karakteriserer Ingrid Henriksens og Svend Aage Hansens bd. 6 af Dansk Socialhistorie, træder måske endnu tydeligere frem i bd. 7, hvor udviklingen føres op til 1978. Forfatterens sym- og antipatier er måske endnu sværere at holde i ave, men det må næsten betragtes som en kvalitet ved dette bind, at der på nogle felter heller ikke gøres noget forsøg i den retning.

I forordet noteres kort, at forfatterne har redegjort for deres opfattelse af, hvad social-historie er, i indledningen til bind 6 (se anmeldelse af dette bind). Den samme diskrepans mellem program og udførelse, som måtte konstateres i bind 6, er at finde i i bind 7. Spørgsmålet om ulighed i magt, der bestemt ikke fik en synderlig grundig behandling for 1920ernes og 1930ernes vedkommende, er næsten helt forsvundet i behandlingen af besættelsesårene, hvor der ellers er al mulig grund til at tage spørgsmålet op til grundig overvejelse.

Forfatterne har disponeret bogen i tre hovedafsnit, 1939–53, 1953–72 og 1972–78. Navnlig for det første afsnits vedkommende har denne periodisering næppe været heldig, fordi læseren (og synes det i visse tilfælde også forfatterne) har svært ved at holde styr på, hvor i tidsforløbet man nu befinder sig.

Allerede under besættelsen førtes en diskussion om den sociale balance. Specielt repræsentanter for fagforeningerne hævdede, at den økonomiske politik havde medført en forskydning i indkomster til skade for arbejderne, mens andre lag havde klaret sig bedre igennem. Diskussionen fortsatte efter krigen, og spørgsmålet behandles også her i bogen, hvor netop udviklingen i indkomstfordeling og formuefordeling er det felt, forfatterne mest føler sig hjemme i. Men den valgte periodeinddeling stiller sig hindrende i vejen for en tilstrækkelig nuanceret analyse. Netop i en socialhistorisk sammenhæng vil det være interessant at få belyst, hvilke kræfter der var de drivende i den ubestridelige forandring af den sociale balance, først i den ene retning 1940–42, siden tilbage igen. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til partiet Venstres politiske vilje, der jo også var til stede i 1930erne – og for den sags skyld fortsat var der i 1945. Er det helt urimeligt at forestille sig, at forfatterens ubetvivlelige uvilje mod marxistisk terminologi har bevirket, at ordet klassekamp har været umuligt for dem at føre i pennen?

Forfatterne tilslutter sig den opfattelse, at besættelsestiden var en parentes i udviklingen, og at det danske samfund på alle vigtige områder efter krigen tog fat, hvor det havde sluppet i 1939. Men denne opfattelse er vanskelig at sandsynliggøre i en fremstilling, der emne efter emne kaster læseren frem og tilbage mellem f.eks. 1942 og 1950. Det bliver ikke bedre af faktuelle fejldateringer. Politiet blev ikke interneret i september 1943 (side 76) men i 1944. Kommunistloven blev ikke vedtaget »et par dage efter« den 22. juni (side 83) men først i august.

Forfatterne gør ikke nogen røverkule af deres liberale sindelag. I omtalen af boligpolitikken betegnes et frit boligmarked som den paradisiske naturtilstand, man des-

være kom bort fra under krigen og har så meget besvær med at komme tilbage til. Såvel boligrestriktionerne som boligforligene i 1960erne og 1970erne behandles ud fra denne synsvinkel, mens forestillingen om, at der kunne være tale om fordelingspolitiske foranstaltninger, først til gunst for lejerne, siden til fordel for ejerne af udlejnings-ejendomme, åbenbart ligger forfatterne fjernt. Er det derfor fordi forfatterne føler sig på gyngende grund, når de efter deres eget socialhistoriske program skal behandle magtfordelingen i samfundet?

Det liberale sindelag bliver accentueret, for ikke at sige det lige ud: reaktionært, enkelte steder, hvor forfatterne letter på objektivitetens sikkerhedsventil. Side 125 omtales en »gylden tid for arbejderne« og side 356 betegnes henholdsvis 80% og 60% af arbejdsløshedsunderstøttelsen som en god belønning. Jeg finder i hvert fald betalingen for at gå på efterløn særdeles beskedne og tvivler heller ikke på, at forfatterne ville betakke sig.

Iøvrigt er bogens styrke, lige som i forrige bind, netop behandlingen af indkomst- og formuefordelingen, hvor læseren får grundig information, også om vanskelighederne ved at fortolke talmaterialet. Det kan somme tider knibe med at følge de fortolkningsmæssige nuancer, der kan se ud som inkonsekvenser. På side 265 får man at vide, at produktionen efter krisens gennemslag i midten af 1970erne steg med 11–13% i industrien trods 60.000 færre ansatte. På side 329 omtales, at produktivitetstigningen i samme periode halveredes. Begge dele kan naturligvis være rigtigt, men det stiller store krav til læserens opmærksomhed.

Bogens svaghed er dens undladelsessynder. En så vældig ændring i levevilkår for alle i det danske samfund som fjernsynets indførelse og udbredelse bliver spist af med 4 linier. Her kunne det ellers være på sin plads at anstille betragtninger, som ikke behøver at være uden empirisk grundlag, over hvad fjernsynet betød for magtfordelingen – og for fødselstallet.

Ungdomsoprøret, de opsætsige studenter og rødstrømperne behandles, uden at man kan tale om imponerende indforståethed; men idrætslivet, professionalisering, den aktive massebevægelse og tilskuerne får måske ialt et par bisætninger.

Fragmenteringen af historievitenskaben i diverse bindstregshistorier har tilsyneladende gjort det lettere for den enkelte forsker at vælge mellem de dele af samfundslivet, der skulle behandles, og de dele der ikke skulle. Socialhistorie er ikke blot et modefænomen, og det behøver så vist heller ikke at være historie »fra nedenunder«; men socialhistorien stiller igen historikeren i den eksistentielle situation, at hun/han må opstille kriterier for sin sondring mellem væsentligt og uvæsentligt, sådan som historikere uden bindestreg altid skal. I den forstand er der tale om en renaissance for Clio. Den er knyttet tæt sammen med, at historikernes personlige univers endnu stærkere bliver referenceramme for produktet; men ingen bør fælde tårer i den anledning.

Henrik S. Nissen

Inger Dübeck: Dansk arkivret. Dänisches Archivrecht, mit deutscher Zusammenfassung. Udgivet af Rigsarkivet. Universitetsforlaget i Aarhus 1980. 222 s., ill. kr. 134,20.

Med denne bog introduceres begrebet »dansk arkivret«, der af forfatteren defineres som de retlige regler, hvorefter danske offentlige arkiver og deres samlede bestand forvaltes, samt de bestemmelser og retlige normer, som kan danne grundlag for løsningen af retlige konflikter inden for arkivområdet (s. 11).

Siden 1979 har forfatteren været tilknyttet Rigsarkivet som juridisk konsulent, og bogens tilblivelse kan ses som en naturlig følge af denne virksomhed, der hidtil fortrinsvis har været koncentreret om tilgængelighedsforhold i almindelighed og problematikken omkring offentlighedsloven og registerlovene i særdeleshed. Bogens gennemgående hovedtema (s. 29–173) er da også spørgsmålet om tilgængelighed af henholdsvis det offentliges og privates arkivalier, når de er overdraget til arkiverne, mens forfatteren (s. 12) på forhånd afstår fra at behandle eller kun behandler de øvrige meget væsentlige sider af arkivretten ganske kort (s. 15–23), undertiden sporadisk (f.eks. s. 29 og 44). Det drejer sig især om arkivvæsenets funktioner over for de arkivskabende myndigheder, herunder eksempelvis kassationsfunktionen, tilsynsfunktionen og dokumentationsfunktionen.

Efter i et afsnit om arkivretlige tilgængelighedsproblemer at have nævnt indsamling, ordning, registrering, opbevaring og kassation som dele af tilgængelighedsproblematikken indsnævrer forfatteren sit endelige undersøgelsesfelt til alene at omfatte den arkivretlige »aktindsigt« eller adgang til at benytte arkivalier (s. 29).

Dispositionen falder naturligt i to hovedafsnit, omfattende henholdsvis arkivalier af offentlig proveniens (s. 46–124) og privatarkiver (s. 125–173). I begge afsnit redegøres grundigt for tilgængelighedsregler, beskyttelsesregler (bl.a. straffelovens bestemmelser om freds- og æreskrænkelser, ejendomsret og ophavsret) og dispensationsregler. Endvidere gives i førstnævnte hovedafsnit en beskrivelse af både forvaltningens og arkivernes dispensationspraksis samt af klagemulighederne over nægtet aktindsigt eller adgang til arkivalier, herunder domstols- og ombudsmandsprøvelse. Til orientering og komparation er indlagt en række kapitler om udenlandske, specielt vesttyske arkivretlige forhold. Fremstillingen er desuden suppleret med ialt 10 bilag med de væsentligste love, bekendtgørelser og cirkulærer in extenso (s. 187–211) samt med et register over citerede danske love (s. 215–17).

I 1954 ændredes den almindelige tilgængelighedsgrænse for arkivalier fra året 1848 til året 1900, men allerede i 1960'erne forlod man denne bestemmelse og gennemførte for både Rigsarkivets og landsarkivernes arkivalier af offentlig proveniens en glidende 50-års tilgængelighedsfrist. Undtaget herfra er dog arkivalier, der indeholder oplysninger, som 1) er af betydning for rigets sikkerhed, 2) angår kongehuset, 3) kan være krænkende for den person, de angår, og hans nærmeste familie eller 4) vedrører forhold, der tilhører privatlivet, og som med rimelig grund kan forlanges unddraget offentligheden. Sådanne

arkivalier er først tilgængelige, når de er 80 eller 100 år gamle, evt. 100 år efter den pågældendes fødsel. Alle ministerier og styrelser har tiltrådt disse tilgængelighedsregler, herunder at ansøgninger om dispensation herfra normalt afgøres af rigsarkivaren, når arkivalier, der er undergivet 50-års fristen, er mellem 25 og 50 år, og når arkivalier, der er undergivet en frist på 80 eller 100 år, er mellem 50 og 80 år henholdsvis mellem 50 og 100 år. Hvis arkivalierne derimod er yngre, under 25 henholdsvis under 50 år, skal der hentes skriftlig adgangstilladelse hos den myndighed, hvorfra de pågældende arkivalier stammer eller som har dispositionsretten. Arkivalier i private personarkiver er ikke tilgængelige, før de er 80 år gamle, medmindre den, der har afleveret dem, udtrykkeligt har aftalt en anden frist med Rigsarkivet. For private institutionsarkiver gælder den glidende 50-års tilgængelighedsfrist. Hvis ingen anden bestemmelse foreligger, gives tilladelse til benyttelse af privatarkiver, der ikke er 80 henholdsvis 50 år gamle af rigsarkivaren (bilag 4).

Forfatteren understreger, at arkivernes tilgængelighedsproblemer har nær konneksitet med forvaltningens almindelige offentlighedsproblematik, idet grundstammen i begge er en konflikt mellem kravet om offentlighed af hensyn til forskningens frihed og kravet om beskyttelse af den enkeltes personlige og private interesser. Denne konflikt er blevet accentueret i takt med, at de seneste års historiske og samfundsvidenskabelige forskning er blevet langt mere optaget af aktuelle samfundsproblemer end tidligere og derfor ønsker udvidet adgang til forvaltningens nyere og nyeste sager (s. 12).

Ifølge den siden 1. januar 1970 gældende offentlighedslov kan enhver kræve at få aktindsigt i sager, der fra dette tidspunkt har været under behandling i den offentlige forvaltning. Da myndighederne ifølge arkivbekendtgørelsen 1976 (bilag 5) normalt skal aflevere deres arkivalier til arkivvæsenet, når disse er 30 år gamle, vil offentlighedsloven ikke før år 2001 umiddelbart kunne anvendes på afleverede arkivalier. Forfatteren påpeger imidlertid, at det er uklart, i hvilket omfang offentlighedsloven kan tillægges betydning for arkivvæsenets tolkning af de gældende tilgængelighedsregler. Offentlighedsloven opfattes som en »minimumslov« og overlader det til den enkelte myndighed selv at beslutte, hvorvidt den til videnskabeligt brug vil give yderligere aktindsigt (»meroffentlighed«). Det er forfatterens opfattelse, at arkivvæsenet i sin tilgængelighedspraksis bør udvise en sådan smidighed, at den i videst muligt omfang harmonerer med myndighedernes praksis vedrørende aktindsigt (s. 50).

I sin beskrivelse af arkivvæsenets dispensationsregler redegør forfatteren for den erklæring, som enhver, der opnår tilladelse til at benytte ikke tilgængelige arkivalier, skal underskrive (s. 104–06). Erklæringen består i, at man ikke uden særlig tilladelse vil lade afskrifter, fotokopier eller anden gengivelse gå videre til nogen person eller institution, før de pågældende arkivalier er almindeligt tilgængelige, og at man ikke vil publicere materialet, hverken helt eller i uddrag, hvis det på nogen måde kan være til skade for nulevende personer eller deres nærmeste pårørende. Herudover kan der naturligvis i hvert enkelt tilfælde fastsættes yderligere vilkår for be-

nyttelsen. I denne sammenhæng bør nævnes de betingelser, som Justitsministeriet normalt stiller i forbindelse med adgang til ikke tilgængeligt arkivmateriale: oplysningerne fra de pågældende arkivalier skal behandles som fortrolige og må kun anvendes til det angivne formål, og de skal gengives på en sådan måde, at de omhandlede personer ikke kan identificeres. Manuskriptet skal forevises ministeriet eller rigsarkivaren, hvis eventuelle henstillinger om ændringer heri skal efterkommes. Publicering af manuskriptet eller udlån igennem universiteternes specialebiblioteker må kun ske efter særlig indhentet tilladelse. Endelig forbeholder ministeriet sig ret til når som helst at tilbagekalde tilladelsen (s. 102). Her kan det vistnok være på sin plads at understrege, at forfatteren tidligere (s. 43 f) har fremhævet, at arkivbenytteren i lighed med, hvad der er gældende i vesttysk arkivret, også i Danmark *alene* bærer ansvaret for, at hverken levende eller afdøde personers personlighedsret krænkes, uanset om forpligtelsen er bestyret ved benyttersens underskrift på en særlig »misbrugserklæring« eller ej.

Normalt gives ikke generelle tilladelser eller arkivfuldmagter, men kun tilladelser til at benytte konkrete sager. En væsentlig undtagelse herfra er dog gjort i 1961, da Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie (DNH) ved kgl. resolution opnåede generalfuldmagt for medarbejderne til med henblik på arbejdet med besættelsestidens historie at benytte samtlige statens arkiver indtil maj 1945, dog med de undtagelser, som de enkelte ministre måtte anse for nødvendige til varetagelse af hensynet til statens sikkerhed og tilbørlig diskretion over for enkeltpersoner. I 1977 blev generalfuldmagten ved en ny kgl. resolution udvidet til med samme undtagelser at omfatte arkiverne frem til 24. august 1949 (s.107f). I forbindelse med afvisning, især fra Justitsministeriet af ansøgninger om adgang til offentlige arkivalier fra samme periode har arkivvæsenets og forvaltningens tilgængelighedsregler og dispensationspraksis i almindelighed og DNHs generalfuldmagt i særdeleshed været genstand for opmærksomhed og kritik (s. 116 f).

Gang på gang i bogen understreger forfatteren behovet for at harmonisere og koordinere arkivvæsenets og forvaltningens afgørelser af dispensationssager (s. 49, 50, 57, 67, 85, 101, 119 og 171) og tilkendegiver samtidig som sin løsning på problemet, dels at rigsarkivaren får tillagt en koordinerende myndighed og kompetence til at udstede retningslinjer for alle forvaltningsområder, dels at der i forbindelse med en revision af offentlighedsloven fremkommer en ministeriel bekendtgørelse, som giver rigsarkivaren kompetence til »efter samråd med de respektive forvaltningsmyndigheder (efter et vist åremål?) at give ret til aktindsigt i videnskabeligt øjemed i nærmere angivne dokumenter, der ellers ikke er undergivet retten til aktindsigt efter offentlighedsloven« (s. 171). Forslaget om rigsarkivarens centrale stilling i beslutningsprocessen begrundes forfatteren med, at arkiverne sidder inde med en videnskabelig ekspertise til vurdering af den forskningsmæssige betydning af en eventuel aktindsigt (s. 119), og at arkiverne har en lang tradition som formidler af forskningsadgang (s. 67). Hun rejser dog også spørgsmålet, om det fra arkivernes synspunkt ville være hensigtsmæssigt at »vælte« dispensationsafgørelserne over på de ar-

kivskabende myndigheder, men påpeger samtidig, at en sådan ordning »formentlig ville få flere uheldige konsekvenser«, især fordi disse myndigheder, der som forvaltningsinstitutioner ikke almindeligvis skal vurdere forskningsprojekter m.v., næppe heller besidder videnskabelig ekspertise hertil (s. 119). Andetsteds omtaler forfatteren muligheden af i Danmark at etablere et tilsvarende organ som det norske Råd for tavshedspligt og forskning til afgørelse af dispensationssager (s. 85). Dette råd, der er oprettet i 1977, består af rigsarkivaren, to embedsmænd (en fra Socialdepartementet og en fra Oslo kommune) samt en juridisk professor, der fungerer som formand. Desværre uddybes ideen ikke, skønt den synes frugtbar.

I sine konkluderende bemærkninger gør forfatteren sig til talsmand for at begrænse bestemmelserne om utilgængelighed mest muligt og at liberalisere kriterierne for dispensation. Således foreslår hun dels en nedsættelse den generelle tilgængelighedsgrænse fra 50 til 30 år (i lighed med hvad der gælder i England, Frankrig og Vesttyskland), dels at arkivvæsenet bør betragte andre arkivformål end de specifikt videnskabelige som legitime dispensationsgrunde (s. 119 f). Hvad sidstnævnte synspunkt angår, forekommer det dog at stå i en vis modsætning til forfatterens kraftige understregning af netop den videnskabelige ekspertise i argumentationen for at tillægge rigsarkivaren dispensationskompetencen. Der bør iøvrigt her henvises til, at forfatteren tidligere i fremstillingen (s. 37 ff) gennemgår en række arkivretlige bestemmelser for at fastslå arkivernes forsker/forskningsbegreb.

Forfatteren slutter sin fremstilling med at opregne en lang række forhold inden for arkivområdet, der trænger til afklaring eller fornyet regulering, og understreger behovet for en ny arkivlov til afløsning af 1889-loven (bilag 1). Med denne bog har forfatteren selv ydet et bidrag til det forberedende arbejde ved at gennemføre en kulegravning af det hjørne af det hele område som er tilgængelighedsproblematikken.

Grethe Ilsøe

Eggert Petersen og Poul Thestrup: Kort vejledning i materiel arkivpleje for lokalhistoriske arkiver. 2. rev. udg. 1980, 33 s. Arkivserien nr. 13.

Poul Thestrup: EDB-journalisering. 1980, 35 s. Arkivserien nr. 14. *O. Gran-Jacobsen: Mikrofilm.* En orientering, 20 s. Arkivserien nr. 15. Serien redigeres af arkivar, mag.art. Poul Thestrup og ekspederes fra Landsarkivet i Odense. Pris pr. hft. 50 kr.

Ovennævnte numre af den odenseanske arkivserie drejer sig om den materielle og tekniske side af vigtige arkivforhold. Særlig de to første numre har håndbogskarakter, med mange små afsnit og enkle illustrationer, så det er let at få et hurtigt indblik i et felt, der ellers er for specialister. Seriens nr. 13 er en vejledning i materiel arkivpleje. Den er især beregnet for medarbejdere ved de lokalhistoriske arkiver, som normalt ikke råder over egentligt konserveringsværksted. Hæftet kan dog med udbytte også læses af mange andre i virksomheder,

administrationen og det offentlige arkivvæsen. Thestrup og Eggert Petersen – sidstnævnte leder af det fynske landsarkivs konserveringsafdeling – gør indledningsvis rede for, hvordan skader kan forebygges ved at pakke og opbevare arkivalierne rigtigt. Er skaderne imidlertid sket, kan der udrettes ikke så lidt »på køkkenbordet« forudsat at det sker med omtanke. Resultatet af et mislykket eksperiment kan jo oftest ikke gøres om. Denne udmærkede vejledning har oprindeligt været benyttet som kursusmateriale for fynske lokalhistoriske arkiver i 1973, og den har naturligt nok siden været efterspurgt. 2. udgaven er bl.a. ajourført hvad angår listen over, hvor de forskellige materialer og kemikalier kan købes.

Nr. 14 i serien henvender sig til en noget anden kreds af læsere, for journalisering via edb vil næppe foreløbig blive en sag for lokalhistoriske arkiver. Til gengæld er den maskinelle sagsstyring i alle sine varianter godt på vej ind i firmaer og dele af den offentlige forvaltning, så der vil utvivlsomt være behov for en oversigt, som den Poul Thestrup her leverer, ikke mindst for at kunne få gang i debatten om de arkivmæssige konsekvenser af den nye teknik. Den foreliggende oversigt er udarbejdet til brug for et kursus for medlemmer af Dansk Arkivselskab (firmaer m.fl.), og den kortlægger, hvad markedet kan byde på, hvis man agter at gå over til edb i sagsstyringen. Der er mange fordele, hvis systemerne anvendes rigtigt, men der er også uafklarede spørgsmål, når det gælder det historiske perspektiv. Om dette handler et vigtigt slutkapitel.

Bevidst eller ubevidst er mange mennesker dagligt i berøring med mikrofilm. Firmaer, især bankerne, bibliotekerne og arkivvæsenet har taget mediet til sig. Hvilke sikkerhedsmæssige og brugsmæssige virkninger det har for den sidstnævnte sektor kommer publikationen nr. 15, der handler om mikrofilm, dog ikke meget ind på. Orienteringen er øjensynlig skrevet for virksomheder, og den første side bærer da også påskriften Dansk Arkivselskab, og forfatteren er kontorchef i KTAS, så man kan måske ikke forvente, at sagen skal være anskuet i lys af arkivvæsenets overvejelser, når det gælder mikrofilm. Forfatteren giver en nyttig orientering om de forskellige filmtyper, fotograferingsteknikker og læseapparater. Forlæggene på dette felt vil normalt være engelsksprogede, og det afspejles her kraftigt i terminologien både i teksten og i illustrationerne. Om det er nødvendigt at overtage alle udtryk uoversat er en smagssag, som der ikke her skal tages stilling til, men anvendes engelsk terminologi, bør den anvendes korrekt. Hvis et hulkort absolut skal hedde et 'aperture card' bør det staves som her anført, og ikke med to p'er, som det konsekvent er tilfældet i publikationen. En del spørgsmål står tilbage efter læsningen af hæftet, f.eks. mangler der overskuelige oplysninger om filmenes arkivbestandighed, og frem for alt en litteraturliste over såvel dansk og nordisk som udenlandsk litteratur, men det kan måske komme i en 2. udgave.

Det går stærkt med arkivserien, og det er i mange henseender prisværdigt, men i hvert fald det sidste hæfte tyder på, at der bør tænkes lidt mere på korrekturlæsning, og et forord fra udgiveren skader heller ikke læserens tilgængelse af stoffet.

Margit Mogensen

To Normanniske Krøniker. Oversatte og kommenterede af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag, 1980. 230 s., kr. 79,30.

Fhv. museumsinspektør Erling Albrechtsen fortsætter nu sit arbejde med at oversætte kilder, som ikke før er oversat til dansk, ja, nogle er endda slet ikke oversat til moderne sprog. Først kom et udvalg af frankiske kilder, siden Dudos »Normandiets Historie under de første Hertuger.« Her i nærværende udgave har vi de lidt mindre kendte Vilhelm af Jumiéges' og Vilhelm af Poitiers' værker. Mens Vilhelm af Jumiéges giver en kronologisk fremstilling af Normandiets historie fra Rollos tid op til Vilhelm Erobrerens død, koncentrerer Vilhelm af Poitiers sig om Vilhelm Erobrerens liv og giver nærmest en biografisk skildring af denne. Da Vilhelm af Poitiers jo som de allerfleste af Middelalderens forfattere er en kirke-mand, fremhæver han Vilhelm Erobrerens gaver til kirker og klostre samt hans milde og retfærdige behandling af englænderne efter sin erobring af landet. I et langt afsnit sammenlignes Vilhelm Erobreren med Julius Cæsar. Dog falder sammenligningen ud til førstnævntes fordel, da hans erobring af England holdt sig længere. Der er dog grænser for, hvor meget perspektiv Vilhelm af Poitiers kunne få, da han skrev allerede i 1070'erne.

Denne nye udgave er velforsynet med noter, som dog ikke altid er til så megen nytte. Nogle fortæller kun, hvad der står oppe i teksten. Andre henviser til andre værker, hvor de ønskede oplysninger imidlertid ikke findes på det opgivne sidenummer, men andetsteds i det pågældende værk, som man så må lede sig frem til. I betragtning af, hvor meget både Vilhelm af Poitiers og Erling Albrechtsen lægger vægt på Vilhelms berettigede arvekrav på Englands trone kan det også undre, at Vilhelms forbindelse til det engelske kongehus ikke fremgår tydeligt af noterne eller af stamtavlerne bag i bogen.

Oversættelsen af Vilhelm af Jumiéges er som også Albrechtsens oversættelse af Dudo holdt i et arkaiserende sprog. Det er måske bevidst fra oversætterens side, men har den ulempe for læseren, at adskillige ord er enten lettere komiske eller uforståelige, selv efter et oplag i Ordbog over det danske Sprog. Desuden er oversætteren ikke konsekvent i sin gengivelse af navne. Hertugen af Francien kaldes skiftevis Hugo den Store og Hugo Magnus, ligesom den tyske kejser kaldes Henrik og Heinrich, som det nu falder. Til gengæld kaldes Vilhelm Erobreren konsekvent Vilhelm og ikke Guillaume, hvad der vel også i danske ører ville have lydt lidt mærkeligt.

Oversættelsen af Vilhelm af Poitiers er langt mere moderne og mundret. Der er ingen uforståelige og hjemmelavede ord, og det er en ren fornøjelse at læse den. Man kan med glæde konstatere, at Erling Albrechtsen også efter disse to normanniske krøniker fortsætter sit arbejde med værker, der ellers ville være vanskeligt tilgængelige undtagen for dem, der er meget stive i latin, og man må håbe, at fremtidige oversættelser bliver mere som Vilhelm af Poitiers end som Vilhelm af Jumiéges.

Lene Demidoff

Viborg Landstings Dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Ved Poul Rasmussen. Viborg 1980. 226 s., kr. 54,90.

Niels Steensgaard har i en artikel påpeget, hvorledes de samfundsændringer, der er foregået i de sidste 25 år, har været en medvirkende årsag til, at historisk forskning nu også interesserer sig for at »studere minoriteter og uofficielle grupper som hekse, slaver, indianere, højrestremister, oprørske bønder, kvinder og forbrydere i al almindelighed«. Det er alle grupper, som kun yderst sjældent kommer til orde i de kildetyper, historikere gennem generationer har arbejdet med. I en type arkivalier er de imidlertid dominerende, – i retsdokumenter. Det skal da ikke udelukkes, at denne nye interesse sine steder har haft samme effekt som en oversvømmelse, der river alt med – stort og småt, hvorfor det kan være berettiget at ironisere over »de voyeristiske luder- og lommetyvestudier, der for tiden vælter ud fra de franske og amerikanske videnskabsfabrikker«. Situationen er imidlertid langt fra den samme her i landet; her er historisk kriminologi en mangelvare.

Af den grund burde det vel hilses velkommen, at landsarkivet i Viborg efter en pause på nærvæd 10 år har genoptaget udgivelsen af Viborg landstings dombøger. I 1971 udkom »Viborg landstings dombog 1617 A. Udtog af dommene«, og nu foreligger »Viborg landstings dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene«. Når der er forløbet så lang tid mellem de to udgivelser, skyldes det ifølge forordet, at der havde været rejst kritik af den form, de tidligere udgivelser havde. Derfor var principperne for fremtidige udgivelser blevet drøftet af et sagkyndigt udvalg, og resultatet af dets overvejelser er blevet konkretiseret i foreliggende kildesamling.

Der er blevet lagt vægt på, at udgivelsen skal tjene som en »retshistorisk introduktion til materialet«. Denne formulering rejser uvilkårlig spørgsmålet: en introduktion for hvem til hvad? Samlingen lægger nemlig udelukkende vægt på retshistoriens juridiske sider. I forhold til Poul Johs. Jørgensens opfattelse fra 1940 (i indledningen til Dansk Retshistorie), at retshistorien »udgør et vigtigt led af den almindelige kulturhistorie«, kan udgavernes holdning kun betegnes som et tilbageskridt. Eftersom retssystemernes historie og udvikling ikke kan skilles fra de samfund, de er led i, må det undre, at de socialhistoriske sider i den grad er blevet negligeret. – Og udgavernes principper bringer ikke et eneste »luder- og lommetyvestudie« til verden, hvad enten man måtte beklage dette eller ej!

Udgivelsen har fået sin form, fordi en bearbejdelse er blevet anset for »absolut nødvendig«; et af det ovennævnte udvalgs medlemmer har imidlertid for blot et par år siden givet udtryk for den diametralt modsatte opfattelse, at »der ikke findes noget acceptabelt alternativ til den fuldstændige udgivelse af alt bevaret materiale«. Denne holdningsændring afspejler tydeligt de problemer, der opstår ved udgivelsen af retshistorisk materiale. Materialet er meget omfattende, men rummer på den anden side et sådant væld af oplysninger til datidens

materielle og åndelige liv, at det bliver uhyre vanskeligt at afgøre hvilke dele, der i givet fald skal fjernes. De principper, der er lagt til grund for nærværende udgivelse, har dog indsnævret brugsværdien for meget.

Diskussionen om principperne for udgivelse af domsmateriale har løbet i snart 15 år i Fortid og nutid, og der er ikke sat punktum herfor med denne udgivelse.

Jens Chr. V. Johansen

Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636–1640. Udgivet af Landbohistorisk selskab. København, 1980, 420 s., kr. 100.

I anmeldelsen af »Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog 1616–19 og 1630–33« her i Fortid og nutid bind XXVIII, hæfte 4 skrev jeg, at dette sagregister var et godt hjælpemiddel til hurtigt at orientere sig i tingbøgerens indhold. Med »Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636–1640« i hånden holder denne vurdering ikke længe.

Det har i høj grad noget med registrets omfang at gøre. En sammenligning med de udgivne 5 års tingbøger viser, at sagregistrets sidetal udgør 1/3 af tingbøgerens (414 sider mod 1302); og med den registreringsform, udgiverne har valgt, nærmer det sig det samme arbejde, om tingbøgerne bladres igennem, eller om sagregistret anvendes. For bladres igennem skal tingbøgerne, eftersom det ud fra registret er umuligt at følge den samme sag over flere tingdage. Hver indførsel i tingbogen har fået et eget nummer, som af den grund naturligvis må opføres i registret; for f.eks. at finde alle oplysninger om samme sag vedrørende et aftægtsforhold, må brugeren ind ikke færre end 38 gange i 1640-tingbogen for at være sikker på, at sagen er udtømt. Det skal erindres, at sagen rent faktisk kan være udtømt med den første indførsel.

Den omhu, udgiverne har lagt for dagen for at få alt registreret på kryds og tværs, kan ikke have gjort arbejdet lettere for dem selv; men den har også medført, at brugeren enten skal udvise en vis snedighed eller lægge en overvældende ihærdighed for dagen for at få det fulde udbytte af registreringen.

Aftægtssagerne skal endnu en gang tjene som eksempel. Ud fra det anvendte system er disse sager registreret dels under gruppe 78 i det juridiske register og dels under gruppe 540 i det ikke-juridiske register. Mens gruppe 78 er forholdsvis overskuelig, er gruppe 540 det langtfra. Den fylder ikke mindre end 11 sider, for efter at »aftægt« er blevet registreret generelt (38 gange blot i 1640-tingbogen) registreres emnet i 17 undergrupper. Disse undergrupper omhandler bl.a. »beboelse for aftægtsfolk«, »aftægtsfolks personlige inventar«, »aftægtsfolks bihold« etc. Lad være at det henstår i det dunkle, hvilken grund udgiverne kan have haft til at give »bier« en speciel gruppe (der er 2 eksempler på aftægtsfolks bihold) og ikke har placeret dem sammen med »husdyrhold«. Værre er det, at nogle af rubriceringerne er så uigennemsigtige, at jeg fik lyst til at slå dem op. Under »beboelse for aftægtsfolk« kan man læse »2 fags hus at gøre færdigt

med tag og træ, vinduer, loftskud, skorsten o.a.«; hvad betyder det? At aftægtsfolkene selv skal gøre alt dette, når de er flyttet ind, eller at huset skal stå færdigt, når de flytter ind? Et opslag viser, at det er sidstnævnte betydning, indførslen dækker. Men et register skulle jo være et redskab til hurtige informationer, og under ingen omstændigheder virke på den måde, at brugeren sidder og slår »kuriøse« indførsler efter.

Eftersom registrene til Herlufsholm birk og Skast herred er opbygget på samme måde, skulle det forventes, at de anførte kommentarer gjaldt begge udgivelserne; men det er især registret til Skast herred, der er besværligt at arbejde med. 3771 indførsler i Skast herreds tingbøger over for Herlufsholm birks 1305 fremhæver vanskelighederne, når der opereres med indførsler, og ikke med »sager«.

Jens Chr. V. Johansen

Registratur over Vendelbobankens Arkiv 1855–1980. Ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Vendelbobankens skriftserie, 1980, 144 s., ill. *Arkivregistratur over Købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen senere Jørgen H. Nielsen – Hjørring 1799–1913.* Vendelbobankens skriftserie, 1980, 79 s., ill. Begge publikationer kan erhverves ved henvendelse til Vendelbobanken, Hjørring.

Som et led i det landsomspændende behov for låne- og kreditvirksomhed, der opstod i 1840'erne og især i 1850'erne, oprettedes i 1855 »Laane- Spare- og Diskontobanken i Hjørring«, i dag bedre kendt som Vendelbobanken.

Initiativtageren til bankens oprettelse var den lokale provinsbymatador, købmand Chr. H. Nielsen (1809–1881), der udover at være en driftig købmand var stærkt engageret i lokalpolitiske spørgsmål. Udover at være kirkeværg for Skt. Kathrine kirke var han i 2 perioder i 1840'erne medlem af Hjørring kommunalbestyrelse, det meste af tiden som formand, og i en kort periode i midten af 50'erne medlem af Folketinget. Han var primus motor bag mange af tidens projekter, således bl.a. Hjørring sparekasse (1844), en dampskibsroute mellem Frederikshavn og hovedstaden (1852–59), en landboskole i Smidstrup (1855), en badeanstalt (1859) samt flere forsikringselskaber. Endvidere var han strandingskommissær samt konsul eller vicekonsul for 7 lande!

I denne virksomhed manglede Chr. H. Nielsen ofte et pengeinstitut til at formidle omsætningen og støtte den store anlægsvirksomhed. Dette var baggrunden for initiativet bag sparekassen, der dog viste sig at blive en skuffelse for den virksomme købmand, idet de øvrige direktionsmedlemmer fandt de indskudte penge bedre sikret i den kgl. kasse i København end ved udlån til lokale personers etablering. Dette førte Chr. H. Nielsen over i det næste bankinitiativ, der altså resulterede i Hjørring Diskontobank (1855) og som begyndte med en startkapital på knap 52.000 rdlr.

Ved runde dage er det ikke ualmindeligt at udsende fest- eller jubilæumsskrifter, men da dette blev gjort allerede ved bankens 50- og 100-års jubilæum, besluttedes det i stedet at udsende en registratur over bankens arkiv, der – trods titlen – kun indeholder hovedkontorets og de ældste filialers arkiver (Hirtshals, Tårs og Løkken) samt Sindal, Bindslev og Vrå banker, der oprindeligt var selvstændige banker, men som fusioneredes med Hjørring-banken.

De 2 registraturer er udarbejdet af Jørgen Dieckmann Rasmussen, der desuden har forsynet dem med nogle udmærkede indledninger med bl.a. en omtale af baggrunden for de forskellige arkivdannelser. I firmaregistraturen findes foruden selve købmandsfirmaet fortegnelser over forsikrings- og konsulatvirksomheden m.v. Bankregistraturen er opdelt i emner som bl.a.: styring (herunder forhandlingsprotokoller), aktiekapital (med bl.a. aktionærer), korrespondance med registre, regnskaber samt ind- og udlånsvirksomhed.

I sin indledning til bankregistraturen udtrykker udgiveren ønsket om, at de nu trykte oversigter vil finde anvendelse blandt såvel rigs- som lokalhistorikere med interesse for den økonomiske og sociale danmarkshistorie, og der gives endvidere et par forslag til konkrete forskningsopgaver på grundlag af bankens arkiv: en undersøgelse af bankens betydning for det lokale erhvervsliv, under industrialiseringen og senere, samt en sociologisk undersøgelse af bankens kundekreds.

Anmelderen kan kun bakke dette forslag op. Nøglerne til de 2 arkiver, der hidtil ikke har været benyttet i større udstrækning, foreligger nu i en mønsterværdig udgave. For interesserede er arkiverne tilgængelige efter de sædvanlige regler (50-årsreglen), men der vil i forskningsøjemed kunne dispenseres af Vendelbobankens direktion, til hvem ansøgning om adgang til arkiverne skal sendes.

Torben Hansgaard

Herregårdsliv. Beretninger fra århundredskiftet. Udgivet af Ole Højrup Bd. 1–3: Elever og forvalter, Karle, piger og daglejere, Stald- og havefolk. Nationalmuseet 1980–81, alle bd. 216 s. Løssalgpris pr. bd. kr. 235,-, i abonnement kr. 195,-. Hele værket, i alt 8 bd., kr. 1.560,-.

I 40 år har mange mennesker sendt beretninger om deres dagligdag til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), som er en del af museets 3. afdeling: Dansk Folkemuseum. Der er i alt indkommet ca. 35.000 optegnelser fra mennesker i forskellige erhverv, som vel at mærke selv har oplevet de forhold, hvorom de beretter. Hovedparten omhandler livet på landet i mange forskellige miljøer i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Beretningerne er imidlertid ikke blot fortællinger om løst og fast. De allerfleste er skrevet med støtte i museets spørgelister, som ofte er udformet ud fra ønsket

om at få et bestemt arbejde eller en bestemt skik klarlagt i alle enkeltheder, fx den geografiske variation i et redskabs udførelse, brug og plads i folks organisering af arbejdet med det pågældende redskab. Der ligger et omfattende videnskabeligt apparat bag indsamlingen af beretningerne, idet de – efter systematisk dissektion og bearbejdning – skal kunne indgå i de europæiske etnologiske atlasarbejder over kulturelle variationer og grænser. Det er der imidlertid mange af NEU's gæster og brugere, der i dag næppe er klar over, og alle spørgelister er heller ikke lige stramme i formen.

Det er bl.a. derfor også muligt at anvende materialet ud fra andre intentioner end dem, der har ligget til grund for den oprindelige indsamling. Nogle forskere frekventerer NEU for at få ét ganske bestemt forhold belyst, andre for at samle data om en særlig lokalitet og nogle for at finde beretninger om »levende mennesker«, som kan illustrere forhold eller tendenser, som de ad anden vej selv har fremanalyseret.

Lederen af NEU, museumsinspektør Ole Højrup, har også flere gange ladet enkelte beretninger fremkomme i trykken næsten i den form, hvori de er indleveret. Dette har kun ladet sig gøre, hvor der har foreligget meget velskrevne og rimeligt disponerede beretninger, som fx ved at afspejle bestemte arbejdsrelationer, gruppeholdninger eller typiske livsforløb for en bestemt kategori af mennesker har haft en betydning udover den rent biografiske.

Det værk, som Ole Højrup (O.H.) nu har udsendt under titlen Herregårdsliv, er en storstilet videreførelse af de små udgivelser af enkeltberetninger, men med et meget videre sigte og indeholdende langt større problemer af både metodisk og redaktionel art. Lad det være sagt med det samme, at det er et ualmindeligt godt initiativ, O.H. her har taget.

Værket skal i otte bind gennem formidling og sammenredigering af en mængde beretninger lige fra godssejeren til røgterten beskrive de forskellige sociale og kulturelle miljøer omkring herregården. Det skal give os en fornemmelse af, hvad herregårdssamfundet ca. 1880–1920 egentlig var for noget, og hvorledes vilkårene for de mange forskellige kategorier af folk reproducerede tilsvarende ret monotone træk i de forskellige menneskers hele livsform. Forskellene i disse træk afspejles delvis i de forskellige kategoriers fast definerede arbejdsområder i herregårdsorganisationen og delvis i de kategoriseringer, hvorved folk definerede sig selv i forhold til »de andre«. Denne opdeling er i grov form brugt som læst for disponeringen af værket. Første bind handler således om elever og forvaltere, dvs. dem som ledede arbejdet på avlsgårdene og dem, som gennem en treårig og ofte noget barsk elevtid håbede på selv at blive under- eller overforvalter på et gods, og derigennem måske senere forpagter eller endda godssejer. I andet bind fortæller de faste karle, piger og løse daglejere om arbejdet i marken under forvalternes opsyn og dirigering, hvorimod tredje bind handler om stald- og havefolk. Der har altid i den stærke arbejdsdeling på større gårde eksisteret et vist modsætningsforhold mellem staldfolkene og avlsbrugets folk, hvorimod de ansatte i både køkken- og herskabshaverne førte et mere stille liv. For en dels vedkommende var

arbejde i haverne en slags retræteposter efter mange års hårdt slid bag plov eller møgbør.

Føreløbig er der kun kommet disse tre bind, men de næste fem ventes udsendt i ret nær fremtid. Bind fire bliver om skovfolk og skytter. Disse folk var beskæftiget i godsernes ofte vidtstrakte skove, som langt fra kun var dele i herregårdens almene økonomi; de blev i mange tilfælde i langt højere grad værdsat som et præsentabelt herskabeligt jagtrevir. Skovfolk og avlsgårdsfolk har ofte betegnet hinanden som hørende til to forskellige verdener, hvorimod toppen af hierarkiet – godsinspektøren og forpagteren, som bliver beskrevet i femte bind – hverken hørte til i den ene eller den anden kategori. De havde interesse og ansvar for, hvad der skete i dem begge, men tilhørte et andet og højere niveau i godssystemet. De levede en anden tilværelse, havde udelukkende administrativt arbejde og som regel et helt andet kontaktfelt. Men først og fremmest havde de magt – i hvert fald over meget af det brogede liv, der udspandt sig indenfor godsets rammer.

De hørte også til dem, som kunne holde tjenende ånder til at varte op. I sjette bind beretter tjenerskabet fra køkkenpige til husjomfru og hovmester. De vil dog sandsynligvis nok fortælle mest om det uadvendte selskabelige liv hos selve godssejerfamilien i hovedbygningen. Det syvende bind er helliget herskabet. Her skal vi møde familien i hverdag såvel som til fest, men vi får også at høre om, hvordan det var at vokse op som barn på en herregård. Sidste bind beskriver forholdet mellem herregården og omegnen, hvilket ikke altid har været lige harmonisk. I bondelandsbyerne så man ofte med undren og mistro på de frie moralske forhold og karlenes drikkeri på godserne, og herregårdsfolkene betragtede omvendt livet i landsbyerne som snævert, kedeligt og kontrolleret. Forholdet til herregårdshierarkiets top var ofte dobbeltsidet. På den ene side fandtes tit en politisk modstand mod de konservative godssejere og på den anden en næsten nyfiken interesse for, hvad der skete på herregården integreret med en umiddelbar underdanighed, eller måske nærmere en slags overfladisk føjelighed.

Denne disponering bevæger sig ikke, som påstået i pressemeddelelsen, konsekvent opad fra hierarkiets bund til dets top. Den har træk af en sådan form i sig, men det mærkes, at O.H. har været klar over, at så enkelt kan dette vanskelige udredningsarbejde ikke klares, hvis der ikke skal gøres for meget vold på herregårdens mangesidede liv, og der samtidig skal komme et overskueligt og læseværdigt værk ud af det. Problemet bunder i, at kategorierne i godssamfundet nok er dele i et markant hierarki, men for det første er der flere kategorier der, selv om de i deres livsform er tydeligt forskellige, dog befinder sig på nogenlunde samme – horisontale – niveau i strukturen (og dermed ikke rent logisk kan placeres som et nummer i en opadgående talrække), og for det andet er godssamfundet ikke blot lig med summen af de forskellige kategorier. Man kan sige, at det er mere end summen, eller at det nærmest er noget tredje. Det er dette »mere«, som er baggrunden for de særlige vilkår, som ser ud til at fostre så kontinuerlige træk i de forskellige livsformer.

Det er imidlertid ikke rimeligt at forlange, at O.H. skal udrede dette komplicerede teoretiske forhold i et alment

værk som det foreliggende, men ved helt at undlade at beskæftige sig med problemet har han faktisk gjort det ret svært for læseren at få hold på stoffet. Læseren bliver nemlig nødt til at tage udgangspunkt i værkets bindinddeling, dernæst at orientere sig i hvert binds underopdelinger, for til sidst gennem læsning at de mange beretninger fra trediemand selv at rekonstruere det mangfoldige net af relationer i herregårdens liv på de mange forskellige niveauer og med højst forskellig styrke m.h.t. dominans og afhængighed. Jeg tror ikke, der er 10 mennesker i dette land, som er i stand til at klare opgaven! O.H.'s ultra-korte indledning og de espalerede kapitelmanchetter hjælper ikke læseren ret meget på vej.

Efter at man ud fra de tre første bind i nogen tid har arbejdet med værkets intention, form og indhold, står det imidlertid klart for en, at O.H. selv er virkelig godt hjemme i herregårdsmiljøet. Ingen dispositionsmæssige beslutninger er tilfældige, og selve hoveddisponeringen af de otte bind kan sandsynligvis ikke i et værk som dette gøres meget bedre, end det her er gjort. Men når man p.g.a. materialets karakter må leve med de ovenfor nævnte problemer, er det til gengæld bydende nødvendigt, at udgiveren i en solid indledning beskriver og forklarer godsstrukturen og herregårdsorganisationen for læseren. Kun på denne baggrund er man i stand til at få et ordentligt udbytte af at læse den endeløse række af beretninger. Det er her nødvendigt at vide, hvorledes den indre arbejdsdeling på godserne blev udviklet (til det billede vi ser 1880–1920), hvorfor og hvordan segregationen blev opretholdt, hvori de mange horisontale og vertikale bindinger mellem folk bestod, og hvordan de blev vedligeholdt (ofte i generationer), hvor grænserne for det tilfældige gik, og hvorfor de netop gik der m.v. En mængde oplysninger i de forskellige beretninger bliver enten uvedkommende eller i værste fald direkte overflødige, hvis man ikke i forvejen har erhvervet et vist struktureret rammeværk, hvormed man kan fange de interessante træk i det umiddelbart monotone liv, og hvormed man kan forstå den sammenhæng, de indgår i.

For at redde det storværk, som nu er ved at se dagens lys, er det nødvendigt at have en sådan indledning, som kan skabe den sammenhæng, som meddelelserne ret naturligt ikke har været i stand til at etablere. Nu den ikke kan blive begyndelsen til bind ét, er der ikke andet at gøre end at lade den komme i sidste bind om Herregård og omegn. Og den kan faktisk godt passes ind her. Det ville også for de visuelt begavede være en stor hjælp at kunne støtte sig til et enkelt diagram over de mange sektorer, der fandtes i herregårdens organisation, hvilke folk (stillsbetsbetegnelser) der indgik i dem, hvem der stod over og under hvem, hvem som kunne give hvem ordre etc. Endelig ville det være relevant at diskutere de regionale forskelle, som trods alt fandtes i danske herregårdsmiljøer, og som man nemt overser i sammenblandingen af beretninger fra alle dele af landet.

Det er imidlertid usandsynligt, at O.H. ikke selv har reflekteret over problemet. Ingen udgiver otte bind optegnelser uden indledning, hvis man ikke har en dybere mening med det. Da O.H. imidlertid ikke forklarer, hvorfor værket umiddelbart starter noget hovedkulds, må man selv forsøge at forfølge udgiverens idé. Hvis man

efter den første gennemlæsning – i fald man altså når så langt – skimmer værket hurtigere igennem, opdager man ikke blot tydeligere at den samme beretters optegnelse kan optræde flere steder, alt efter hvilket tema vedkommende behandler. Man opdager også, at O.H. har villet noget ganske bestemt med denne form for redigering. Ved det nøjere arbejde med et bestemt kapitel, hvor visse centrale temaer behandles, er O.H. sandsynligvis blevet opmærksom på, at der »mangler« ét bestemt lille træk, for at der kan skabes sammenhæng i den struktur, som oplysningerne i de andre optegnelser indtager i forhold til hverandre. Da arkivet åbenbart ikke har rummet en selvstændig beretning af en acceptabel kvalitet, hvor dette træk fremkommer, klipper han det ud af en anden optegnelse og placerer det i det pågældende kapitel, som her efter indeholder de momenter, som *O.H. ved, at det bør indeholde*. Nogle ret dårlige optegnelser er også af samme grund blevet publiceret sammen med betydelig bedre beretninger, som blot på nogle områder har været mangelfulde. Denne form for edition vil nok af principielle grunde falde nogle læsere for brystet, men dette er i nærværende sammenhæng uden væsentlig betydning.

O.H. har sandsynligvis ment, at den afklarende indledning har kunnet undværes, fordi beretningerne og den kraftige redigering (indbyrdes disponering af optegnelserne eller dele af dem) i sig selv indeholder den underliggende struktur, som også han mener, er nødvendig for et værk af denne art. Dette er ikke en principielt forkert tankegang, men ideen lykkes som sagt ikke fuldt ud, selv om det har været nærliggende at forsøge at gennemføre den på baggrund af det rige og fascinerende optegnelsesmateriale og udgiverens egen omfattende viden om landbosamfundet. Dette er der flere grunde til:

I første omgang har det at gøre med selve materialets karakter og værkets form. O.H. ønsker som nævnt at få de mange nødvendige aspekter i herregårdslivet flettet ind i en indre struktur, men da han har lagt sig fast på udelukkende at nå dette mål gennem en direkte gengivelse af optegnelserne, er han naturligvis helt og aldeles afhængig af disse beretningers kvalitet, ikke kun m.h.t. de faktiske oplysninger de giver, men særlig af deres form. Og dette krav kan hovedparten af optegnelserne ikke honorere. De er ganske enkelt ikke dramatisk berettende nok i formen til, at man i den fortløbende læsning kan fange de genkomne motiver og deres videre forståelsesmæssige betydning. Her spiller omfanget af værket også ind. Havde der været tale om ét bind, kunne det måske bedre lade sig gøre, men man må sikkert give O.H. ret i, at i så fald ville emnet herregården næppe være blevet belyst tilstrækkeligt nuanceret.

Dernæst bundler problemet i, at temaet herregården nok er yderst interessant og formidlingsmæssigt relevant, men det er – selv om beretningerne hvad angår stil og komposition havde været på det bedste skønlitterære niveau – simpelthen for svært og omfattende til, at læseren indirekte hen ad vejen kan tilegne sig den mængde af betydningsladede momenter, som er nødvendig for at forstå sammenhængen i dette flimrende miljø. Selv om dette var muligt, er det kun meget få mennesker, der har så stærke hjerner, at de i deres bagehoved er i stand til at konstruere den komplicerede matrice over herregårdens

socialle og organisatoriske struktur, som faktisk er nødvendig for at få hold på stoffet.

Endelig har ideen ikke kunnet gennemføres af den simple grund, at materialet på trods af mange glimrende beretninger ganske enkelt er for uensartet. Man kan blot sammenligne hovedparten af optegnelserne fra forvaltere og elever i bd. 1 med beretningerne særlig fra herregårdshusmændene i bd. 2. Det er klart, at beretningerne generelt må være ret uensartede, alt efter om de kommer fra folk, som gennem administrativt arbejde og ledelse er vant til at formulere sig nuanceret, eller de stammer fra mennesker, som har haft hele deres liv optaget af hårdt fysisk arbejde og spekulationer over problemer i den helt nære hverdag, til og med i én ganske bestemt sektor af herregårdens liv. Mange af de sidstnævnte optegnelser er gode og informative, men for at gennemføre O.H.'s intention er det nødvendigt, at basismaterialet, som ligger til grund for de mange bind, er nogenlunde af samme værdi. Og selv om O.H.'s redigering hjælper noget på dette problem, overkommer den det ikke.

Man kunne måske have lavet en kompromisløsning, hvor O.H. havde indledt hvert kapitel med en introduktion, som redgjorde for, hvor de omstændigheder, som de efterfølgende optegnelser omhandlede, hørte hjemme i herregårdens struktur og hvilke momenter i beretningerne, som det var af betydning at lægge mærke til for den senere forståelse af de efterfølgende kapitler og bind. For at følge denne idé til dørs blev udgiveren i så fald også nødt til at sammenkæde optegnelserne med flere små selvstændige rubrikker i et større omfang, end det nu er gjort.

Når anmelderen har beskæftiget sig så indgående med værket form og redigering, hænger det sammen med, at vi i de sidste 10 år har set adskillige udgivelser af såkaldt almindelige folks beretninger om deres liv. Forskerne er blevet stadig mere interesseret i erindringer og andre former for livsoptegnelser, ofte fra miljøer, som ikke traditionelt har haft en skriftlig tradition for overlevering af deres dagligliv. Sammenligner man O.H.'s værk med de andre kendte erindringsudgivelser, er der imidlertid næppe tvivl om, at Herregårdsliv ikke kun er langt det mest ambitiøse og omfattende, men også det metodisk vanskeligste. På trods af de ovenfor diskuterede forhold er det tilmed i undertegnede's øjne også det bedste. Selv om man ikke kan holde styr på de mange brikker, kommer man mere ind i herregårdens specielle verden, end man gør i de miljøer, som de fleste andre erindringsamlinger i de senere år har forsøgt at introducere for læseren.

Afslutningsvis fortjener værket almen udstyr et par ord med på vejen. Det er sjældent, at vi i dagens Danmark ser så luksuriøse udgivelser som Herregårdsliv. Alle bind er i format 26 × 26 cm, indbundet i stift bind med et væld af gamle fotos. Umiddelbart føler man imidlertid, at der hersker et vist modsætningsforhold mellem denne ekstravagance og de ofte armodige forhold i søle, snavs og fattigdom, som man stifter bekendtskab med på de smukt lay-outede sider. Man kommer ikke udenom, at serien bliver en bauta på ca. 1600 sider over gammellivet i trespalte på glittet papir. Men det er i øjeblikket et oplagt publikum, der værdsætter denne specielle nye form for armodens æstetik.

Billedmaterialet er stort, og det ligger udenfor enhver diskussion, at det også er for stort. Dette skyldes måske krav fra forlagets side om, at der åbenbart skal være mindst ét foto på hvert opslag. Da billeder af arbejdsprocesser og de mere ydmyge beboelser på landet er ret sjældne, har dette krav bl.a. resulteret i publicering af den del fotos af hovedbygninger, smukke panoramaer og andre uvedkommende motiver fra diverse godser. Sådanne billeder ville i større mængde være relevante i bind syv om Herskabet, men i de første bind virker de helt overflødige, særlig når der ofte ingen sammenhæng er mellem de geografiske forhold, som henholdsvis billederne og teksten refererer til. Billeder og tekst støtter ikke i tilstrækkelig grad hinanden, og når samtidig billedteksterne ofte er både lidet oplysende og endda tit direkte krukede, leder hele illustrationsformen tanken hen på den stil, vi kender fra mere poppede udgivelser. I denne forbindelse må man også gøre opmærksom på, at der i hver af de foreløbige tre pressemeddelelser forekommer indtil flere konkrete urigtigheder eller misvisende sproglige flotheder, som man også godt kunne have undværet.

Disse noget irriterende momenter må imidlertid ikke forede læseren til proportionsforvrængning. Vi står stadig med ikke blot et stort og interessant værk i hånden, vi står med det første resultat af et nyt og svært forsøg på at bringe museets optegnelser ud til en videre kreds. Det er et størstilet og godt forsøg, der her er gjort, og det bør fortsættelse – også når sidste bind af Herregårdsliv i 1982 ser dagens lys.

Palle O. Christiansen

Ministermøde protokol 1929–33. Ministeriet Stau-ning-Munch. Ved Tage Kaarsted. Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus 1981. 252 s. Kr. 97,60.

Jysk Selskab for Historie fortsætter hermed udgivelsen af referater fra ministermøder. Der er tidligere ved Tage Kaarsted udgivet referater fra årene 1908–09, 1916–18 og 1920–24. Der er nemlig ikke bevaret nogen komplet række referater fra tiden før 1929. Derudover har Karen Marie Olsen og Hans Sode Madsen (ikke Andersen og Mogens, som Kaarsted kalder dem) i 1976 udgivet en kommenteret udgave af Kr. Bordings optegnelser fra møderne i det første socialdemokratiske ministerium 1924–26, der kan erstatte den forsvundne ministermøde-protokol. Det her udgivne er den officielle protokol, der aftrykkes uændret, dog er visse navne på enkeltpersoner udeladt ved referaterne af behandlingen af mere penible sager, hvor de impliceredes uheldige forhold ikke har været offentligt kendt. Protokollen, der er blevet ført af handelsminister C. N. Hauge, har principielt karakter af beslutningsreferat og kan derfor ikke give noget udtømmende indtryk af de forudgående diskussioners indhold. Alligevel er der tale om et vigtigt kildemateriale, der hermed er gjort tilgængeligt om regeringsarbejdet i den socialdemokratiske-radikale regering, hvor krise, social og politisk uro og store reformarbejder danner baggrunden for de ofte lakoniske optegnelser. Når referenten har givet

spillerum for lidt længere referater, f.eks. om forsvarsspørgsmålet, ærgrer man sig over, at han ikke har gjort det oftere.

Udgivelsen er ikke kommenteret og heller ikke forsynet med nogen historisk indledning. Derfor kræver den en betydelig baggrundsviden for at blive udnyttet, og den er vel også først og fremmest tænkt som en håndsækning til forskere, der i forvejen arbejder med perioden. Dog kunne man have ønsket, at Tage Kaarsted, der er en af de bedste kendere af nyere dansk politisk historie, kunne have meddelt sine iagttagelser af, hvilke nye ting protokollen eventuelt kan sige om arbejdet i Stauning-Munch regeringen m.v. Man kan mærke sig, at sociale og økonomiske forhold samt embedsbesættelser har haft en fremtrædende rolle på møderne, derimod næsten ikke udenrigspolitik. Forholdet til udlandet opræder næsten kun under den økonomiske synsvinkel. I øvrigt er det både småt og stort, der er blevet behandlet på ministermøderne, fra »bestræbelser for at få det såkaldte køkkenhaveareal ved Charlottenlund Slot gjort tilgængelig for publikum« til den omfattende kriselovgivning. Også mange lokale forhold har været diskuteret, hvilket lokalhistorikeren bør være opmærksom på. Udgivelsen er dog ikke forsynet med stedregister, men alene med navneregister.

Man må håbe, at udgiveren får tilladelse af Statsministeriet til at fortsætte den nyttige udgivelse med de følgende ministermødeprotokoller.

Dorrit Andersen

N. L. Faaborg: Danske grafiske portrætter, kongehuset. Det kgl. Bibliotek, 650 s., ill., 1980, kr. 325.

Det kgl. Bibliotek har gennem mange år samlet materiale til en længe tiltrængt afløser for A. Strunks nu 100 år gamle fortegnelse »Portraiter af Det Danske Kongehus« (1882). Den endelige udarbejdelse var overdraget kunsthistorikeren N. L. Faaborg, der inden sin død nåede at få afsluttet og udgivet det nye katalog. Strunks arbejde var et for sin tid fortrinligt arbejde, men selv om fotografiet siden har overtaget de grafiske billeders betydning for formidlingen af kongehusportrætter, er der dog kommet ganske mange til siden, og desuden har Faaborg for den ældre tids vedkommende kunnet supplere med et betragteligt antal billeder, som Strunk ikke har kendt eller i hvert fald ikke medtaget. Ikke mindst er det værdifuldt, at Faaborg i modsætning til Strunk systematisk har gennemgået de relevante dele af Det kgl. Biblioteks bogbestand og derved kunnet fremdrage en række hidtil upåagtede portrætter. Resultatet er da også blevet, at mens Strunks fortegnelse er på 1363 numre, er Faaborg nået op på ikke mindre end 5199.

Kataloget omfatter portrætter af alle fødte og indgiftede medlemmer af det oldenborgske og glücksburgske kongehus fra Christian I til 1950. Afgrænsningen forekommer rimelig. Portrætter af personer før Christian I er efter sagens natur fantasiprodukter, mens der af massefremstillede grafiske billeder efter 1950 ikke er meget an-

det end frimærker. Udgiveren har gennemgået de relevante billedarkiver i Danmark og de andre nordiske lande og har desuden kunnet støtte sig til trykte portrætfortegnelser. Derimod er udenlandske samlinger med undtagelse af Landesbibliothek i Kiel ikke gennemgået. Til grund ligger sikkert det i øvrigt acceptable synspunkt, at en systematisk gennemgang af de talrige offentlige og private samlinger i Vesteuropa næppe vil give resultater, der står i rimeligt forhold til ressourceforbruget selv om enkelte hidtil upåagtede portrætter skulle dukke op. Derimod kunne udgiveren nok i højere grad have udnyttet internationale portrætfortegnelser og kataloger. I den summariske litteraturliste (anbragt under ordlisten p. 18) nævnes af disse kun O'Donoghues gamle fortegnelse over British Museums portrætstik, der udkom i seks bind fra 1908 til 25. Denne kunne med fordel være suppleret med Hinds *Engraving in England I-III* (1952-1964), hvor der I p. 250 (afbildet pl. 128) er beskrevet et stik af Christian IV til hest udført af Thomas Cockson og trykt i *Book of Beasts, Birds, Flowers, Fruits etc.* (London 1630), som savnes hos Faaborg. Heller ikke J. Charringtons katalog over portrætterne i Pepys Library, Magdalene College, Cambridge nævnes, skønt der i denne samling er et blad med Christian IV, James I af England og Gustaf Adolf fra ca. 1613. (Det er i øvrigt afbildet i Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie I* p. 224). I litteraturlisten savnes desuden Hollsteins katalog over hollandske, flamske og tyske stik og tryk 1450-1700. Forklaringen er vel, at der i disse ikke er fundet danske kongehusportrætter, som ikke er kendt i forvejen. Det fremførte er dog kun småting og der er for anmelderen ingen tvivl om, at det kun er få billeder, der er undgået udgiverens opmærksomhed. På Frederiksborg beror dog et stik fra ca. 1605-10 med et kongepar siddende under en baldakin, et dansk rigsvåben og påskriften REX ET REGINA DANIA ET NORW., som utvivlsomt forestiller Christian IV og dronning Anne Cathrine. Endelig skal der gøres opmærksom på, at litografiet nr. 2585 af hertug Frederik af Augustenborg (Friedrich der achte) efter Carl Hartmanns tegning foruden som anført med tysk tekst også findes med dansk tekst. Den danske variant er i øvrigt med hos Strunk (Str. 1200).

Beskrivelserne følger det sædvanlige ikonografiske skema og synes i almindelighed præcise. Salvingsstikket af dronning Sophie Magdalene (nr. 4983, afbildet p. 323) er dog ikke som anført et brystbillede men tydeligt halv figur. Omvendt er litografiet af Christian IX (nr. 2025, afbildet p. 6) ikke halv figur men et hofestykke. Sådanne tilfælde af manglende præcision er dog ikke mange og kan ikke udviske indtrykket af et omhyggeligt udarbejdet katalog.

Desværre kan der rettes anker mod bogens formelle udstyr. Manglen på sideoverskrifter som ethvert leksikon normalt er forsynet med, gør det meget vanskeligt at finde rundt i kataloget trods den alfabetiske ordning af portrætterne. Det er desuden en håbløs ide at indordne personer med flerledelede navne efter kaldenavn og ikke efter det førststående navn, især når der som her mangler krydshenvisninger og indeks. At prinsesse Caroline Amalie af Augustenborg (1826-1901) blev kaldt Amalie og derfor skal søges under dette navn, er ikke noget man

går rundt og ved. På litografierne hedder hun i øvrigt Caroline Amalie.

Dette betyder dog mindre i forhold til, at vi nu har den længe savnede afløser for Strunk mellem hænderne, og at det nye katalog sagligt tilfredsstillende krav, man med rimelighed kan stille. N. L. Faaborg havde også samlet materiale til en ligeså tiltrængt afløser for P. B. C. Westergaard »Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsniit« I-II (1930-33). Det blev ikke Faaborg forundt at fuldføre denne, men forhåbentlig bliver udgaven ikke stillet i bero.

Steffen Heiberg

Landbohistoriske billeder. Akvarelsamlingen på Tune Landboskole. Tekst af A. O. Rasmussen. Akvareller af Rasmus Christiansen. Landbrugets Informationskontor. Kbh., [1978]. 96 s., deraf 43 billedsider. Kr. 118.

Af maleren Rasmus Christiansen (1863-1940) findes to store billedserier med landbohistoriske emner fra 17- og 1800-tallet. Den ene er en serie oliemalerier, som i dag findes i Landbrugsmuseet på Gl. Estrup i Jylland. Den anden er den her udgivne akvarelserie på i alt 43 stk., som nu findes ophængt i en skolestue på Tune Landboskole. De to billedserier svarer delvis til hinanden, dog findes der oliemalerier, som ikke genfindes i akvarelsen og omvendt.

Rasmus Christiansens billeder er blevet brugt utallige gange til illustration af skrifter med tilknytning til landbrugets historie før og efter landboreformerne. Senest er et af dem anvendt på omslaget af Torben Hansgaards kildesamling fra 1981 til brug i gymnasiet og ved anden højere undervisning, *Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede. Problemer og synspunkter*. Det må derfor hilses med tilfredshed, at akvarelsen på Tune er blevet offentliggjort i sin helhed i en teknisk set fremragende genivelse.

Rasmus Christiansen var, hvad enhver vil kunne overbevise sig om, en middelmådig kunstner. Det er derfor næppe i billedernes kunstneriske kvalitet, at man skal finde grunden til deres enorme gennemslagskraft. Forklaringen ligger formentlig et andet sted, nemlig i deres idémæssige indhold: Rasmus Christiansens billeder illustrerer og underbygger den almindelige opfattelse af landbrugets udvikling på samme måde som Otto Baches og Carl Blochs malerier på Frederiksborg museet illustrerer og underbygger de almindelige forestillinger om begivenheder som kongemordet i Finderup Lade og Chr. II.s fangenskab på Sønderborg Slot.

Rasmus Christiansens billeder har det hele: hovne godsejere, brutale ridefogeder, forkuede hovbønder, træhesten, forsultne kreaturer og forfaldne bygninger. Men også bønder som trods undertrykkelse igennem indbyrdes sammenhold, dels formåede at skabe sig et tåleligt liv, dels demonstrerede den sociale duelighed, som i tidens fylde skulle gøre det muligt for dem at skabe andelsbevægelsen, der angiveligt har gjort Danmark og dets

landbrug til genstand for hele den civiliserede verdens beundrende misundelse.

Som kilde til livet på landet i gamle dage er Rasmus Christiansens billeder, trods deres utvivlsomme trofasthed mod talrige detaljer i klædedragt og husgeråd, naturligvis uden interesse. Til gengæld er de et fremragende vidnesbyrd om, hvilke forestillinger man her i landet har gjort sig og stadig gør sig om det danske landbrugs historie siden 1750. Landbrugsskoleforstander A. O. Rasmussens naive og troskyldige tekst bakker loyalt op om budskabet i Rasmus Christiansens billeder. Skal man tro denne publikation – og ret beset er der måske ingen grund til andet – så er hovedsynspunkterne i dansk landbohistorisk forskning de samme i dag som for 100 år siden.

Thorkild Kjergaard

Lokalhistorisk filmvejviser. Red.: Ole Brage. Bibliotekscentralens forlag. København 1980. 246 s. Bogladeprijs: kr. 466,50. Særpris for biblioteker, museer og foreninger: kr. 396,50.

Indtil for ganske nylig var lokalhistoriske film noget, man nok vidste der fandtes en del af, men et samlet overblik over dette mere og mere interessante kildemateriale var det dog ganske umuligt at opnå. Med fremkomsten af Lokalhistorisk filmvejviser, der er en følge af de store foto- og filmindsamlingskampagner, der blev gennemført i 70'erne, er denne situation imidlertid – og heldigvis – ændret. Nu kan man nemt og hurtigt skaffe sig oplysninger ikke blot om, hvad der findes af historiske filmoptagelser, men også om hvor de findes, hvad de indeholder og om hvorvidt de er tilgængelige eller ej.

Lokalhistorisk filmvejviser er udgivet af Bibliotekscentralens forlag og for redaktionen står Danmarks Radios filmarkivar Ole Brage, der også har skrevet det korte og kyndige og for arkiv- og biblioteksfolk meget nyttige indledningsafsnit om behandling og opbevaring af gamle film.

Alt burde således have været i de bedste hænder, men alligevel er resultatet ikke blevet helt, hvad man havde turdet håbe. Der er flere grunde hertil og den væsentligste er nok – ja, lad os straks fatte direkte om nælden: Det er simpelthen en helt urimelig dyr bog! Vel er den tiltalende af ydre, godt tilrettelagt, trykt på fint papir og indbundet i et solidt, stift bind. Men til hvilken nytte, når prisen – 466,50 kr. – efter al sandsynlighed vil skræmme størstedelen af de potentielle købere langt, langt væk? Hvilke overvejelser forlagsledelsen har gjort sig før udsendelsen af en så kostbar bog, der tilmed er helt uden illustrationer, kan man naturligvis ikke vide noget om, men har man da virkelig slet ikke tænkt på, at indsamlingen af historiske film endnu kun er i sin vorden og at vejviseren derfor snart, hvis ikke allerede, vil være forældet og tjenlig til ajourføring? En mere beskedent udstyret – for min skyld gerne maskinskrævet – men til gengæld løbende revideret filmvejviser ville have tjent sagen – og Bibliotekscentralens forlag – bedre.

Men nu har vi altså fået filmvejviseren, der udover det

allerede nævnte indledningsafsnit består af en hovedfortegnelse og et velfungerende registerapparat. Hovedfortegnelsen rummer i alt 1825 indførsler omfattende i alt 1355 film, hvoraf den ældste er Elfeldts 60 sek. lange optagelse af en fastelavnsridning på Amager i 1902, mens den nyeste nok må være den af Odsherred Museum i 1978 optagede videofilm, i hvilken den næsten glemte karvskæringsteknik demonstreres. Mellem disse yderpunkter i såvel tid som teknik befinder der sig altså yderligere 1353 film, der omhandler et væld af de store og små begivenheder og foreteelser, vort århundrede har været præget af. For hver film oplyses om følgende: optagelsesår, titel, spilletid, filmformat, s/h eller farve, evt. lydssystem, indhold, tilgængelighed samt naturligvis navnet på den samling i hvilken filmen beror.

Ved ordningen af hovedfortegnelsen har man valgt at placere filmene efter de kommuner, i hvilke optagelserne har fundet sted. Ønsker man således at vide, hvad der findes af film om f.eks. Lemvig kommune, kan man ved et enkelt opslag konstatere, at det drejer sig om 4 film fra perioden 1932-37 og at 2 af disse befinder sig på Lemvig Museum, 1 på Herning Museum og 1 i Erhvervsarkivet i Aarhus. Den saglige fordel ved en sådan topografisk ordning er indlysende, men man må ved brugen af Lokalhistorisk filmvejviser være meget opmærksom på, at hovedfortegnelsen ikke er opstillet på grundlag af oplysninger, der hidrører fra gennemsyn af filmene eller forud fastlagte refereringskriterier, men derimod på de i omfang og udførelse meget uens indholdsreferater, som de forskellige filmsamlinger har indsendt til redaktionen. Man kan således ikke være 100% sikker på, at den hellige grav er velforvaret blot fordi man har efterset det topografiske register.

Da mange af filmene rummer optagelser fra mere end 1 kommune, medfører en topografisk ordning, at filmene enten skal krydshenvises eller biplaceres, og man har i dette tilfælde konsekvent valgt at benytte de meget pladskrævende biplaceringer. Som det fremgår indeholder vejviseren 490 af slagsen, hvilket både er alt for mange og en af grundene til, at de i forvejen alt for dyre sider er svulmet i antal. Det grelleste eksempel på unødvendige biplaceringer er nok det, der findes under Middelfart kommune hvor 3 meget omhyggeligt refererede Fredericia-film, der indeholder korte glimt fra Fynssiden, optager over 1½ side. Havde man istedet benyttet sig af simple henvisninger til filmenes primærplacering, kunne det hele have været begrænset til 3 linier.

På trods af de her anførte indvendinger vil Lokalhistorisk filmvejviser dog stadig være en meget nyttig bog, der henvender sig til alle, der ønsker at benytte film til belysning af den nyere tids lokalhistorie – og vil man ikke ofre de 466,50 kr., kan den vel findes på biblioteket.

Klaus Egeberg

Bjørn Westerbeek Dahl: Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970. I-II. Udg. af Dansk kartografisk Selskab. Publikation nr. 6. København 1979. 395 s. Kr. 150.

For lokalhistorikere – og mange andre med dem – er kort ikke blot et uundværligt illustrationsmateriale, men også vigtige og nødvendige arbejdsredskaber. Hvor vigtige, kan man egentlig bedst overbevise sig om ved at studere nogle af de historisk-topografiske skrifter, der er blevet til uden at kort og kortstudier har været inddraget i arbejdet. Kort er imidlertid også noget, det ikke er helt let at have med at gøre. Det skyldes ikke kun, at kort og kortstudier kræver hensyntagen til en række specielle kartografiske kildeproblemer, men også, at det ganske enkelt kan være uhyre besværligt at finde frem til de ønskede kort i de mange og ofte slet registrerede samlinger.

For de, der beskæftiger sig med Fyn og omliggende øer er det sidste problem imidlertid blevet reduceret til et minimum efter Dansk kartografisk Selskab i sin skrift-række har udsendt Bjørn Westerbeek Dahls store »Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970«.

Fortegnelsen omfatter (næsten) alle de i danske biblioteker, arkiver, museer m.v. beroende landkort over hele eller dele af den fynske øgruppe indtil 1970. Af kortserier, hvor enkelte blade dækker Fyn eller dele af Fyn alene, er alle privat udgivne kort registrerede, mens Generalstabens serier kun er medtaget til år 1900.

Tematisk omfatter fortegnelsen alle korttyper, med undtagelse af søkort, matrikulare kort og bygningsbeskrivelser, med mindre de altså findes i Det kgl. Biblioteks kortsamling, som fortegnelsen også er et bestandskatalog over.

Bibliografien er ordnet efter en ikke umiddelbart gennemskuelig, men dog velfungerende systematik, for hvilken der i indledningen gives en detaljeret redegørelse, og de enkelte kort er registrerede efter de regler for kortregistrering, der gælder i Det kgl. Biblioteks kortsamling. Det betyder, at man for hvert enkelt kort får oplysninger om: geografisk udstrækning, emne (f.eks. topografisk kort, hydrografisk kort, arkæologisk kort o.s.v.), datering, evt. titel, ophavsangivelse (tegner/udg.), måleforhold, format, evt. kolorering, trykteknik m.m. samt evt. supplerende oplysninger om f.eks. påskrifter, proveniens etc. Og endelig angives naturligvis hvor kortet befinder sig, evt. med oplysning om katalogsignatur.

Til fortegnelsen hører et stort registerafsnit, der er opdelt i: 1. emneregister, 2. navneregister, der omfatter alle personer og korporationer, der kan tillægges ansvar for opmåling, trykning og udgivelse af de registrerede kort, 3. oversigt over den topografiske nummerfortegnelse og 4. et alfabetisk sogneregister.

Det er et imponerende arbejde Bjørn Westerbeek Dahl har udført, og det bliver ikke mindre imponerende af at være udført i helt privat regi. Der har altid været grunde nok til at misunde fynboerne, og nu er der altså en mere. Man kan derfor kun dele det håb, forfatteren i sit forord udtrykker om, at hans arbejde må give inspiration til udførelsen af lignende arbejder for de øvrige danske landsdele og at fortegnelsens tværinstitutionelle omfang

vil vise vejen for et større samarbejde mellem de danske kortsamlinger.

Klaus Egeberg

Ole Steen Jensen og Per Ørvad: Lokalbibliografi for Aalborg by 1482–1978. Udgivet af Institut for sprog, kommunikation og kulturhistorie og Institut for samfundsudvikling og planlægning. Aalborg, Aalborg Universitetsforlag, 1980. 225 s., kr. 49.

Anledningen til at udarbejde denne lokalbibliografi over Aalborg by var, ifølge forordet, at de to forfattere under forstudierne til et historisk speciale om den industrielle udvikling i Aalborg i 1800-tallet havde brug for at søge litteratur om emnet. Eftersom der ikke fandtes nogen nyere samlet bibliografi over Aalborg udvidedes søgningen til at omfatte al litteratur af lokalhistorisk og topografisk interesse udgivet fra 1482 til september 1978.

Da forfatterens udgangspunkt oprindeligt var Aalborg i 1800-tallet er emnet geografisk afgrænset til selve byen med nærmeste omegn, d.v.s. Mølholm, Hasseris, Kærby, Frydendal, Vejgård, Sølyst og Rørdal. Derimod er de områder, hvis tilhørsforhold til byområdet er af nyere dato, ikke medtaget.

Med hensyn til de øvrige emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger følger bibliografien i princippet Dansk Lokalbibliografi DLB (En vejledning til brug ved udarbejdelse af lokalbibliografier. 2. gennemsete udg. Roskilde, 1974), dog med enkelte undtagelser, idet personalhistorien helt udelades. Det samme gælder lokale foreningsblade o.lign.

Desværre er det kun i princippet nærværende bibliografi følger DLB vejledningen. Den mest iøjnefaldende afvigelse herfra er, at bibliografien for største delen af det registrerede materiale bygger på sekundærregistrering, uden at det af de enkelte indførelser fremgår hvilke, der er udarbejdet ved autopsi. Det betyder dels at fejl overføres og kumuleres fra den ene bibliografi til den anden, dels at indførelserne ofte mangler elementer i den bibliografiske beskrivelse.

Hertil kommer at de kilder, som har dannet grundlaget for registreringen, er meget få, hvorfor deres emne- og tidsmæssige afgrænsninger bliver stærkt styrende for hvad og hvor meget, der kommer med i de enkelte grupper (at Dansk historisk bibliografi 1943–47 mangler i kildefortegnelsen må dog vist skyldes trykfejl).

Det begrænsede antal kilder begrundes i forordet med tidnød. Man kunne her ønske sig, at forfatterne havde haft bedre kendskab til de bibliografier, trykte såvel som utrykte, som uden videre – gennem topografisk ordning eller emneregistre – kunne anvendes som kilder, f.eks. findes der på Danmarks Biblioteksskole et meget stort materiale i form af registreringer af lokalhistoriske og topografiske artikler fra en række danske tidsskrifter, udarbejdet netop med henblik på danske lokalbibliografier. Disse indexeringer kunne, uden overvældende arbejdsindsats, tømmes for stof om Aalborg.

På omslagets bagside anføres det, at bibliografien, af

hensyn til den lokalinteresserede uden den store biblioteksmæssige viden, bryder med den gængse »opstillingsmåde« for bibliografier. Det kan undre én noget; når et enkelt blik på indholdsfortegnelsen viser, at opstillingen stort set følger Dansk decimalklassedeling – et opstillingssystem, som anvendes af de fleste danske biblioteker og bibliografier, herunder DLB. Det viser sig dog at opstilling her er anvendt om underdelingen af de enkelte grupper i systematikken, og det nye er, at titlerne konsekvent er benyttet som ordningselement i stedet for forfatternavnene. Det kan være et udmærket princip, da mange ofte hæfter sig mere ved en titel end ved forfatter eller redaktør – men hvorfor så invertere forfatternavnene, det er da ikke særlig læsevenligt. Samtidig må det tilføjes at netop i en lokalbibliografi vil brugeren ofte ønske at søge på en bestemt lokal forfatter.

Endelig betyder det, at det ord, som – ofte tilfældigt – er første ord i titlen, bestemmer indførelsens plads, f.eks. kan jubilæumsskrifterne for håndværkerforeningen kun opspores ved at man læser hele gruppen »Håndværks-, handels- og industriforeninger« igennem, da titlerne på de enkelte skrifter begynder med henholdsvis »Håndværkerforeningen ...«, »Nordjyllands ...« og »Aalborg ...«. Her ville en form for emneunderdeling være nok så brugervenlig.

Placeringen af indførelserne i de enkelte grupper forekommer heller ikke altid lige logisk. Hvem vil finde på at søge Aalborg By-orkester i gruppen »Samfundsforhold: Foreninger, fagforeninger m.m.«.

De her nævnte problemer kunne være afhjulpel ved hjælp af de registre, som desværre mangler helt.

Konklusionen på denne anmeldelse må være den, at Lokalbibliografi for Aalborg by er vanskelig at bruge og behæftet med alt for mange fejl og mangler. Man kunne ønske sig, at den ikke var blevet publiceret i sin nuværende form. Det vitterligt meget store materiale kunne danne et udmærket grundlag, men der er lang vej til en egentlig bibliografi. Blot må vi håbe, at den foreliggende publicering ikke bremser for udarbejdelsen af den lokalbibliografi over Aalborg, som vi stadig mangler.

Mona Madsen

Erik Nørr: Latinskolen programmer 1840–1903. Bibliografi og billedfortegnelse. Danmarks Pædagogiske Bibliotek, 1980, 141 s., ill., kr. 25.

Ved cirkulære af 14.9.1839 pålagdes det de lærde skoler hvert år at udgive trykte programmer som indbydelse til den offentlige eksamen. Udover efterretninger om skolen så man gerne, at programmet indeholdt en videnskabelig afhandling. Foreliggende bog registrerer disse afhandlinger, efterretninger, der har artikelkarakter, samt billedstoffet i programmerne 1840–1903. Den er i øvrigt forsynet med en række illustrationer fra programmerne, som giver et godt og dækkende indtryk af, hvad man i så henseende kan forvente at finde i disse. Bogen er udstyret med et personregister og et skoleregister. Disse registre er udmærkede indgange til den systematisk opbyggede fortegnelse, der for afhandlingernes vedkommende er opdelt i 1. faglig videnskabelige afhandlinger, 2. redegørelser for

skolernes manuskripter, biblioteker og andre samlinger, 3. indlæg i den pædagogiske debat og artikler om skolevæsenets historie og 4. biografiske artikler, skoletaler, beskrivelser af skolefester og skolebygninger. Som enhver systematik vil også denne kunne diskuteres; her skal blot sættes spørgsmålstegn ved det rimelige i at skelne mellem skolehistoriske artikler og biografiske artikler om de enkelte skolers lærere og elever. Det uheldige i denne skelnen illustreres af nr. 603 P. N. Thorup: Blandede Efterretninger angaaende Ribe Cathedralskole, Niende Fortsættelse, der er anbragt under skolehistorie; den kunne med lige så god ret have været anbragt under personalhistorie, da den også har titlen: Fortsatte Efterretninger om Ribe Skoles forhenværende Disciple.

Det er et meget fortjenstfuldt arbejde, Erik Nørr har gjort ved at udgive denne indgang til den guldgrube af stof, der ligger i programmernes afhandlinger og billedstof, et materiale, som med undtagelse af det historiske stof ikke tidligere har været totalregistreret, og som det på grund af samlingernes vanskelige tilgængelighed er svært at danne sig et overblik over. Man kunne blot have ønsket, at Nørr i indledningen havde givet en fyldig redegørelse for den ikke mindre vigtige del af programmerne, der hedder løbende efterretninger. Disse er en central kilde til belysning af en lang række aspekter ved den lærde skoles historie, f.eks. undervisningsmateriale, pædagogik, lærere og elever. De løbende elevlister, der for denne periode i mange tilfælde indeholder oplysninger om fars stilling og bopæl, er således et vigtigt supplement til den biografiske litteratur.

Nørr afgrænser sin bog bagud ved 1840, begrundet med ovennævnte cirkulære, og med at de programmer, der var udsendt før 1840 ikke var udsendt af alle skoler, ikke havde en ensartet opbygning og ikke udkom årligt. I betragtning af deres endnu vanskeligere tilgængelighed end de senere programmer – selv om Bibliotheca Danica er indgang til dem – kunne man have ønsket, at Nørr alligevel havde medtaget disse programmer indhold i sin bibliografi. I det mindste ville det have været rimeligt, om fortsatte afhandlinger, der var startet før 1840, var fulgt tilbage, således de ovenfor nævnte efterretninger om Ribe Katedralskole, hvis første del kom i 1823. Den strenge overholdelse af afgrænsningen er imidlertid ikke konsekvent, idet en fortsat serie af aktstykker vedrørende de fremmede troppers ophold i Danmark i 1808 (nr. 167) følges frem til 1906/07, altså ud over den øvre grænse, 1903. Det 20. århundredes programmer er ikke medtaget, da de ifølge Nørr er af langt mindre interesse end de tidligere, fordi de ofte kun indeholder efterretninger. Selv om de faglig videnskabelige afhandlinger stort set er forsvundet, indeholder mange programmer dog skolehistoriske artikler, og vi må med forventning se frem til den bibliografi over programmer 1903–58, som bebudes i forordet.

Nørr kalder sin bog for en totalregistrering af latinskolens programmer 1840–1903; dette vel at mærke kun af eksamensprogrammer, mens de programmer, skolerne udsendte ved særlige lejligheder, f.eks. ved bygningsindvielse, »så vidt muligt« medtages, en noget upræcis oplysning. Eksamensprogrammet for Ordrup Latin- og Realskole fra 1886 savnes dog. Denne mangel skal for-

modentlig forklares med, at Nørr har taget sit udgangspunkt i Statsbibliotekets samling af programmer. Foruden denne samling findes store samlinger på Det kongelige Bibliotek, Danmarks Pædagogiske Bibliotek og Sorø Akademis Bibliotek; men ingen af dem er helt komplette. Måske ville en redegørelse for disse samlinger have været på sin plads i indledningen.

Man må undre sig over, at Nørr af de slesvigske skoler helt bevidst kun medtager Haderslev, og dette i perioden 1840–1863; det er svært at finde en grund til, at Flensborg og Slesvig skoler ikke er medtaget for samme periode og Husum skole til 1850, hvor den nedlagdes. Mere nærliggende ville det vel have været først at have medtaget skolerne fra 1850, da de betragtedes som danske, og Haderslev og Flensborg skoler ydermere udsendte programmer på dansk.

Kriteriet for, at en skoles programmer er registreret, er, at skolen havde eksamensret i 1903 eller tidligere; skoler, der blev nyoprettet i perioden, er medtaget fra det tidspunkt, de fik latinskoleafdeling. Dette betyder, at programmer fra skoler, der havde latinskoleafdeling, men ikke eksamensret før 1903, ikke er medtaget, f.eks. Hellerup Latin- og Realskole (Gammel Hellerup Gymnasium), St. Andreaskollegiet, Rungsted Kostskole (Rungsted Statskole), Hesselager Kostskole og Det danske Selskabs Skole. Det videnskabelige miljø og de pædagogiske tanker før 1903 kommer vel også til udtryk i disse skolers programmer. Var indholdet af Det danske Selskabs Skoles programmer registreret, ville flere bidrag af C. N. Starcke til den pædagogiske debat i disse år være kommet med, nu er ikke et eneste bidrag af Starcke registreret. Man kan spørge, om det ikke snarere end eksamensretten er udbudet af lærd undervisning, der bør være det afgørende for, om indholdet af programmerne registreres. Havde dette været kriteriet, ville også programmer fra de mange ikke eksamensberettigede skoler og kurser med lærd undervisning være kommet med.

I et så omfattende, delvis primært registreringsarbejde som det foreliggende vil der naturligvis altid kunne påpeges fejl; her skal som eksempel blot nævnes, at Nørr i nr. 591 R. J. F. Henrichsens Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie I. hft. ikke bemærker, at afsnittet om skolens beliggenhed i ældre tid er skrevet af C. Paludan-Müller, og at nr. 788 Tre Taler holdte i Frederiksborg lærde Skole, publiceret i Ribe skoles program, er placeret under skoletaler i Ribe.

Selv om man således her – som altid ved en bibliografi – vil kunne påpege fejl og diskutere afgrænsninger og systematik, er der dog god grund til at hilse Nørns bibliografi velkommen og håbe, at den vil give anledning til en øget udnyttelse af det righoldige materiale, skoleprogrammerne indeholder.

Jette Kjørulff Tuxen og Ole Tuxen

Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden fra 1871 til 1900. Udgivet af forretningsudvalget for De samvirkende Fagforbund i Danmark ved J. Jensen og C. M. Olsen. København 1901. Fotografisk genoptryk af udgaven fra 1901. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981. 352 s. Kr. 71,50.

M. C. Pedersen: Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85. Fotografisk genoptryk af to artikler i »Foreningen af Jydske Landboforeningers Delegeretmøder 1884-85«. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981. 57 s. Kr. 42,00.

Med de fotografiske genoptryk af disse to bøger har Sydjysk Universitetsforlag under Claus Bjørns og Verner Bruhns redaktion påbegyndt en serie optryk af væsentlige kildeskrifter til de folkelige bevægelser historie. Det har normalt ikke været sædvane at forsyne fotografiske genoptryk med en indledning, der forklarer bogens betydning og aktuelle anvendelighed; men det har udgiverne heldigvis lagt vægt på i denne serie.

Jensen og Olsens værk om fagforeningsbevægelsen i Danmark var et pionerarbejde og er en håndbog, som forskningen i høj grad trækker på den dag idag. Forfatterne havde selv en fremtrædende placering i fagbevægelsen. Den ene var, da bogen blev skrevet, formand, den anden sekretær for De samvirkende Fagforbund. Bogen falder i to hovedafsnit, en historisk oversigt over fagbevægelsens historiske udvikling fra 1870'erne til Septemberforliget 1899 og en specialoversigt over de enkelte fagorganisationers udvikling og status. Optrykket er forsynet med en indledning ved Søren Federspiel, der giver mange nyttige oplysninger om værket tilblivelse og værdi. Noget malplaceret forekommer det derimod i denne sammenhæng, at Federspiel samtidig lægger så stor vægt på at få udtrykt sin misbilligelse af den udvikling, der skildres i bogen, og af, at forfatterne finder den positiv. Man kan vanskeligt forstå ham anderledes, end at han mener, at ledelsens politik betød et forræderi mod arbejderklassens sande interesser, kulminerende med indgåelsen af Septemberforliget 1899. Hele bogen skal efter Federspiels mening være skrevet for at »legitimere« dette forlig over for de menige medlemmer. Men det er et spørgsmål, om det ikke er en uhistorisk betragtning. Der er intet holdepunkt for at tro, at lederne følte behov for at legitimere noget, de selv inderst inde skulle have syntes var en fiasko. På det tidspunkt, bogen blev til, var der da heller ikke meget kritik i fagbevægelsen af Septemberforliget. Det forekommer mere rimeligt at se den primære motivation for bogens fremkomst som stolthed over de hidtil vundne resultater, ikke det modsatte. På samme tid gjorde Socialdemokratiet status i det store værk Socialdemokratiets Aarhundrede.

Det er måske Federspiels negative indstilling til bogens holdning, der får ham til at undervurdere dens udbredelse. I LO's arkiv findes der faktisk mere herom, end han har udnyttet. Oplaget var meget stort. Det præcise tal kan vist ikke findes; men i 1901 blev der fordelt ca. 4000

eksemplarer, hvoraf 500 gik til Norge. Resten fordeltes f.eks. til forbundene, fællesorganisationerne, enkeltforeninger, biblioteker o.s.v. At salget gennem boghandelen skulle vise sig skuffende, kan ikke tages som udtryk for en almindelig mangel på opmærksom blandt fagforeningsmedlemmerne. Det bør i høj grad ses på baggrund af det store oplag, den høje pris og det forhold, at det var let at låne bogen i arbejderorganisationernes egne bogsamlinger. Federspiel undervurderer også den opmærksomhed, bogen vakte i samtiden. Han kender kun til én anmeldelse af den, Social-Demokraternes, og fremhæver, at fagbladene ikke bragte egentlige anmeldelser. Men plejede de at gøre det? En samling udklip i LO's arkiv viser imidlertid, at der kom talrige dagbladsanmeldelser.

Internationalt fik værket også større udbredelse, end Federspiel giver det udseende af – han mener kun bogen var kendt i Norge og Sverige. Men den blev sendt til mange faglige organisationer i Vesteuropa, Nordamerika og Australien, og flere udenlandske forskere rekvirerede eksemplarer af bogen. Den franske Confédération Générale du Travail fortalte i sit takkebrev, at man tænkte på at lade bogen oversætte, og den fik en udførlig omtale i La Revue Socialiste. Ligesom den danske fagbevægelses resultater beundredes internationalt, var denne bog også internationalt noget ud over det almindelige. Men Søren Federspiel har naturligvis ret i, at den historiske fremstilling heri i dag først og fremmest kan bruges som et vidnesbyrd om, hvorledes de faglige ledere ved århundredskiftet selv så på udviklingen.

Specialoversigten over fagorganisationerne rummer bl.a. et betydeligt stof af lokalhistorisk interesse, men, som Federspiel har konstateret, er den ikke altid pålidelig. Et brev fra C. M. Olsen til en svensk kollega fortæller mere eksakt om, hvordan det er gået til: »De skriftlige beretninger, som vi anmodede fagforbundene om, indgik meget sparsomt. På 6 eller 7 beretninger nær har vi selv måttet skaffe dem tilveje gennem undersøgelser i vort arkiv og gennem gamle årgange af Social-Demokraten, ved personlige henvendelser til de pågældende forbunds tillidsmænd eller ældre medlemmer osv.« Som hovedregel må man derfor sige, at hvis man f.eks. ved studiet af lokalt kildemateriale finder oplysninger, der afviger fra Jensen og Olsens, må man foretrække at stole på sine egne resultater.

Det andet genoptryk fra Sydjysk Universitetscenter vedrører en anden af de bevægelser, der omformede det danske samfund i slutningen af det 19. århundrede, nemlig andelsbevægelsen. Den lille bog består af to rapporter om den begyndende andelsmejerivirksomhed i Vestjylland. Forfatteren M. C. Pedersen var knyttet til docent N. J. Fjords forsøgsvirksomhed på Ladelundgård, og beretningerne var beregnet til oplysning på delegeretmøder i Foreningen af Jydske Landboforeninger. Forfatteren kendte ved selvsyn de nye mejerier, og hans to beretninger er de tidligste, indgående beskrivelser af dem. Hans anbefaling af andelsmejeriformen blev udsendt over hele landet og bidrog derved til at overbevise de tvivlende. Derfor er de to beretninger et centralt kildemateriale. De er forsynet med en kyndig indledning ved Claus Bjørn.

Man kan kun med glæde hilse flere genoptryk af denne type.

Dorrit Andersen

Saxo Grammaticus, History of the Danes. I Text translated by Peter Fischer edited by Hilda Ellis Davidson, 1979. II Commentary by Hilda Ellis Davidson 1980, Cambridge, I 256 s., 15£, II 160 s., 15£.

Omkring århundredskiftet kom ikke alene to danske, men også en tysk og en engelsk oversættelse af Saxos Danmarkshistorie. Fr. Winkel Horns ligger så tæt op ad den latinske tekst at den er den mest brugbare for et dansk publikum der bruger en oversættelse som hjælp til at arbejde med originalversionen; Louis Moes herlige illustrationer gjorde deres til at denne udgave har bevaret sin popularitet og for et par år siden genudgivet. Jørgen Orlriks, der også er genoptrykt med træsnit af Sigurd Vasegaard, tilstræber en folkevisetone ud fra en forestilling hvordan man egentlig skrev verdsligt dansk i højmiddelalderen, men i gengivelsen af digtene søgte han tilbage til de latinske versemål så vidt det lod sig gøre; desuden udstyrede han værket med indledninger og kommentarer, ikke lidet hjulpet af broderen Axel Orlriks studier i sagnhistorien. Denne, de første ni bøger, har altid været særlig genstand for opmærksomheden fordi Saxo var den første der skrev om de nordiske sagn selvom han efter eget udsagn i høj grad søgte til »de islandske skatkamre« når det gjaldt den ældste danske historie. Derfor nøjedes tyskeren Paul Herrmann og englænderen Oliver Elton med at gengive sagnhistorien, og Herrmann udsendte 20 år efter oversættelsen »Erläuterungen zu den ersten neun Büchern des dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus« i 1922.

Også den nye engelske udgave holder sig til de første ni bøger. Det skal dog anføres at en fortsættelse ved dr. Eric Christiansen, Oxford, er på trapperne. Mrs. Davidson er kendt for sine nordiske studier så det falder meget naturligt at hun har ønsket at bringe en ny engelsk udgave af Saxo der altid vil kunne være af interesse i Hamlets fædreland. Når man ikke nøjes med at genudgive Eltons på mange måder udmærkede version, hænger det sammen med en ny holdning til Gesta Danorum: den er ikke blot en besværligt latiniseret gengivelse af nordiske sagn, men også et vigtigt led i det man kalder »det 12. årh.s renaissance«.

Af den grund har en filolog med særligt kendskab til romersk litteratur taget sig af oversættelsen. Peter Fisher har løst opgaven så godt at man ofte opdager helt nye facetter i denne Saxo-tekst: den er ganske enkelt læseligere end de forhåndenværende danske, og selvom mange sætninger er brudt op i kortere forløb genkender man originalen. Man kan altid diskutere enkeltheder, men alt i alt er det en fordel at Fisher ikke skyder et imaginært dansk mellemlid mellem latinen og den engelske udgave. Den er heller ikke generende moderne; som det fremgår både af udgiverens og oversætterens forord er deres respekt og beundring for Saxos værk vokset under arbejdet med det – derfor er der lagt vægt på at fange tonen både når den er munter og patetisk.

Kommentaren består – bortset for korte indledninger til hver af oversættelsens bøger som kun giver en oversigt over indholdet – af en generel indførelse og en detail-

kommentar i andet bind. Der fortælles om Saxo-studiet siden Christiern Pedersens udgave udkom i 1514. Der gøres lidt ud af Stephanius' udgave og dens Notæ uberiores fra 1645 fordi både nordiske forudsætninger og klassiske paralleler behandles her og fordi den igen er tilgængelig i H. D. Schepelerns udgave fra 1978 på forlaget Wormianum. Foreningen af den specielt skandinaviske og den romerske verden var næsten gået i glemmebogen i det 18. og 19. århundrede og selvom gode klassiske filologer som Madvig, Gertz, Ræder og ikke mindst Frantz Blatt med den glimrende ordbog har interesseret sig for latinen i Gesta Danorum er det med rette fremhævet at arbejdet med Saxos værk gik ind i en ny fase i midten af 1960-erne. Her må det være anmelderen tilladt at nævne et navn som ikke forekommer helt med den betydning det faktisk havde: Anker Teilgaard Laugesen. Han var den egentlige initiativtager til Saxo-kolloquierne i 1969 og med sine vidtspændende interesser i middelalderlitteraturen der strakte sig fra Snorre til troubadourlyrikken holdt trådene sammen med energisk bistand af Jørgen Raasted. Flere århundreders koncentration om de nordiske forlæg for »Saxos Danesaga« blev derved brudt.

Hilda Ellis Davidson er vel verseret i den norrøne litteratur og glemmer den ikke i sine kommentarer, men det der har slået hende er de nye sider af Gesta Danorum som øjnene er åbnet for. Det litterære og det filosofiske er med Kurt Johannessons bog om Saxos komposition og verdensbillede kommet i søgelyset, her finder hun den samlende idé bag Saxos værk; den afspejler sig ikke alene i brugen af de klassiske forfattere men også af de nordiske, ja, selv i passager som såvidt vi kan se er Saxos egen opfindelse går de antikke og de hjemlige forudsætninger op i en højere enhed – og ingen af de middelalderlige forfattere overgår ham i fortællekunsten!

Der er virkelig ansatser til en dybere forståelse af dansk middelalders største litterære værk, men ved at bringe kommentaren i enkeltpunkter, enten i forbindelse med ord eller motiver, fortabes denne mulighed. Det skyldes to ting: sporene fra Herrmanns Erzählungen skræmmer og det i mere traditionel forstand historiske er forsømt.

Med fuld ret anfører Mrs. Davidson at Paul Herrmanns kommentarer er vanskelige at fremskaffe og, ikke mindst, at bruge. De er opbyggede som ni kinesiske æsker så man må en hel bog igennem for at finde ud af hvad kommentatoren har at sige om et eller andet emne – til gengæld er det imponerende hvad der er kommet med: Herrmann var nemlig heller ikke bange for at inddrage anden litteratur end den nordiske og har mange slående citater der kaster lys ind over Saxos tekst. I den nye kommentar er meget af den nye Saxolitteratur kommet med, også Cai Dollerups bog om »Denmark, Hamlet and Shakespeare« Salzburg, 1975, har fået sin plads i sammenhængen. Det er dog ikke pedantisk at sige at professor Niels Lukmans arbejder ikke er tilstrækkeligt tilgode-set. Det bør også nævnes at den urbane engelske form for kritik er en velkommen fornyelse for skandinavisk læsekreds. Men det siger sig selv at man ikke kan gå meget dybt med sådanne enkeltkommentarer så omfattende en viden de end repræsenterer. På dette felt gav Herrmann mere. Hertil kommer det andet punkt som er fælles for de tyske og engelske kommentarer.

Når forholdet til andre tekster især består i at angive ligheder og paralleller så er andre ikke nævnte muligheder lige så sandsynlige. Spørgsmålet om hvad Saxo har benyttet, hvorfor han har valgt dette forlæg og ikke et andet, kort sagt hvilken historieopfattelse lå bag hans arbejde med kilder, litterære forbilleder og filosofiske ideer – alt det lades uomtalt. Skandinaviske sagnforskere er ikke bedre: det drejer sig om indsamling af sagnstof hvortil Saxos bidrag i mange tilfælde er opfattet som direkte vildledende, i hvert fald møder man ofte påstanden at han ikke har forstået sit materiale!

Kommer man til sagnhistorien fra historikerside og er vant til at arbejde med kildekritik bliver navnlig de politiske ideer et selvfølgeligt arbejdsredskab. At politikken bør forøges med litterære, filosofiske og ikke mindst moralske ideer er en anden sag; det er en af fordelene ved at behandle hele Gesta Danorum i sammenhæng. Hvis man vel at mærke forstår at der er forskel på før og nu og historie tjener til oplysning om menneskers vilkår gennem tiden, måske endda i fremtiden.

Kunne man have forlangt det af sådanne »forklaringer«? Måske ikke direkte, men som en bagvedliggende helhedsopfattelse der med sikrere hånd ville have skilt det væsentlige eller betydningsfulde ud fra det blot kuriøse.

Nu må vi blot være taknemmelige for at vi i det mindste på engelsk har samlet væsentlige sider af den nye Saxo-forskning som tillæg til den for vor tid mest vellykkede oversættelse af Gesta Danorum.

Inge Skovgaard-Petersen

F. L. Grundtvig: Livet i Klokkegaarden. Gammeldags falstersk bondeliv. Efter Lars Rasmussens Skildring, 2. udg. Nyt nordisk Forlag i samarbejde med Foreningen Danmarks Folkeminder, 356 s., ill., kr. 158.

Da livet i Klokkegaarden udkom første gang i 1909, var den et pionerværk – siden er den blevet en klassiker inden for genren af lokalhistoriske/folkloristiske miljøskildringer. Som nr. 2 i serien Danmarks Folkeminder skulle den komme til at indlede den lange række af lokale folkelivsskildringer fra den førindustrielle tid, som foreningen har udgivet.

På den tid, da bogen blev skrevet, var den dominerende forskningstradition inden for folkelivsforskningen studiet af enkelte kulturelementer. Man studerede sagn, skikke, viser osv. løst fra den sammenhæng, hvori de indgik og fungerede, for målet var at dokumentere det enkelte kulturelement. I *Livet i Klokkegaarden* præsenteres imidlertid en helt anden måde at arbejde med folkekultur på, idet bogen er en bredt anlagt folkelivsskildring af levevis i et almueliv – snævert afgrænset både tidsmæssigt og geografisk. Den daværende leder af Danmarks Folkeminder Axel Olrik var meget begejstret for denne nyorientering og udtalte om bogen, at den var »det videnskabelige interiør, hvor man for første gang så folkeminderne som en del af en levende helhed, som en del af en vis befolknings liv«.

Historien bag *Livet i Klokkegaarden* er kort fortalt

følgende: Præsten og folkloristen Frederik Lange Grundtvig (søn af N. F. S. Grundtvig og bror til folkelivsforskeren og filologen Svend Grundtvig) var fra 1883 til 1900 præst for den danske menighed i en lille by i den amerikanske stat Iowa. Blandt menigheden var en dansk emigrant Lars Rasmussen (1837–1914), der var født og opvokset på en falstersk bondegård: Klokkegaarden, som han siden selv overtog. Efter ægteskabeligt forlis forlod han imidlertid stedet og emigrerede i 1880 til Amerika. Fr. L. Grundtvig, der havde arbejdet med folkeminder siden sin barndom, opdagede snart, at Lars Rasmussen havde en enestående hukommelse, og begyndte at nedskrive, hvad han fortalte fra sin barndoms- og ungdomstid. Det er disse optegnelser som Fr. L. Grundtvig siden bearbejdede til *Livet i Klokkegaarden*.

Bogen skildrer tilværelsen på en mindre falstersk bondegård i 1840'erne og 50'erne. Tilværelsen er set med Lars Rasmussens øjne, og det så konsekvent, at disponeringen af stoffet følger barnets opvækst: Først beskrives de ting og oplevelser, der hører den tidligste barndom til (dvs. de nære ting), og som barnets erfaringsverden og horisont udvides, er det dertil knyttede erindringsstof inddraget.

Bogens titel er ret vidtløftig. *Livet* er jo et omfattende begreb, og ret beset er det kun udvalgte aspekter af tilværelsen, der beskrives. Det fysiske miljø er veldokumenteret og grundigt beskrevet, ligeledes arbejdsgangen i forbindelse med de mange gøremål og opgaver, der var knyttet til en husholdning, der i vid udstrækning var selvforsynende: tekstiltilvirkning, ølbrygning, slagtning, lystemning, tærskning, rebtilvirkning, tilvejebringelse af brændsel osv. Også traditionsstoffet (sagn, viser, ord-sprog, hverdags- og festsikke m.m.) tæller blandt de sider af tilværelsen, der er gjort rede for. Hvad man derimod ikke får meget at vide om, er menneskene bag alt dette. Hvad folkene i Klokkegaarden tænkte og følte, og hvilke relationer de havde til den øvrige landsby, forbliver en dunkel side af livet.

At det er de ovennævnte dele af virkeligheden, der berettes om, er i og for sig ganske naturligt, eftersom det var de elementer af almuekulturen, folkelivsforskningen beskæftigede sig med på den tid bogen blev til. Også på anden vis har samtidens forskningstradition præget bogen: den tidligere så nære tilknytning mellem folkelivsforskning og filologi kommer tydeligt til udtryk ved meget hyppig angivelse af sprogbrug og dialektudtale. Også periodeafgrænsningen er i overensstemmelse med datidens syn på folkeminder. *Livet i Klokkegaarden* begrænser sig til Lars Rasmussens barndoms- og ungdomstid og omhandler »den traditionelle bondekultur«. Lars Rasmussens manddomsår i Klokkegaarden falder i en brydningstid, hvor meget nyt vinder indpas, men den problematik er karakteristisk nok ikke inddraget. Det var minder fra den gamle, svundne folkekultur man ville indsamle.

At Fr. L. Grundtvig på mange måder var en foregangsmand inden for folkelivsforskningen, og at *Livet i Klokkegaarden* var et pionerværk, berettiger nødvendigvis ikke en genudgivelse. Det vil være naturligt at spørge, hvad interesse en folkelivsskildring som nærværende har i dag – udover den forskningshistoriske. I for-

ordet til genudgivelsen skriver Carsten Bregenhøj bl.a., at »tidens store interesse for almindelige menneskers kulturhistorie har aktualiseret behovet for dette værk«. Heri kan jeg kun være enig, men blot tilføje at nogle af bogens aspekter har mere aktualitet end andre. Det filologiske aspekt vil formodentlig kun interessere en snæver kreds og beskrivelserne af de mange arbejdsopgaver kan forekomme trivielle.

I sin fremstilling af *Livet i Klokkergaarden* rent deskriptiv. Meget detaljeret og grundigt gøres der rede for de mindste enkeltheder. Lars Rasmussens erindringer omfatter også træk fra moderens og bedstemoderens tid – hvorved tidsperspektivet forlænges bagud – men det præciseres altid hvilke træk, der hører hvilken generation til, hvad der er nyt og hvad der er gammelt, hvad der er almindeligt og hvad der er undtagelsen. Skal man nøgternt vurdere *Livet i Klokkergaarden*, må det indrømmes, at bogen hverken er så letlæst eller medrivende en folkelivsskildring som f.eks. Karoline Graves: *Ved Halleby Aa* (nr. 21 i serien Danmarks Folkeminder, genudgivet 1978). Den detaljerigdom og grundighed, der kendetegner *Livet i Klokkergaarden*, er både et gode og et onde. Bogen kan således forekomme ganske kedsommelig i sine beskrivelser, men indeholder dog et væld af konkrete oplysninger. Indirekte kan man således udlede adskilligt om kønsroller, opdragelse, værdinormer og meget andet, der ikke umiddelbart fremgår af den traditionelle indholdsfortegnelse. F.eks. er bogen rig på udsagn om virkeligheden set med samtidens øjne, og disse udsagn har stor kildeværdi for forståelse af og indlevelse i det lokalsamfund, der beskrives. Vi får således at vide, at degnen regnedes for mere end mølleren – til sidstnævntes store beklagelse (s. 163), og dette på trods af at mølleren i økonomisk henseende utvivlsomt har stået over degnen. I en tid, hvor man sætter spørgsmålstegn ved begrebet egnsdragter, er det også en vigtig oplysning, at man umiddelbart kunne skelne lolliker fra falstringer udfra klædedragten (s. 167). Iøvrigt var landbodragten underlagt mødepåvirkninger, fremfor alt kom disse til udtryk i farven (s. 71). At kærlighed spillede en underordnet rolle for valget af ægtefælle, er tidligere påpeget, men at kærligheden spillede størst rolle blandt de fattige, er mindre velkendt (s. 180). Den kvindelige sfære belyses bl.a. ud fra at »konen« sjældent kom ud, moderen plejede at sige, at de eneste penge, hun fik i hånden, var en skilling de to gange årligt, hun gik til alters (s. 11). At bonden var tilbøjelig til at underkommunikere sin økonomiske position, fremgår af at faderen tog til marked i sine gamle klæder, skønt han havde nye i kisten (s. 71) og at han fjernede leddet til gården, fordi det virkede tillokkende på omrejsende håndværkere – i stedet satte han en mere simpel indretning, for at de skulle tro, han var en fattig mand (s. 186). Også relationen til købstadens folk belyses, og i den forbindelse kan jeg ikke nære mig for at citere følgende perle af en situationsberetning fra Nykøbing: »I ældre Tid hed en af de mest bekendte Købmænd Schultz. Han var tillige »Stadhofmand« eller Officer ved »Borgerskabet«. Skønt hans Kone var meget stolt, stod hun dog i Skænkestuen. En Dag kom en Mand fra Horeby ind og gav »Fruen« sine billetter (kunderne fik udleveret billetter til skænkestuen). Men Fruen saa bister ud.

»Det er dog besynderligt!« sagde Manden, »siger man Madamme til Dem, snakker De ikke, og siger man Frue, ser De surt!« »De skal sige: Stadhofmandinden!« lød Svaret. »Ja!« sagde Manden, »naar jeg kommer igen, skal jeg, Pinedød, nok huske at sige: Stat op herinde!« (s. 167).

Genudgivelsen af *Livet i Klokkergaarden* er udvidet i forhold til 1909-udgaven. Fr. L. Grundtvigs tekst er uændret, mens der er foretaget flere ændringer hvad angår illustrationsmaterialet. Helt nyt er en meget fyldig kommentardel, der både omhandler bogens tilblivelse og sætter den i forskningsmæssig sammenhæng samt ud fra arkivalisk materiale beskriver »scenen«, hvori *Livet i Klokkergaarden* udspilles. Endvidere omhandler et afsnit det filologiske aspekt. Kommentardelen er en stor gevinst. Hvad man derimod kan diskutere, er rigtigheden i at genudgive teksten uændret. Dialektudtale og lokale betegnelser er ikke letlæst i skriftsprog, og selvom bogen er forsynet med ordliste, vil mange læsere givetvis på forhånd opgive den tidskrævende oversættelse.

Den detaljerede beskrivelse og det sværttilgængelige sprog gør *Livet i Klokkergaarden* til tung læsning. Men hvad bogen måtte mangle i umiddelbar charme, kompenserer den for ved grundighed og konkretitet. Dette er dens force – og årsagen til, at den stadig kan læses med stort udbytte.

Luisa Skak-Nielsen

Signal. Red.: Viggo Haarlov. København, forlaget Komma, 1979. 208 s., ill. Kr. 80,00.

Der spores i disse år en stor interesse for nationalsocialismen, som den udfoldede sig uden for Tyskland.

I 1979 udkom på Berlingske Forlag Ole Ravns: *Danak nationalsocialistisk litteratur 1930-45*, som er den første sammenhængende karakteristik af den fascistiske/nationalsocialistiske litteratur i Danmark, således som den manifesterede sig i forskellige litterære genrer i de nationalsocialistiske partiers og bevægelseres lejlighedsdigtning.

Mens der foreligger en stor litteratur om den tyske propagandamaskine, findes der meget lidt litteratur på dansk af primært kildemateriale om nazisternes propaganda i Danmark, således som den kom til udtryk i tidskrifter og andre medier.

Ideen til tidskriftet »Signal« opstod i værnemagtsledelsens afdeling for propaganda, der var underlagt propagandaministeriet. Det var rigsminister for folkeoplysning og propaganda dr. Joseph Goebbels, der var den drivende kraft bag ideen, og han brugte hele sin energi og dygtighed på at sælge nazismen.

Magasinet, der ikke udkom i selve Tyskland, var tænkt som et »åndeligt våben«, beregnet for befolkningerne i de besatte lande (allieret med Tyskland) og neutrale lande. Dets formål skulle være at overbevise om Tysklands militære styrke, om fordelene ved at leve i et Europa under tysk »beskyttelse«, og om nødvendigheden af krigen.

Navnet »Signal« blev valgt, fordi ordene findes med

samme betydning i de fleste europæiske sprog (de første numre af den danske udgave hed dog »Signalet«).

På tidsskriftets forside findes en rød stribe, hvor der er oplyst, hvor »Signal« udkom. Det udkom fra 15. april 1940 (i Danmark fra 1. maj) med et nummer hver 14. dag og de to første år var det på 48 sider, derefter 40 sider pr. nummer, 8 af siderne var altid i farve.

Magasinets danske udgave (i bogform) er på 200 sider ud af originalens over 3700 sider. »Signal« blev udsendt på 24 sprog i et samlet oplag på ca. 2,5 mill., som blev nået i 1942. Mest solgt var den fransk sprogede udgave, der dette år tegnede sig for godt 1/3 af totaloplaget. Den danske udgave var ikke specielt tiltællt for et dansk publikum, og ofte bar teksterne præg af at være noget svulstigt oversat fra tysk. Oversættelserne blev dog efterhånden bedre.

Der blev kælet for magasinet, som kunne trække på alle ressourcer, udgiverne fandt nødvendige, og det er bemærkelsesværdigt, at det opretholdt kvalitet lige til det sidste. Indtil juni 1944 kom det regelmæssigt, men derefter kom kun 19 numre det år og 5 numre i 1945. Kun 4 numre kendes fra den danske udgave. Det sidste kom i april 1945.

Cand. mag. *Karsten Fledelius*, Københavns Universitet, institut for (billed, film og lyd)dokumenter samtidshistorie, har skrevet forord til bogen, hvori han redegør for den nazistiske propaganda, dens principper og indhold. Redaktøren *Viggo Haarlov*, der er ansat ved forlaget Komma, er også historiker af uddannelse.

Det centrale stof i »Signal« dækker en række emner af bredere samfundsmæssig karakter såsom opfattelsen af kvinden, som skulle være manden underdanig, men gennem krigspropagandaen fik hun at vide, at hun tjente samfundet (som beskæftiget i krigsindustrien).

Militærstoffet indtager en central plads sammen med politiske, historiske og strategiske artikler, som skulle sætte tingene ind i en historisk sammenhæng. Der er fx. interessante optagelser af stormløbet mod Maginotlinien, som viser tyske fremstillinger af, hvor dygtige deres soldater var til at sprænge bunkere og føre pontoner over vandløb. Feltoget mod Rusland dominerer visse numre.

Derudover artikler om »omsorgen for ungdommen« (opdragelse), de tekniske fremskridt, kunst (Sovjetkunst – primitiv og naiv), kulturlivet og målene for tiden efter krigen. Ind imellem findes også artikler om modestof med fremhævelse af tysk modes overlegenhed, vittighedstegninger (mest upolitiske vittigheder af ret banal art). Derimod glimrer anti-jødisk propaganda med sit fravær.

Alligevel forekommer flere ex. på racisme, især vendt mod afrikanere og sorte amerikanere. Der blev lagt vægt på, at »Signal« skulle opfattes som et respektabelt, civilt tidsskrift, hvorfor det i begyndelsen udkom som en specialudgave af Berliner Illustrierte Zeitung, snart udkom det dog under navnet »Signal«, men der blev aldrig oplyst, at ansvaret for udgivelsen lå i propagandaministeriet.

Billedmaterialet er godt og af kvalitet og uforsfækt, men af og til træffer man ex. på billedfusk (tilslørede fotomontager). Det fotografiske materiale udgør et meget værdifuldt kildemateriale til 2. verdenskrig, set fra tysk

perspektiv, og der er i de senere år foretaget genudgivelser af engelske og hollandske udgaver af »Signal« til brug bl.a. i skoleundervisning.

»Signal« er tankevækkende læsning, som også kan anvendes til undervisning, idet der er udarbejdet et lille arbejds hæfte med spørgsmål og arbejdsopgaver.

Hverken *Viggo Haarlov* eller *Karsten Fledelius* har ønsket – med genudgivelsen af dette magasin at genoplive propagandaen for nazismen, de har ønsket at vise, at vi ikke må glemme nazismen, og vi skal lære at gennemskue propagandaens midler, således at der ikke bliver manipuleret med os gennem medierne.

Det kan undre, at der i anledning af 40 året for 9. april ikke er blevet medtaget billeder fra denne »næsten fredelige« begivenhed, hvor tyskerne kom for at beskytte os mod englændernes overgreb, men muligvis har sådanne billeder aldrig optrådt i magasinet, da »Signal« først begyndte at udkomme i maj 1940.

Endvidere havde jeg også gerne hørt mere om forholdene i Norge, det danske nazi-parti og om Frikorps Danmark, som kun får en meget beskedent omtale, idet der vises et billede af korpsets faldne chef Christian Frederik von Schalburg. Da netop dette korps har været genstand for en ivrig debat, ville det have været interessant at se, hvordan man fra tysk side opfattede dette korps.

Hjejl Resen Steenstrup

Maritime studier tilegnet Henning Henningsen 1981, redigeret af Hanne Poulsen og Johnna Hendriksen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1981. XIV + 280 s., ill. 150 kr.

Henning Henningsen: Sømanden og kvinden. Et kapitel af sømandslivet i sejlskibstiden (= Søhistoriske skrifter XII). Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1981. 111 s., ill. 134 kr.

Den 20. oktober 1981 fyldte Henning Henningsen halvfjerds år og forlod dermed Handels- og Søfartsmuseet efter 33 år.

Som cand.mag. i dansk og tysk ansattes han som dansk lektor ved Hamburgs universitet 1936–1944; derefter var han videnskabelig assistent ved Dansk Folkemindesamling; og i 1948 udnævntes han til museumsinspektør ved Kronborgmuseet, hvis direktør Henningsen blev 1971.

Inden for forskningsfeltet maritim etnologi er fødselsaren en foregangsmand. Oprindeligt mest optaget af de mange forskellige indvielsesskikke har han senere koncentreret sig mere om sømandens fysiske dagligdag ombord: arbejdsforhold, mad, klæder, indkvarteringsforhold osv. Et emne for sig udgør Danmarks kirkeskibe, som han alle sammen har beskrevet. Foruden disse centrale temaer omfatter Henning Henningsens forfatterskab en række bidrag vedrørende danske tropekolonier i Guinea og Vestindien, samt vigtige afhandlinger om aspekter af Helsingørs og Nyborgs historie. – Og altsammen selv om han altså oprindeligt hverken er uddannet historiker eller etnolog.

Et glimrende indtryk af Henningsens publikationsflid indenfor de nævnte og mange andre emner giver den selektive bibliografi i festskriftet. Denne omfatter knap to hundrede titler, hvoraf godt en snes er udkommet som selvstændige bøger. Et karakteristisk og taltalende træk er videnskabsmandens målbevidste indsats for at formidle sine resultater til så bredt et publikum som muligt, dels i form af populære artikler dels i form af medrivende foredrag.

Foruden sit omfattende forfatterskab har Henningsen gjort et stort organisatorisk arbejde. Først og fremmest indenfor international maritimhistorie, men også på nationalt og lokalt niveau – det sidste helt overvejende i form af det livslange virke på Handels- og Søfartsmuseet.

Festskriftet afspejler glimrende fødselarens mange interesseområder indenfor maritimhistorien samt hans vide kontakter både geografisk og fagligt.

Man oplever ofte, at ellers udmærkede artikler »begraves« i festskrifter. Men dette er heldigvis ingenlunde tilfældet i det nærværende, hvor alle 21 bidrag smukt passer ind i søfartshistoriens ramme. Helhedsindtrykket er dog alt andet end ensformigt. Forfatterne er fra Danmark, Norge, Sverige og de to Tysklande; og deres faglige baggrund er vidt forskellig, selv om historikere dominerer, og blandt disse navnlig museumsfolk. Afhandlingerne er demokratisk men uoverskueligt anbragt i alfabetisk orden efter forfatternavne; selv om de naturligt falder i følgende kategorier: søfolk, fartøjer, tropekolonier, museumsspørgsmål, Helsingør.

Det vil naturligvis her føre alt for vidt at omtale bidrag lige fra bronzealderens bådelaug til velfærdsarbejde i dagens Singapore – og fra harpunkanoner til søordbøger eller negerskoler i Dansk Vestindien. I stedet må vi nøjes med at fremhæve et par af artiklerne.

Samlingens mest omfangsrige afhandling og en af de vigtigste er *Ole Crumlin-Pedersens* registrant over forhistoriske og middelalderlige skibsvrag. I alt opregnes 21 danske fundsteder foruden 11 i Tyskland, Sverige og Norge, hvor der er undersøgt skibe eller rester deraf fra perioden 600–1400. Det er karakteristisk, at de fundne skibe fra tidlig middelalder næsten alle er handelsskibe, som tungt lastede er forliste i indre farvande (fx Kyholm på Samsø), hvorimod krigsskibe sandsynligvis har kunnet reddes ved at blive trukket op på stranden. For den påfølgende periode dominerer koggefundene, som ved deres placering ved åbne kyster indikerer egentlig havsejlad (fx Kollerup i Thy). Efter den meget kompetente og klare indledning følger selve vragegistranten, der for hver lokalitet anfører fundomstændigheder, beskrivelse af skib eller fragmenter (ror, kølsvin, mastefisk), datering samt litteraturhenvisninger. To punkter er dog ikke forklarede: Er det den udgravende eller opbevarende institution, som stedvis anføres? og hvad betyder de forskelligartede tilføjelser til C14-dateringerne (»korr. K-2515«, »konv. K-1096«, »konvent, K-977«, »T-435A«)?

Fra kategorien af artikler om museumsspørgsmål må især peges på *Alan Hjorth Rasmussens* principielle og tankevækkende bidrag. Ud fra sin kendte devise, »Hvad der er nutid i dag er fortid i morgen«, slår han til lyd for, at man i stedet for en defensiv bevaring af mere eller mindre

tilfældigt overleveret materiale skal bruge krudtet offensivt – ved at gå ud og skabe sit eget kildemateriale. Fiske- og Søfartsmuseet i Esbjerg har vist vejen ved i 1976–1979 at lade medarbejdere følge fiskerne i deres arbejde på søen. Et af resultaterne af dette projekt er en omfattende samling af dokumentationsmateriale i form af optegnelser, båndoptagelser, fotografier, film osv. Pointen er, at fiskernes arbejdssituation næsten ikke aflejrer kilder i de gængse fonds. Ganske det samme forhold gør sig gældende for den omfattende, men såkaldt lille skibsfart. Her er coasterens skipper og ejer (og til dels mægler) som regel samme person – og overvejelser om fragter og andre centrale spørgsmål nedfældes derfor normalt ikke. Atter må interesserede maritime samtidshistorikere afsted for at dokumentere forholdene, som de er i dag, men ikke længere i morgen.

Også *Kenno Pedersens* artikel er interessant at læse. Han analyserer situationen i Helsingør i årtierne efter sundtoldens afskaffelse. Som regel regnes 1857 for et katastrofear for byen, hvis hovederhverv indtil da havde været skibsprovianteringen. Men noget kunne tyde på, at overgangen fra sejl til damp i virkeligheden var en mindst lige så vigtig forklaringsfaktor i forbindelse med byens trange år frem til omkring 1880. Thi Helsingør besad en imponerende sejskibsflåde og landets største sejskibsrederi (I. S. Pontoppidan); men man omstillede ikke til dampskibe – og gled uhjælpelig bag ad dansen. Et lærestykke i hvor skeptisk man bør behandle de tilsyneladende skæbnedatoer i historien og i stedet lægge sig de fundamentale strukturer på sinde.

Endelig vil jeg fremdrage *Ole Feldbæks* veloplagte behandling af danske konvojeringer af ostindiefarere i den florissante handelsperiode. Naturligvis beskrives udsendelsen af de lineskibe, der var tale om 1779–1782 og 1798–1799; men lige så værdifuld er den klare og nyttige redegørelse for den dansk-norske stats pragmatiske udenrigspolitik på denne tid. Gennem hele 1700-tallet kæmpede man for at få stormagterne til at anerkende neutralitetsprincipperne om, at frit skib giver fri ladning, og at neutrale konvojer er ukrænkelige. Men med magt kunne en småstat ikke håndhæve dette, og konvojerne havde derfor først og fremmest en demonstrativ funktion. Efterhånden brast imidlertid den britiske tålmodighed med vor stærkt offensive neutralitetsudnyttelse. Efter konvojaffæren med »Freya« i Kanalen 1800 valgte Danmark-Norge at gå ind i Det væbnede Neutralitetsforbund, og dermed fulgte Slaget på Rheden det følgende år. – Med henblik på festens genstand har Feldbæk indledt sin artikel med nogle bemærkninger om danske skibes passage af ækvator. Det er dog ikke korrekt, når han hævder, at kun ostindiefarere passerede linien før 1800. Praktisk talt alle danske fartøjer på trekantruten kom syd for ækvator på vej fra Guinea til Vestindien.

Henning Henningsen kan være stolt af sit smukke festskrift, der samtidig i let ændret garnering fremtræder som fyrretyvende bind af Handels- og Søfartsmuseets årbog. Ved siden af Nationalmuseets Arbejdsmark må kronborgårbogen være den ældste nulevende museumsårbog – og i tilgift en af de bedste.

Andre fejrer Henningsen ved at udsende festskriftet, selv

markerer han sin fødselsdag med en kulturhistorisk monografi om *sømanden og kvinden*.

Ud af sin uhyre omfattende samling af litteratur- og kildeudskrifter, »Sømandsliv i sejlskibstiden«, har forfatteren trukket oplysninger om kvinderne i det maritime miljø. Bogen er disponeret således, at hovedafsnittene fortæller om kvinder ombord, i havnene og derhjemme; hertil følger sig et mere blandet afsnit om skibet som feminint væsen samt søfolkernes forestillingsverden og adfærd på det seksuelle område under de lange rejser.

Som venteligt er værket inspireret skrevet og holdt i et mundret sprog. Smukt indarbejdet i fremstillingen er desuden de mange velvalgte illustrationer, som ofte konkretiserer de omhandlede temaer. Desværre indeholder teksten dog en del umiddelbart uigennemskuelig sømandstale. Alene på side 44 omtales således pissebakke, kuttellikker og pikfald (der betyder henholdsvis: anordning ved klydsene til at hindre vand fra ankertovene i at løbe ud over dækket, tjære- eller vaskekest, samt tovet som holder den yderste ende af et sejls gaffel). Desuden tynges værket af de tilbagevendende kildenære opremseringer af eksempler på et givet fænomen.

Først og sidst er behandlingen dog spækket med gode historier og en del kontant oplysning. Men forfatteren burde have luget hårdere ud blandt de mange skrøner, han nu medtager – eller i hvert fald have markeret hvad han selv anser for skrøner og hvad ikke. Eksempelvis lyder det helt fantastisk, at Meg Gallus, en kvinde der ved midten af sidste århundrede var udsmitter i en knejpe i New Yorks havn, virkelig skulle have bidt øret af mere end 60 besværlige gæster; men ifølge Henning Henningsen fandt politiet alle ørene i en krukke med saltlagte bag baren, hvor hun havde gemt dem (side 29). Hvad skal læseren tro om dette? Eller om »Atlanta«s gallionsfigur, som var en så betagende kvindefigur, at mange mænd forelskede sig i den? Figuren opbevares nu i orlogsmuseet i La Spezia ved rivierane, hvis direktør skal have bevidnet, at både en ung kustode i 1923 og en tysk soldat i 1944 begik kærlighedsselv mord for dens skyld (side 35f).

Værkets lidt gammeldags ordvalg passer glimrende til emnet. Men Henningsens kvindesyn er heller ikke moderne, og det skal han nok få påtalt af andre. Jeg vil blot antyde holdningen ved at fremholde en række typiske formuleringer. Prostituerede kaldes »piger af værste skuffe« eller (hele 4 gange) »duller«; sammenfattende karakteriseres disse som »uartige, pågående, pengegriske, hårde, drikfældige, bedrageriske, rå i deres sprog, opførelse og tankegang«, alt i alt nogle »stakkels tøser!« (side 67f). Sømandene er derimod en flok naturens muntre sønner, som vel kunne opføre sig lige så utiltalende, men som gentagne gange undskyldes med, at »det tænkte de fleste søfolk ikke på« (fx side 58). Bogens eneste lydfri helte udgør de hjemmeværende hustruer og kærestere. For eksempel hedder det om dem fra Fanø, at »man må beundre de tapre hustruer for deres mod«, og at de har »smukke dragter på de stolte kvindeskikkelser« (side 56). Selv kvindelige passagerer ombord kalder han »ældre frøkentanter« eller modsat en »forførende, meget feminin nipsting af et pigebarn« (side 27), selv om denne sidste vel at mærke også er en voksen kvinde.

De nævnte småkritikpunkter må imidlertid ikke over-

skygge det faktum, at vi for første gang har fået en grundig og populær gennemgang af et vigtigt aspekt af sejlskibsfolkernes dagligliv. Nu venter vi blot på de næste fire maritimhistoriske værker, Henning Henningsen har bebudet, han strax vil anvende sit otium til at få færdigskrevet.

Erik Gøbel

Birgit Strand: Kvinnor och män i Gesta Danorum. Kvinnohistoriskt arkiv nr. 18. 1980. 365 s., sv.kr. 75.

Birgit Strand forsvarede i september 1980 sin afhandling om kvinder og mænd i Saxos *Gesta Danorum* (GD) for doktorgraden i Gøteborg.

Bogens hovedindhold er en analyse af Saxos kvindeskildringer på baggrund af en bred indføring, kap. 1–6, i de litterære og filosofiske traditioner i Europa som Saxo kan tænkes at have hentet ideer og inspiration fra. Bogens vægtigste kapitler er de tre sidste, kap. 7–9. I kap. 7 behandles hver eneste kvinde, der indgår i en situation, hvor hun enten bliver taget eller giver bort, den mest typiske skæbne for kvinder i GD. Derefter præsenteres to specielle grupper af kvinder, nemlig skjoldmøerne og de overnaturlige, bl.a. jættekvinderne. Til sidst gennemgås de historiske skikkelser, og hver eneste kvindes historie fremlægges og tolkes. Konklusionen på den grundige analyse er, at Saxos kvindebillede er ret kompliceret. De skildrede kvinder er ikke gennemsnitskvinder, men undtagelser. De er enten ideal- eller skræmmebilleder. Der er desuden en tydelig kontrast mellem Saxos explicite kvindesyn og hans implicite. F.eks. stempler Saxo kvinder generelt som trolose og upålidelige, og dog er der mange eksempler på det modsatte i flere fortællinger, hvor kvinder sættes på prøve. I kap. 8 sammenholdes kvindeskildringen med europæiske og nordiske forbilleder med dette resultat: Saxo forener i sin kvindeskildring nordisk og europæisk kulturgods på original vis. Kirkes kvindebillede med Eva-Maria modsætningen synes at have haft mindre indflydelse på GD end de romerske forfatteres virago-ideal, den stærke, mandlige kvinde.

Mest interessant er det sidste kapitel, hvor Strand på baggrund af sine udførlige analyser spørger, hvorledes disse kvindeskildringer indgår i Saxos hensigt med værket. Her folder Strand sig ud i en klarøjet tolkning, og det gælder især forståelsen af Saxos placering som manden mellem konge, ærkebisp og aristokrati, en mand som åbenbart også havde sine egne meninger. Saxos evne til både at udføre de ham pålagte opgaver og samtidigt at lufte sine egne og modsatte meninger trækkes fint frem.

Strand står naturligvis i gæld til den eksisterende Saxoforskning, til Inge Skovgaard-Petersens arbejder og ikke mindst Kurt Johannessons bog fra 1978 (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 28 s. 497 ff.). Det gælder især sidstnævntes iagttagelser af Saxos uvilje mod indførelsen af arvekongedømme. Strand bygger videre på denne tanke med en dybtgående analyse af Thyra Danebodskikkelsen. Thyra forsøgte i sin tid at indføre arvekongedømmet i Danmark ved at kræve Danmark for hende. Av men – summa summarum – det mislykkedes for hende. At lade en

kvinde indføre en institution er i Saxos værk det samme som at beskrive en fiasko!

Bogens styrke ligger ikke i forfatterens tilgang til emnet, som må siges at være ret traditionel, men i at arbejdet er konsekvent gennemført. Det fremtræder med sine understregninger, sammenfatninger og skemaer meget pædagogisk, men den megen opsummering og sammenfatning virker anstrengende og tager lidt af duften af Saxos fantastiske tekst. Til gengæld må det indrømmes Strand, at hun ved det tørre slid med hver eneste person i det uhyre værk når til en slutning, der som nævnt er god læsning. Saxos kvinde- og mandsskildring er først og fremmest bestemt af de overordnede politiske mål med værket. I Saxos idealstat har kvinderne deres plads, som hustruer og mødre, fjernet fra det politiske liv.

Strands hjerte er ikke hos kvinderne, men hos Saxo, og det er da også til en bedre forståelse af hans værk, hun først og fremmest bidrager.

Nanna Damsholt

T. Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. Fynske Studier XI. Odense Bys Museer. Odense 1981. 165 s., kr. 120.

Præsentation

Foreliggende publikation udgør den sidste og sammenfattende fremlæggelse af »Projekt landsbyens opståen og udvikling«, et bebyggelsesarkæologisk/historisk projekt, der er gennemført på Fyn i tidsrummet 1975–79. Målet med dette projekt har været »gennem arkæologiske, historiske og kulturgeografiske studier at beskrive og forklare middelalderlandsbyens opkomst og udvikling frem til dens opløsning under udskiftningsperioden«. Denne afhandling er koncentreret om middelalderlandsbyens opkomst.

Hovedparten af bogen er en arkæologisk fremlæggelse af undersøgte lokaliteter og fundgrupper (s. 15–114, kap. 2–3), mens de sidste kapitler rummer en bredere kulturhistorisk tolkningsramme (s. 115–48, kap. 4–6).

Selve den bærende ide i undersøgelsen går ud på, at det ved tilfældigt placerede små udgravningsfelter inden for de eksisterende landsbyers udstrækning må være muligt at datere de ældste lag og dermed landsbyens kontinuitet på netop dette fixerede sted. En sådan undersøgelse er gennemført i 11 nuværende og 2 nedlagte landsbyer, hovedparten inden for et begrænset område på NØ-Fyn.

Publikationen rummer en meget omhyggelig redegørelse for udgravningsmetoden og en gennemgang af det daterende materiale, keramikken. En vurdering af de naturvidenskabelige dateringsmetoders anvendelighed munder ud i, at kun thermoluminiscens (TL)-dateringerne er praktisk anvendelige og desuden er metoden ret nøjagtig. Selve »materialefremlæggelsen« indeholder en beskrivelse af de enkelte undersøgte landsbyer, deres topografiske beliggenhed, ældste skriftlige optegnelser, stednavnetyper, fordeling af gårde og huse før udskift-

ningen samt endelig en beskrivelse af den egentlige arkæologiske undersøgelse. Denne rummer en redegørelse for de forskellige anlægsspor, påtruffet i de små felter (4–10 m²) og det tilfældige fundmateriale, samt skemaer over de enkelte felters størrelse, antal lag osv. foruden deres indhold af keramikgrupper. Det kartografiske materiale omfatter for de fleste lokaliteter: 1) udskiftningskort for de enkelte landsbyer fra slutningen af 1700-tallet overtegnet på orohydrografiske grundkort, hvorved de enkelte landsbyers ejerlaugsgrænser bliver placeret i forhold til tidligere og nuværende vådområder, vandløb, terrænkurver osv., 2) nutidskort over de enkelte landsbyer med udgravningsfelterne indtegnet, 3) landsbystrukturen inden udskiftningen med de (keramiske) kronologiske horisonter påført.

I den efterfølgende sammenfatning diskuteres den anvendte metode (»sampling«) endnu en gang, og forfatteren kan konkludere, at den giver en rimelig sikkerhed for det daterende materiales repræsentativitet. Selve undersøgelsens resultat er i al korthed, at kontinuiteten i de enkelte landsbyer ikke kan føres længere tilbage end 11.–12. årh. (østersøkeramik), i to tilfælde dog 10. årh. (vikingetidskeramik og enkelte TL-datering) og i et tilfælde kun til 13.–14. årh.

Middelalderlandsbyens kronologiske fixering synes nu afklaret. Den næste del af projektet må naturligt nok være rettet mod bebyggelsen fra yngre jernalder (5.–11. årh.) – dens lokalisering, placering og datering. Men netop her står arkæologerne (og dermed forfatteren) i en vanskelig stilling: bebyggelsesspor fra yngre jernalder er kun kendt i meget begrænset omfang. På Fyn kan forfatteren henvise til i alt 4 prøveundersøgte pladser, alle fremkommet ved anlægsarbejder, og de 3 undersøgt gennem Fyns Stiftsmuseum, den fjerde af amatørarkæologer. På ingen af pladserne er der foretaget større udgravninger. De 4 pladser bliver omhyggeligt gennemgået, de enkelte anlæg og fundmateriale præsenteres. Dateringen af pladserne bliver: 1) 8./10. årh. – 11./12. årh. 2) 8./10. årh. – 11./12. årh. 3) 8./10. årh. og 4) 11./12. årh.

Foruden disse pladser findes på Fyn en række lokaliteter af bopladsindicerende karakter, i alt 10. Disse lokaliteter og deres keramiske materiale beskrives. Desuden rummer kapitlet en oversigt over andre arkæologiske fundgrupper fra yngre jernalder: grave, runesten, depot- og enkeltfund, alle med tilhørende fundlister.

På baggrund af disse fundgrupper og deres geografiske placering i samme områder som de ældste landsbynavne (med endelsen -inge, -lev, -løse, -sted) kunne man iflg. forfatteren fejlagtigt tolke det som udtryk for en sandsynlig pladskontinuitet op gennem yngre jernalder og videre ind i middelalderen.

Forklaringen på de manglende bopladser fra germansk jernalder kan forfatteren især henføre til vanskeligheden ved at erkende dem på markoverfladen, hvad intensive rekognosceringer og prøvegravninger skulle have sandsynliggjort. Men også andre faktorer kan have været af betydning, som f.eks. 1) bebyggelsesnedgang/koncentration og derved færre pladser end i den foregående og efterfølgende periode, 2) langt mere flygtig bebyggelse som følge af mere udbredt kvægbrugsøkonomi end tidligere og senere (hvordan det så end skal forstås), 3) mind-

re keramikmængde og vanskelighed ved at udskille 6./7. årh.s lerkarskår fra jernalderens i øvrigt.

Overvejelser i forbindelse med et »kontinuitetsskema over fynske lokaliteter« (fig. 99) bruger forfatteren til at konkludere, at: 1) der kan påvises nedlæggelser og anlæggelser i tiden umiddelbart før eller omkring år 1000, 2) at der også finder nedlæggelser (anlæggelser) sted inden for formentlig midten af 11. – midten af 12. årh., idet der såvel i middelalderlandsbyerne som på pladserne udenfor er fundet østersøkeramik, 3) at der også i højmiddelalderen finder anlæggelser sted, i 13. og/eller 14. årh.

Ved hjælp af det omtalte kontinuitetsskema, udbygget med et tilfældigt udvalg af kendte danske bopladslokaliteter, er det desuden muligt at påvise endnu to »brud« i den jyske – og dermed den fynske – agrarbebyggelse: 8./9. årh. og i 5. årh. (fig. 101). Resultaterne opfattes som landsdækkende:

- 1) 5. årh. med mange nedlæggelser – formentlig regressionsfase.
- 2) 8.–9. årh. med mange anlæggelser, »den vikingetide ekspansionsfase«.
- 3) 10.–12. årh. med nedlæggelser og anlæggelser – omlægningsfaser.
- 4) 13.–14. årh. med anlæggelser – den højmiddelalderlige nyrydningsfase.

Det ensartede billede af de danske forhold sammenlignes nu med forholdene i det nordvesteuropæiske lavlandsområde fra yngre jernalder, tidlig middelalder. Et »kontinuitetsskema« afslører de samme bebyggelsesfaser som i Danmark, dog med en enkelt undtagelse: at middelalderlandsbyen i Holland/NV-Tyskland synes at opstå i 8.–9. årh., ikke som i Danmark i 10.–12. årh.

I bogens sidste afsnit søges de fremkomne resultater indplaceret i en bredere kulturhistorisk tolkningsramme. Det afgørende problem: »Hvorfor holdt landsbyen op at vandre?« (kapiteloverskrift) belyses gennem en forskningshistorisk oversigt: »Fra Arup til Porsmose«. Fælles for de fire »store«, Arup, Hatt, Steensberg og Aksel E. Christensen, er deres teori om middelalderlandsbyens opståen centreret omkring etableringen af det middelalderlige driftsfællesskab, den »regulerede« landsby med toftestruktur og bylag. Forklaringen af dette system har derimod ikke været enighed om, mens dateringen har ligget nogenlunde fast til overgangen mellem ældre og yngre jernalder. Porsmose (som er projektets anden deltager) kan, på baggrund af de fynske resultater, sætte overgangen til slutningen af vikingetid/beg. af middelalderen. Han mener tillige, at systemets indførelse bygger på skabelsen af hele det middelalderlige dyrkningssystem, vangebruget, herunder naturligvis indførelsen af en ny plovtpe (hjulploven med muldfjæld, som tidligere fejlagtigt blev dateret til jernalder (Tømmerby-ploven)).

Kan driftssystemet trods alt have eksisteret før dette omtalte skift? Forfatteren mener ja! Ved sammenligning med udgravningsplaner fra jernalderbopladser i Jylland mener forfatteren at kunne vise, at tofte-systemet ikke udelukkende kan antages at være et rent middelalderligt fænomen, men derimod gradvist udviklet fra slutningen af bronzealderen/beg. af ældre jernalder.

Indførelsen af toftesystemet forklares ud fra en model

over befolkningspres og bebyggelsesudvikling (baseret på Boserup) således, at befolkningspresset i ældre jernalder skulle have ført til intensiveret arealudnyttelse som i samspil med de social/politiske forhold indebærer etableringen af et mere organiseret driftsøkonomisk system. Den middelalderlige landsbyforste – forstået som det regulerede dyrkningsfællesskab opbygget omkring toftestrukturen – anser forfatteren som opstået inden udgangen af ældre jernalder, men uafhængig af muldfjældsploven.

Endelig kommer forfatteren ind på spørgsmålet om årsagen til omlægningen i 10.–12. årh. og herefter årsagen til denne bebyggelses stationære mønster.

Omlægningen sættes i snæver forbindelse med vikingetidens øgede befolkningspres og deraf følgende anlæggelse af nye bebyggelser og mere intensivt agerbrug. Dette skulle have forårsaget en flytning af bebyggelsen til mere centrale pladser inden for det potentielle agerland, og skulle have fundet sted succesivt i løbet af 10.–12. årh.

En forklaring på landsbyens uændrede placering kædes af forfatteren sammen med en i store træk uændret driftssammensætning. Det stadige pres på driftssystemet kommer nu ikke længere gennem et befolkningspres, men gennem en social/politisk overbygnings stadige krav om merproduktion.

Diskussion

Den foreliggende afhandling rummer, som det er fremgået, et forsøg på at slå bro over en traditionel faggrænse mellem arkæologi og historie. Ikke alene anvendes arkæologiske metoder til at belyse en historisk problemstilling, men selve problemkomplekset rykkes ned i forhistorien og sammenknyttes desuden med stednavneforskningen. Der er al mulig grund til at hilse et initiativ som det foreliggende velkommen i den arkæologiske verden.

Afhandlingen er bygget op omkring tre fagdiscipliner: arkæologi – stednavneforskning – historie. En kritisk diskussion af stednavneforskningens resultater indtager en central plads i afhandlingen, men er kun i begrænset omfang omtalt i det foregående. I stedet henvises til J. Kousgård Sørensen: »Stednavnene og bebyggelsen, ældre?, samtidig?, yngre?«, der er et debatindlæg om bl.a. det fynske projekts anvendelse af stednavneforskningen, publiceret i Fortid og Nutid Bd. XXIX: 1, 1981, s. 91–96.

De tre fagdiscipliner må nødvendigvis vurderes hver for sig, og nærværende anmeldelse skal især koncentreres om dele af det arkæologiske, der udgør hovedparten af bogen.

Afhandlingens vægtigste del er en dokumentation af udgravningsresultaterne fra en række nuværende og nedlagte nordøstfynske landsbyer. Materialet fra vikingetid/tidlig middelalder dominerer, mens materialet fra yngre jernalder kun omfatter 4 prøveundersøgte lokaliteter samt en omtale af 8 lokaliteter med bopladsinddækkende lag fra hele det fynske område. Hertil kommer andre arkæologiske fundgrupper fra Fyn: grave, depoter – enkeltfund og runesten. En sammenligning mellem de to perioder kan således vanskeligt foretages på grundlag af det foreliggende, yderst heterogene materiale, og ikke uden en diskussion af de kildekritiske problemer, det rejser.

En sådan diskussion savnes imidlertid, og heri ligger afhandlingens største metodiske svaghed, som får konsekvenser for såvel dateringen af bebyggelsesudviklingen, som for tolkningen af den.

Både dateringsgrundlaget og periodernes længde er meget vekslende for de arkæologiske fundgrupper, ikke mindst når det gælder forholdet mellem keramikronologien og metalkronologien. For de senere perioder af jernalderen savnes således en blot nogenlunde sikker keramikronologi for bopladsfundene.

I et forsøg på at datere de senere keramiksekvenser mere nøjagtigt, anvendes i enkelte tilfælde den naturvidenskabelige dateringsmetode termoluminiscens (TL). En TL-datering af 3 sideskår til et halvkugleformet vikingetidskar (arkæologisk datering fra beg. af 8. årh. til ca. 1000) på 990, får forfatteren til at konkludere, at halvkuglekarrene således snarere ligger mod slutningen af den traditionelle arkæologiske datering. Tilsvarende kan en enkelt TL-datering af østersøkeramik til 1050 (arkæologisk datering ca. 1000–1200) føre til en konklusion om en formodentlig tidlig datering inden for den traditionelle ramme (s. 40–41). At kæde arkæologiske og naturvidenskabelige dateringsmetoder sammen i et forsøg på at præcisere det arkæologiske dateringsgrundlag er både prisværdigt og nødvendigt, men at drage konklusioner af det nævnte omfang ud fra en prøve er direkte misvisende. TL-dateringerne understøtter derimod i begge tilfælde den arkæologiske dateringsramme, og en datering må nødvendigvis ligge først, sidst eller midt i en periode på 200/300 år.

Årsagen til det manglende fundmateriale uddybes. At gravfundene ikke kendes fra germanertid skyldes iflg. forfatteren først og fremmest den ændrede gravskik fra brandgrave til skeletgrave; men for det første har skelet- og brandgrave afløst hinanden adskillige gange i løbet af forhistorien uden en tilsvarende hiatus i fundbilledet, og for det andet er fundtomheden ikke et lokalt fynsk fænomen, men omfatter hele landet og er uafhængig af forudgående gravskik (Sjælland har f.eks. udelukkende skeletgrave i yngre romertid). Forklaringen på de manglende bopladser fra 8.–11. årh. kan forfatteren sætte i forbindelse med vanskeligheder ved at erkende dem såvel på markoverfladen som i undergrunds niveau, og læseren må spørge sig selv, hvordan det er muligt ved rekognoscering og prøvegravning at datere en nærmest usynlig fundgruppe. Hvordan kan man f.eks. være sikker på, at de små og uanselige skår ikke også kan placeres i 7. årh.? Hvordan kan man i det hele taget være sikker på, at de bebyggelsesbrud, som forfatteren lægger så stor vægt på, ikke er svagheder eller mangler i dateringsgrundlaget, hvorved man f.eks. kan placere keramik fra 6. årh. i 5. og fra 7. årh. i 8.? Det skal hermed ikke nægtes, at flytninger har fundet sted, men det havde været betryggende at se en datering af de forskellige keramiktyper i sikker kontekst.

De arkæologiske resultater for Fyn søges til sidst sat ind i en bredere kulturhistorisk/historisk tolkning af bebyggelsesudviklingen. Men her må man igen undres over forfatterens ukritiske anvendelse af det arkæologiske materiale.

Fra arkæologisk side er det endnu uafklaret, i hvor høj

grad lokale mønstre i alle perioder kan tages til indtægt for regionale forhold. Ikke desto mindre føler forfatteren sig i stand til at tale om »bebyggelsesbrud«, vandrende landsbyer osv. som uanfægtelige arkæologiske kendsgerninger med gyldighed for hele det nordeuropæiske lavlandsområde.

Afhandlingen rummer således to af hinanden delvist uafhængige dele. Den første omfatter en præsentation af det arkæologiske projekt på Fyn, den anden en kulturhistorisk tolkning, baseret på et andet materiale fra en anden del af landet. Problemet er, at det arkæologiske projekt på Fyn ikke udgør et tilstrækkeligt grundlag for de problemstillinger, som forfatteren ønsker at belyse, og som derfor søges afhjulpet gennem anvendelsen af det jyske materiale. Metodisk er de fremkomne resultater således i høj grad diskutabile, hvad der imidlertid ikke gør dem mindre spændende eller mindre aktuelle. En tolkning af bebyggelsehistorien på Fyn er – som alle andre steder – fuldstændig afhængig af mulighederne for at kende og datere det arkæologiske materiale. Og her står vi ved et af bebyggelsesarkæologiens nøgleproblemer, hvor så godt som hver eneste bopladsudgravning fra yngre jernalder i disse år bringer ny og meget vigtig viden. De kommende års arkæologiske undersøgelser på Fyn vil forhåbentlig kaste lys over den lokale jernalderbebyggelse.

Når dette er sagt, må det imidlertid ikke glemmes, at forfatteren som den første har taget hul på problemet omkring de nuværende landsbyers alder på arkæologisk grundlag, og det må tilskrives forfatterens indsats, at vi i dag står på langt sikrere grund end tidligere, når vi skal arbejde med overgangen mellem vikingetids- og tidlig middelalders bebyggelse, ligesom projektet har inspireret andre til at gå i gang med lignende undersøgelser i andre egne af landet. Trods sine åbenlyse svagheder rummer bogen – og ikke mindst det arkæologisk-historiske projekt – nogle væsentlige perspektiver.

Lotte Hedeager

J. A. Fridericia: Studier over adelsvældens historie. Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med introduktion ved E. Ladewig Petersen. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. København 1979. 664 s., kr. 270,55.

Den debat om dansk historiografi, der tog sin begyndelse i dette tidsskrifts spalter i 1976, har ikke været uden ironiske selvmodsigelser. Som Helge Paludan for et par år siden påpegede har man således kritiseret Erslevs skelen mellem *historieforskning* (videnskabelig) og *historieskrivning* (subjektiv) og påvist det uholdbare i den, samtidig med at man i det store og hele har ignoreret de mange synteser Erslev faktisk skrev. Og mens man på den ene side har søgt at redde Paludan-Müller ud af den glemsel, hvor Erslev påståede uhæmmede selvpromovering havde efterladt ham, har man på den anden side ladet Erslevs indsats inden for det »moderne gennembrud« over-skygge hans samtidiges. Blandt dem den person, som ved siden af Erslev var den centrale skikkelse i paradigmatæblingen, og hvis betydning Erslev sidst af alle ville

have benåget: J. A. Fridericia, hvis afhandlinger og anmeldelser i udvalg nu er udsendt af Kildeskriftselskabet under titlen *Studier over adelsvældens historie*, med indledning af E. Ladewig Petersen.

Fridericias betydning er i de seneste år blevet stærkt fremhævet, bl.a. af J. Chr. Manniche i hans fremragende analyse af *Den radikale historikertradition* (Århus 1981) jfr. omtale s. 456ff. Hans indsats var mangesidig: den udadvendte formidlerrolle som anmelder i »Politiken«, hvervet som redaktør for »Historisk Tidsskrift«, og sidst men ikke mindst hans vejledervirksomhed både før og efter hans ansættelse på universitetet, og hans omfattende lærebogsproduktion.

Fridericias relativt korte universitetskarriere – fra 1899 til hans død i 1912 – er en erindring om, at »forskerpukler« ikke er noget nyt begreb, men snarest har været normen. Efter at Erslev i 1883 var blevet foretrukket ved besættelsen af Schierns professorat, måtte Fridericia en årrække tage til takke med en underordnet stilling ved Universitetsbiblioteket. Ikke desto mindre udfolder han netop i denne periode en utrolig produktivitet: disputatsen om 1600-tallets udenrigspolitik, de banebrydende afhandlinger om samme periodes politiske og økonomiske historie sammenfattet i *Adelsvældens sidste dage* (1894, repr. 1969), bidraget til *Danmarks Riges Historie*, udgaven af Christian IV.s egenhændige breve (sammen med C. F. Bricka), bogen om *Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede* – sidstnævnte optrykt i sin helhed i *Studier ... Samtidig fungerede Fridericia imidlertid ikke ubetydeligt omfang som vejleder af studerende, og hans levende interesse for dem er attesteret i rigt mål. Også Erslevs undervisning blev jo senere mindet med taknemlighed af mange, og det tjener ikke noget formål at forsøge at afveje de to venners relative indflydelse på den næste historikergeneration. Derimod er der måske grund til at understrege undervisningens generelle kvalitet i denne periode. Blandt de mange urigtige antagelser, på hvilken den aktuelle propaganda mod universiteternes angiveligt dalende standard hviler, er den at undervisningen skulle have holdt et konsistent højt niveau indtil den blev saboteret af dovne og/eller marxistiske studenter efter 1968. Men som i hvert fald læserne af Jørgen Hæstrups erindringer fra studieårene o. 1930 (*Ad omveje*, Berlingske Forlag 1981) vil vide, var kvalificeret undervisning på dette tidspunkt en udpræget mangelvare: studenterne var i realiteten henvist til selvstudium med et absolut minimum af fagkyndig vejledning. Og Aage Friis' beskrivelse af den undervisning, Fridericia selv modtog o. 1870, vil nok forekomme bekendt for 1970'ernes studerende, skønt den selvfølgelig ikke yder dette årti fuld retfærdighed: »Hverken Universitetets usystematiske Historieundervisning eller Berøring med ældre danske Historikere betød noget for ham; han tilrettelagde selv Studiet og belærttes kun af Udlandets kritiske Historieforskning.«*

Til brug for undervisningen udarbejdede Fridericia, sammen med Erslev, det lærebogssystem i verdenshistorie som skulle få et næsten lige så langt liv som *Historisk Teknik*; således blev Fridericias *Det 17. og 18. århundredes historie* optrykt så sent som 1966. F. dækkede tiden fra 1600 og, bogstaveligt talt, til nutiden. Paludan har kaldt

dem »en egentlig syntese, båret af en markant historieopfattelse om den borgerlige frihed og lighed som den kraft, der ubønhørligt sprængte sig vej i de gamle gods-ejersamfund.« (H. Paludan i *Tradition, opbrud og formidling* (Århus 1979), s. 146). Om de også er blevet oplevet sådan af de studerende, der blev uddannet efter dem, er måske tvivlsomt; man kan frygte, at den »formidable detaljerigdom«, som Paludan også nævner, ofte har gjort det svært at se skoven for træer. Steenstrup, der havde et skarpt blik for utidig radikalisme og stærkt misbilligede den »afspejling af nutidens følelser«, som han næppe med urette mente at finde i Fridericias tidlige arbejder, roste lærebøgerne for »den rolige dom og den upartiske synsmåde.« Men Paludan karakteriserer de radikale historikers problem med uovertruffen prægnans, når han som ejendommeligt for dem nævner »kombinationen af et udpræget talent for den afsluttede syntese, der blev båret af et afklaret syn på verdens og historiens sammenhæng, med en videnskabsopfattelse, der fordrev synteserne fra det videnskabeliges verden.« Fridericia var lige så lidt som Erslev i tvivl om syntesernes nødvendighed, som det bl.a. fremgår af deres respektive anmeldelser – med seksten års mellemrum – af henholdsvis 1. og 4. del af Ernst Sars' *Udsigt over den norske historie*. I 1875 efterlyste Erslev en pendant for Danmark, »et værk, der kan klare den historiske udviklingsgang og samle de mangfoldige specialundersøgelser som i et brændpunkt, hvorfra granskningen da påny kan sprede sig til alle sider.« (Cit. Manniche, *Den radikale historikertradition*, s. 219). Men problemet var, som Fridericia formulerede det i 1891, at man ikke kunne stille samme krav til afhandlinger, der blot ville »gennemarbejde kilderne til en enkelt tids historie«, som til et værk, der ville »give en udsigt over et folks hele nationale udvikling.« Kvaliteten af et værk af denne type beroede »på dets opfattelses værdi, på dets tankegangs originalitet og på den finhed og dygtighed, hvorved de enkelte iagttagelser først er gjort og dernæst er sammenarbejdede til en helhed.« Men det var i højden de to sidste operationer, som kunne kaldes videnskabelige, og allerede med »sammenarbejdningen« indførtes et moment af udvælgelse og vurdering; mens det mht. »opfattelsens værdi« og »tankegangens originalitet« var helt umuligt at føre diskussionen på alment accepterede præmisser, som debatten om Arups Danmarkshistorie senere skulle demonstrere.

Af gode grunde er det ikke synteseskriveren Fridericia, vi lærer bedst at kende i *Studier ...*, selv om udvalget altså heldigvis rummer bogen om bondestandens fornedrelse og frigørelse fra 1888. Substansen i bindet udgøres af hans klassiske afhandlinger om 1600-tallets økonomisk-sociale forhold (landbosamfundet, Københavns befolkning) og hans politisk-historiske undersøgelser over enevældens forhistorie og indførelse; dertil kommer nogle principielle anmeldelser, bl.a. af Sars og Dietrich Schäfer.

En mangel ved udvalget er det næsten totale fravær af »Politiken«-anmeldelser. Når nu fx. anmeldelsen af Schäfers bind V i *Geschichte von Dänemark* (fra »Historisk Tidsskrift«) er med, hvorfor så ikke dagbladsrecensionen af bind IV? Hvorfor ikke diskussionen af Troels-Lunds *Om kulturhistorie*? Hvorfor ikke nogle eksempler på hvor-

dan Fridericia anmeldte Erslev? Ni af de tretten stykker er fra »Historisk Tidsskrift«, der dog ikke er slet så vanskeligt at få fat i som »Politiken« fra firserne og halvfemserne. – Man savner også en oversigt over Fridericias samlede produktion, selv om Manniches bibliografi nu retter op på dette forhold.

Ladewig Petersens indledning er kortfattet og kyndig, men sprogligt noget mudret. Modifikation dynges på modifikation, så man ofte kommer i tvivl om hvad der egentlig menes. Egenvillig sprogbrug forekommer ofte (»helskindet positivist«, s. XI; konstant og ofte uortodoks brug af ordet »blot«), og enkelte sætninger er gået helt i hårdknude (fx. den der begynder »Nok så afgørende . . .« på s. XIII). Man får meget at vide, men Ladewig Petersen sælger desværre ikke varen så godt som Paludan og Manniche.

Jens Rahbek Rasmussen

Den jyske Historiker, nr. 19–20. Sportshistorie. Forlaget Modtryk 1981, 224 s., ill.

Tidsskriftet fra Fagkritisk Historie på Århus universitet har i dette temanummer under titlen Sportshistorie taget to emner op: 1) Sportshistorie og sportsteori, 2) Idræt, politik og bevægelser.

Det er et udforsket område som redaktionen af DJH forsøger at bane sig vej i, både hvad angår begrebsmæssig afklaring af emnet sport (eller idræt), hvad angår teorier omkring emnets placering i samfundet og hvad angår selve sportens historie. Redaktionen er sig dette problem bevidst og ønsker at lægge op til en drøftelse både af sportens sociologi og dens historie. Det gøres i fem artikler, hvor de to første (af Niels Kayser Nielsen og Norbert Elias) optager tilsammen knap 80 sider og de resterende (Ole Jørgensen Daneved, Ebbe Hansen og Jan Kahr Sørensen) fylder omkring 135 sider.

Sportshistorie eksisterer næsten ikke på dansk og en forskning omkring sportens væsen eller dens samfundsmæssige placering ej heller. Det skyldes bl.a. at sport ikke har været anset for et samfundsproblem men som et fristed for dens dyrkere hvorfra de vendte tilbage fysisk og psykisk styrket. I de senere år har der dog vist sig tegn på at noget er på vej. Betænkning nr. 709 om Idrætten og friluftslivet, udg. af Kulturministeriet 1974 fremhævede betydningen af en forskning og for få år siden oprettedes Idrættens forskningsråd. Også Statens humanistiske Forskningsråd har støttet et sportssociologisk projekt (Humaniora 1974–76, p. 61ff). På Gerlev Idrætshøjskole er de første projekter i gang både af sports-sociologisk og af sports-historisk art. Konsulent Claus Bøje har i tidsskrifter og i radio taget de samfundsmæssige aspekter op, balletdanseren Eske Holm har ud fra et fysisk/psykologisk aspekt bidraget til diskussionen om sportens væsen og endelig er der på den litterære front åbnet for en debat om idrætten (f.eks. Tage Skou Hansen: Tredje halvleg, Hans Lyngby Jepsen: Idrættens forræderi, Hans-Jørgen Nielsen: Fodboldenglen).

Det er derfor meget tiltrængt at Niels Kayser Nielsen i sin fyldige artikel »De (h)vide mål og det grønne græs«

dels trækker nogle lange linjer i sportens historie, dels giver en forskningsoversigt – hvis indhold af de ovennævnte grunde så godt som intet har at fortælle fra Danmark.

Forfatteren mener, formodentlig med rette, at dansk historieforskning har været rettet mod den »store« historie, dvs. den politiske historie, just i den periode (efter 1850) hvor idrætten blev en massebevægelse. Denne betragtning gælder i øvrigt flere andre (forsømte) områder, men inspiration fra kontinentet kan vel ændre dette forhold. Kayser Nielsen mener at Annales-historikerne med deres »brede kulturhistoriske og bevidsthedssociologiske fremstillinger« kan blive pionerer inden for sportsforskningen.

Også uden for landets grænser er det pauvert med egentlig sportshistorie. En meget stor del af den tyske litteratur karakteriseres som forældet, og den mangler et helhedspræg fordi den koncentrerer sig om enkeltdiscipliner – oftest i en ren annalistisk fremstilling. Nyttige korrektiver kommer – ikke uventet – fra marxistisk side, hvor interessen samler sig om at forklare sportens væsen som massekultur og dens eventuelle frigørende eller underkende betydning. Herved nærmer den historiske undersøgelse sig den sportssociologiske, og den mange gange diskuterede relation sport/politik er genstand for mange undersøgelser, ofte med udgangspunkt i de fascistiske regimers bevidste udnyttelse af sporten.

Også sporten som psykologisk fænomen behandles af tyske og angelsaksiske forskere. Nogen entydig opfattelse kan ikke siges at herske, og der er efter forfatterens mening en markant forskel på amerikanske opfattelser af sporten som middel til at fremme selvrealisering og f.eks. tyske overvejelser over forholdet sport/aggression.

Det kan ikke forbavse at der er teorier der går ud fra at sporten er nært sammenhørende med borgerskabets fremgang i kapitalismens tid, og som stort set betragter idræt som en »fordummelsesaktivitet«. Kayser Nielsen argumenterer overbevisende for at denne betragtningsmåde er for snæver, sporten følger som det siges »ikke . . . de normale politiske og videnskabsteoretiske skillelinjer«. Den uenighed om sportens oprindelse og væsen der følger heraf er derfor ikke blot en uenighed mellem borgerlige og socialistiske opfattelser men i lige så høj grad uenighed inden for hver af disse. Det skyldes at sporten både er leg og samfundsmæssig funktion og den indeholder både frigørende og undertrykkende muligheder.

Artiklen viser hvor usikker forskningen er på det sports-historiske område og derfor også, hvor rige arbejdsområder der ligger og venter på at blive taget op. Det er en meget nyttig og meget læseværdig artikel, læservenlig er den derimod ikke, dels på grund af en for løs disposition, dels fordi sproglig enkelhed synes at ligge forfatteren fjernt.

Hæftets anden artikel er en oversættelse af Norbert Elias, hentet fra introduktionen til en utrykt undersøgelse *An Essay on Sport and Violence*. Elias er sociolog og har haft nær tilknytning til Frankfurterskolen – uden at være på *det* berømte institut. Han var efter 2. verdenskrig professor i en årrække i Leicester og er stadig aktiv som gæstelærer rundt om i verden. Elias tildeltes i 1977 Adorno-prisen i Frankfurt a/M.

I artiklen »Sportens oprindelse som sociologisk problem« diskuterer Elias om sporten og dens udviklingshistorie kan sige noget om civilisationsudvikling. I hvilken udstrækning kan sportens normer forstås som fundamentale træk i civilisationens historie og i hvilken udstrækning blokerer vore egne normer for en virkelig forståelse af sportens historie. Hele denne problemstilling eksemplificeres ved at betragte begrebet »vold« og de holdninger forskellige former for vold fremkalder hos os. Blot nogle få eksempler fra den klassiske oldtid får f.eks. vort billede af den athenske kulturs skønhedsdyrkelse til at blive væsentligt mere sløret. Det er en artikel der på en særdeles konkret måde sætter vor opfattelse af »sport«, »styrke« og »elite« under diskussion og den rækker langt ud over det sportshistoriske.

Det er yderst fortjenstfuldt at DJH har gjort denne artikel tilgængelig på dansk. Peter Mayatt og Bente Laust har oversat og burde have sørget for at der ikke er usikkerhed om hvorvidt note 24 er forfatterens eller deres.

De sidste tre artikler vedrører danske forhold og beskæftiger sig med forholdet mellem idrætten og folkelige-politiske bevægelser. Ole Jørgensen Daneved beskæftiger sig med Skytte- og gymnastikbevægelsen og dennes tilknytning til Venstre, Ebbe Hansen med Arbejderidrætten i Danmark og Jan Kahr Sørensen bidrager med et appendix om Firmaidrætten.

De første bredt-folkelige foreninger var skytteforeningerne, hvis første år var klart domineret af officerer og det bedre borgerskab. Formålet var at forberede de unge til hæren og i det hele taget at fremme forsvarstanken. Foruden skydning blev der drevet gymnastik – den fra tysk indførte »danske« gymnastik. Fra 1884 vinder P. H. Lings gymnastik indpas, den såkaldt »svenske« gymnastik. De næste år kæmper de to gymnastikformer om førstepladsen indtil den lingske sejrer ved fremkomsten af den berømte Håndbog i gymnastik 1899. Denne kamp afspejler den politiske kamp mellem Højre og Venstre og gymnastikken bliver sammen med højskolebevægelsen et vigtigt led i bondestandens (gårdmændenes) rejsning. Det er forfatterens mening at Venstre bevidst erobrede skytteforeningerne og således kunne anvende disse i den politiske kamp.

Forfatteren gør rede for hele denne udvikling og giver en række eksempler på hvor tæt forbindelsen er mellem partiet Venstre, højskolen, skytteforeningerne og andre fænomener i 1880'erne især.

Alligevel er argumentationen ikke helt overbevisende. Det skyldes delvist at det ikke alle steder er helt klart, hvornår der er tale om bevidst Venstre-taktik og hvornår virkningen snarere er årsag. Det er heller ikke lykkedes forfatteren helt at klargøre hvad der er selve »folkeligheden« i den lingske bevægelse. I virkeligheden er den tætte sammenhæng mellem højskoler, foreninger, andelsbevægelse og meget andet alt for kompleks til at kunne sættes på formel. Et studium af noterne synes heller ikke at pege på nogen bred baggrundslæsning. Ikke blot savnes den eneste disputats på dansk om P. H. Ling (Signe Prytz, 1941) men vigtige samtidige tidsskrifter savnes. Der henvises næsten udelukkende til Højskolebladet, medens Ungdom og Idræt kun synes anvendt for året 1900.

Heller ikke den diskussion der i de seneste år er ført om

idrætten i de »gamle« foreningers blade er inddraget, selv om de netop er præget af at søge tilbage til udgangspunktet i 1880'erne og derved kunne bidrage til det Daneved kalder deres »selvforståelse«. Endelig er det et spørgsmål om det er muligt at tegne et ensartet billede af bondestandens sociale, kulturelle og politiske rejsning uden væsentlige lokalhistoriske forbehold – kun glimtvis antydes sådanne. Heller ikke afsnittet om kvindegymnastikken har tilstrækkelig dybde selv om temaerne anslås.

Også artiklen om arbejderidræt af Ebbe Hansen giver mange oplysninger og i store træk en god oversigt. Dog præges denne artikel som den foregående af en mangel på præcision i problemstillingen og en forenkling i angrebsvinkelen. Man kan være i tvivl om artiklen handler om arbejdernes forhold til idræt (eller omvendt) eller om artiklen er en studie i Socialdemokratiets politik. Forfatteren tager udgangspunkt i Socialdemokratiets forhold til og frygt for kommunisterne i 1920'erne og ser oprettelsen af DAI som et forsøg på at forhindre kommunisterne i at dominere arbejderidrættens foreninger.

Initiativet kom fra den internationale arbejder-sportsorganisation (SASI) og det danske socialdemokrati lystrede parolen – men som Ebbe Hansen viser ikke ud fra nogen stærk bevidst holdning.

I det hele taget er Socialdemokratiet i vanskeligheder med sin egen identitet i tyverne og begyndelsen af trediverne. Det viser sig f.eks. i kravet om at den nye arbejderhøjskole i Roskilde skal være »rød« i modsætning til den gamle i Esbjerg der fastholdt det almene præg. Det viser sig i forholdet til kunst, teater, litteratur – Bomholts parole om arbejderkulturen. Det havde været interessant om Ebbe Hansen havde prøvet at placere idrætten i denne sammenhæng i stedet for den noget snævre ramme om partiets svigten.

De to artikler om Skytte/gymnastiksagen og Arbejderidrætten understreger at gode specialeopgaver ikke nødvendigvis er velegnede artikler, fordi deres problemformulering retter sig mod et andet (eksamensteknisk) mål end et tidsskrifts temanummer.

Men alle de nævnte artikler bidrager med viden og til bedre forståelse af det komplicerede emne der indeholdes i begrebet sport. Det er meget fortjenstfuldt at DJH har udgivet dette nummer der må kunne inspirere andre til at gå videre.

DJH er altid pågående og vedkommende, skade at redaktionen arbejder efter mottoet at hvad der kan siges udviklet og dunkelt ikke må udtrykkes enkelt.

Verner Bruhn

Georg G. Iggers: *Moderne Historievidenskab*. Socialhistorie efter 1945: Forudsætninger, hovedlinier, perspektiver. Redaktion: Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen. Finn Suenson Forlag, 1980. (Oversættelse ved Jens Rahbek Rasmussen af *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press 1975, samt nytillkomne passager i den tyske udgave *Neue Geschichtswissenschaft*, DTV 1978).

Vi er i dette land ikke forvænt med udgivelser, der behandler historieforskningens udvikling i international belysning. De metodiske og teoretiske debatter, der har fundet sted i Danmark, ihvertfald efter 2. verdenskrig, har enten haft en ren national horisont, eller i bedste fald en nordisk, således f.eks. debatterne i forbindelse med de nordiske metodekonferencer og blandt andet i dette tidsskrift. Derfor er det med forventning, at man kaster sig over Georg Iggers' *Moderne Historievidenskab*.

Iggers' formål med den samling »essays«, som han betegner bogen som, er »at blot undersøge nogle udviklingslinier, som forekommer repræsentative for de forsøg, man i lande som Frankrig, Vesttyskland, Polen, Storbritannien og USA har gjort for at etablere et grundlag for en historisk samfundsvidenskab.« Når Iggers i denne forbindelse noget overraskende bruger ordet »blot«, er det fordi han ikke har til formål at give et dækkende internationalt overblik over historievidenskabens udvikling, men snarere at hæfte sig ved nogle vigtige og centrale tendenser inden for nationalt afgrænsede forskningsmiljøer. På baggrund af en kortfattet gennemgang og kritik af den klassiske tyske historisme og kildekritik er bogen opbygget omkring 3 essays: et om den franske *Annales*-tradition, et følgende om udviklingslinier i tysk historieforskning efter historismen og endeligt et om den marxistisk inspirerede socialhistorie med vægten lagt på de polske og franske miljøer, suppleret med et afsnit om den engelske diskussion omkring den industrielle revolution (skrevet af Norman Baker). Afsnittet om USA er ikke medtaget i den danske udgave. De tre essays er bygget op som historiografiske præsentationer, hvor kronologien i høj grad virker strukturerende på fremstillingen.

Bogens styrke er så afgjort dens informative side. Få historikere har et all-round kendskab til ændringerne i de institutionaliserede historiefag og historievidenskaber som Iggers. Og ikke mindst for danske læsere fylder bogen mange huller og åbner for sammenligning og refleksion. Som sådan kan den ikke anbefales varmt nok.

Dens svaghed ligger, som Bernard Eric Jensen bl.a. påpeger i efterskriftet »Iggers som historiograf«, på det teoretiske og metodiske område. Iggers peger gentagne gange på f.eks. historismens manglende bevidsthed om og redegørelse for teoretiske og metodiske problemer i dens forskningspraksis. Ikke mindst af den grund forekommer det besynderligt, at Iggers ikke selv på noget tidspunkt gør rede for det teoretiske og metodiske grundlag for sin egen undersøgelse. Og dog – helt underligt er det måske ikke. Spørgsmålet er nemlig om det

overhovedet kunne lade sig gøre at fremstille et konsistent grundlag for bogens struktur. Heller ikke implicit synes der at være en teoretisk og metodisk stringens gemt. Kronologien som strukturerende princip og »moderne historievidenskab« som begreb afslører afgørende mangler i fremstillingens eget videnskabelige grundlag.

Med andre ord: det er ikke måden, Iggers gør det på, der er det givende i bogen, men det, at han gør det. Dvs. tænker over historieforskningens udvikling i forskellige miljøer.

Iggers er afgjort stærkest i sin fremstilling og kritik af positivistiske og hermeneutiske retninger inden for historieforskning. Hvorimod den overfladiske behandling af marxismen og de psykoanalytiske inspirationer indeholder såvel misforståelser som direkte fejl. Således bestemmer han Marx' teoretiske arbejder som 'dialektisk-materialistiske' (s. 35) uden med et ord at nævne de senere decenniens internationale diskussion om det rimelige og især urimelige i at anvende denne bestemmelse. Og senere får vi at vide, at Marx i *Kapitalen* demonstrerer, hvorledes den marxistiske historieopfattelse er »i stand til at opstille økonomiske udviklingsmodeller med begrænset gyldighed (i dette tilfælde for den britiske kapitalisme)« (min fremhævning). Ud over at springe over Marx' egne markeringer i f.eks. forord og efterord til *Kapitalen* afsløres her en total mangel på kendskab til eksempelvis Rjazanov, Rostoldsky, Althusser, ja hele forskningsdiskussionen om den marxistiske teoris centrale felt: kritikken af den politiske økonomi.

Med manglen på videnskabeligt grundlag for fremstillingen og det manglende kendskab til det teoretiske fundament for nogle af de beskrevne retninger indenfor historievidenskabens, er det ikke underligt, at bogens konklusion (titlens »perspektiver(?)«) ikke bliver til noget. Vi når ikke længere end til en gentagelse af intersubjektivitet som verifikationskriterium og fortrøstningen ved, at mangfoldigheden inden for historieforskningen bidrager til større forståelse af den menneskelige eksistens i fortid og nutid.

På trods af disse kritiske bemærkninger bør bogen dog få en stor udbredelse. Dens intention og dens informative værdi er god. Og ikke mindst sammenholdt med efterskriftet giver den anledning til diskussioner og selvrefleksion som de danske historiemiljøer – nogle mere end andre – har god brug for.

Hakon Løe

T. K. Derry: A history of Scandinavia. Norway, Sweden, Denmark, Finland, Iceland. – London, Allen and Unwin, 1979. 447 s. Kr. 158,47.

Der skrives ikke mange pålidelige og ajourførte værker om Skandinavien af anglosaksiske forskere, hvorfor man må hilse denne overskuelige fremstilling velkommen.

Englænderen Thomas Kingston Derry, født 1905, kan se tilbage på en lang karriere som historielærer og forfatter af lærebøger og andre historiske arbejder. Derry blev Master of Arts og doktor fra Oxford, og under krigen var

han som Norges-ekspert bl.a. knyttet til BBC, og det engelske udenrigsministerium. Hans indsats for at gøre nordisk historie tilgængelig for et engelsk-sproget publikum har strakt sig over mange år. Blandt hans arbejder kan nævnes en bog om felttoget i Norge 1940 og i 1972 udsendte han en velskrevet og indsigtfuld bog: *A history of modern Norway*. Desuden kan nævnes, at dr. Derry har været bidragyder til *New Cambridge modern history*, hvor han har skrevet afsnittet om Skandinaviens historie. Forfatteren, der er norsk gift, bosatte sig efter at han blev pensioneret i Norge (1965), og mange af hans studier er foregået (og foregår stadig) på universitetsbiblioteket i Oslo.

»A history of Scandinavia« giver en klar, kronologisk fremstilling og oversigt over alle de nordiske landes historie inkl. Grønland – fra forhistorisk tid frem til ca. 1976/77. Hovedvægten er lagt på udviklingen inden for de sidste 200 år. Derrys bog, som kan betragtes som en introduktion (for engelske og amerikanske historiestuderende), indledes med et kapitel om de nordiske landes særpræg og fælles arv og de bånd (åndelige og regionale), som har knyttet landene sammen.

Forfatterens styrke ligger i, at han fortæller parallelt om udviklingen i de enkelte lande, hvor man tidligere lagde vægt på at belyse udviklingen land for land. Vikingetiden og middelalderen bliver kortfattet behandlet (s. 26–89). Her er hovedvægten lagt på den politiske og kirkelige udvikling. Vikingernes ekspansion og skjalde- og sagadigtningen har optaget forfatteren meget. De økonomiske og samfundsmæssige træk i udviklingen berøres i et enkelt kapitel, mens senmiddelalderens agrare krise synes at være forbigået – et forskningsområde som har optaget nordiske forskere i senere år. 1500 og 1600-tallets historie får en rimelig omtale. Efterhånden som Derry nærmer sig vor tid lægger han mere vægt på at belyse flere sider af udviklingen fx. den litterære og kunstneriske og forfatteren står stærkt, når han sætter Skandinaviens 1700-tals historie ind i en europæisk sammenhæng.

I sin skildring af det 19. årh. har Derry gjort det på den måde, at han har koncentreret sig om ganske bestemte emner fx. de nationale strømninger og skandinavismen 1815–64. Europæisk storpolitik får en bred omtale (s. 248–302), det samme gælder nordisk neutralitetspolitik 1914–39 (s. 303–27), 2. verdenskrig (s. 328–55) og tiden efter 1945 (s. 360–83). Sidste afsnit af bogen fortæller, hvad Skandinavien har bidraget af civilisation til vesteuropæisk historie, både inden for litteratur og kunst samt inden for videnskab, teknologi og industriel design, og her har Derry forsøgt at fortælle om de begivenheder, der har været bestemmende for udviklingen i de enkelte lande. Bogen er forsynet med en omfattende litteraturliste med bøger fortrinsvis på engelsk og svensk. Også tidskriftsartikler er i stort omfang medtaget. Listen er sat op efter kapitler, og der er i en del tilfælde korte annotationer til bøgerne. De fleste af bøgerne er fra 1960'erne og begyndelsen af 70'erne. Stamtavler og kronologiske tidstavler.

Denne detaljerede fremstilling, der vil være til nytte – også for almindelige læsere – berører alle traditionelle områder inden for historieforskningen, blot må det konstateres, at nyere forskningsområder som folkelivsforsk-

ning, lokalhistorie og de folkelige bevægelers historie er udeladt.

Hjejl Resen Steenstrup

Else Roesdahl: Danmarks Vikingetid. Gyldendal, 1980. 325 s., ill. kr. 195.

I den sidste snes år er der kommet mindst én vikingebog om året, og sidste år alene udkom omkring tredive. Men Else Roesdahls bog drukner ikke i mængden. Den rummer en række overvejelser, som kan inspirere til nye undersøgelser, og først og fremmest udgør den en håndbog i Danmarks arkæologi i vikingetiden, som vi længe har savnet. Bogen er først og fremmest arkæologisk, og den bestræber sig gennemgående alene på at give arkæologiens bidrag til løsning af vikingetidens problemer, hvor jo i de fleste tilfælde flere end én videnskab har noget at yde. Når man ved, at forfatteren af uddannelse også er historiker, kunne man have ventet et forsøg på at skabe en historisk-arkæologisk syntese, men hun afstår herfra og koncentrerer sig om at »berette om vigtige sider af vikingetidens kulturhistorie i Danmark« (s. 9), om, i virkeligheden, at give os en afløser for den længst forældede fremstilling i Johs. Brøndsteds »Danmarks Oldtid«.

Det er et meget nyttigt og tiltrængt forehavende, og det kunne næppe realiseres bedre, end Else Roesdahl her gør. Bogen dækker alle de sider af vikingernes tilværelse, som arkæologien kan belyse og giver os på alle felter et helt ajourført overblik. Et af de områder, hvor der virkelig er sket meget, er i udforskningen af bebyggelsen, hvor man dels har de store jyske landsbyudgravninger, dels de fynske undersøgelser af bebyggelsens kontinuitet. Else Roesdahl gør udmærket rede for disse undersøgelser og for de perspektiver, de åbner, men så nye disse erkendelser er, vil der stadig være meget at diskutere, før det mønster er skabt, som de kan falde på plads i. Det er vel således tvivlsomt, om den fundfattigdom, der præger perioden ca. 550–750, tør tolkes som tegn på en nedgangstid eller en fattig periode. Samme periode var en stor blomstringsperiode i resten af Skandinavien, skulle betingelserne have været fundamentalt anderledes i Danmark? – Den efterfølgende periodes udvidelse af det dyrkede areal tages som vidnesbyrd om ny fremgang, samfundet er inde i en ekspansiv periode med voksende produktion og voksende befolkning. Men viser det egentlig mere, end at agerbruget udvides, måske på bekostning af kvægavl, som dog også er en slags landbrug? – Man er altid på usikker grund, når noget af ens argumentation hviler på mangel på fund, for ofte skyldes det blot, at arkæologerne ikke har gjort dem endnu. Dette illustreres af, at man netop i år har fundet den bebyggelse fra netop yngre germansk jernalder, som manglede i Vorbasse.

Helt på hjemmebane er forfatteren naturligvis i rede-gørelsen for tidens fæstningsværker, der behandles med stor kyndighed, men også på dette område vil der fortsat være diskussion, når det kommer til tolkningen af dem og dermed placeringen i historisk sammenhæng. Mens andre forskere har søgt at finde frem til ét bestemt formål med at opføre trelleborgene, betoner Else Roesdahl deres mange forskellige anvendelsesmuligheder, som kongelige

administrationscentre, evt. med overtoner af tvang, som handelscentre, og såmænd også som centre for organiseringen af større angrebstogter. Her rummes både tvangsborgsteorien og garnisonsteorien, foruden flere til hvor iblandt det mest frugtbare forslag forekommer at være forklaringen af Aggersborgs størrelse og beliggenhed i forbindelse med Norge.

Det ligger i sagens natur, at det i det hele taget gennemgående er på de punkter, hvor forfatteren alligevel forlader det rent arkæologiske og prøver at kombinere arkæologiske og historiske kilder, der opstår problemer. Bogen giver sin læser lyst til at tage mange af dem op, men lad mig nøjes med et enkelt, som viser, hvor vanskeligt det er at få bygningsværker til at sige noget rimeligt entydigt om de folk, der har opført dem. De nye undersøgelser af Dannevirke har vist, at der byggedes intenst på dette voldkompleks i 960'erne, og rimeligvis opførtes Heдебys halvkredsvold i denne forbindelse. Den politiske baggrund for dette byggeri kan efter forfatterens opfattelse kun være »et akut modsætningsforhold til den tyske kejsermagt« (s. 164), og det kan næppe betvivles. Men taler voldbyggeriet af den grund »stærkt mod den teori om tysk dominans over Danmark i størstedelen af Harald Blåtands kongetid, der har været forfægtet fra mange sider« (s. 164)? – Også Valdemar den Store byggede jo på Dannevirke, og han gjorde det i en situation, hvor han havde måttet anerkende den tyske kejser som sin lensherre; med teglstensmuren understregede han, at det fra hans side var ment som en ren formalitet. Harald Blåtand havde kort før sit byggeri ladet sig døbe, og der er ringe tvivl om, at han gjorde det for at imødegå det politiske pres, den tyske kejser lagde på ham ved at tage sig af kirkens sag i Danmark, og få år senere startede han en krig mod tyskerne, som fra deres side tog sig ud som et oprør; kejseren måtte ile til Slesvig for at tage sig af »danos ... rebelles« (Thietmar III:6). En menneskealder tidligere havde Henrik I påtvunget danskerne kristendommen, det er måske en hentydning hertil, når Widukind (III:65) i forbindelse med omtalen af Poppo omtaler dem som kristne fra gammel tid, og gjort dem skatskyldige. Skatskyldigheden er af forskellige andre grunde vanskelig at bortforklare, så situationen kan altså have været den, at Harald i ly af sine nye fæstningsværker prøvede at gøre sig fri af tysk dominans på både det verdslige og det kirkelige område. Fra tysk synspunkt var han da en oprører, men fra dansk synspunkt må han tildeles den nationale helteglorie, som Olaf Olsen nylig på hans bekostning har overladt Svend Tveskæg (Skalk 1980:3). Og voldbyggeriet bliver et vidnesbyrd om en konge, der først i 983 brød en langvarig tysk dominans, ikke om en uafhængig konge.

Else Roesdahls bog er under udsendelse på engelsk. Det internationale publikum vil være godt tjent med denne gedigne bog, som foruden ved sin tekst udmærker sig ved en lang række valgte og vel producerede illustrationer og en bibliografi, hvor kun få ting savnes og få ting kunne undværes, langt bedre tjent end men den behandling af »The Viking Age in Denmark«, som Klavs Randsborg udsendte kort før Else Roesdahls bog udkom. Den repræsenterer den såkaldte »New Archaeology«. Den gamle være hermed anbefalet.

Niels Lund

Thomas Munck: The Peasantry and The Early Absolute Monarchy in Denmark 1660–1708. Landbohistorisk Selskab 1979. 262 s., kr. 120,25.

Videnskabelige undersøgelser indenfor dansk socialhistorie under den ældre enevælde er få og ofte forældede. Det er derfor så meget mere glædeligt, at i hvert en del af dette hul i dansk forskning er blevet dækket med et omfattende arbejde af den engelske historiker Thomas Munck. Hans afhandling er blevet til under et ophold i Danmark i årene 1972–75 takket være et stipendium fra University of St. Andrews, og resultatet bragte ham doktorgraden ved University of East Anglia. På initiativ af lektor Claus Bjørn er bogen blevet udgivet af Landbohistorisk Selskab i 1979.

Bogens mål er at belyse de danske bønders sociale- og økonomiske udvikling i sidste halvdel af 1600-tallet med særlig vægt på bøndernes stilling i retsvæsenet og deres forhold til den centrale- og lokale administration efter enevældens indførelse.

Det er en hyppigt gjort iagttagelse, at når historikere skriver om andre lande end deres eget, får ders bøger ofte et meget bredere perspektiv, end når f.eks. danske historikere skriver for primært danske læsere, hvor de tit går ud fra en så høj grad af forhåndskendskab til de basale forhold hos læserne, at megen faglitteratur får en vis karakter af indforståethed. Thomas Munck har derimod helt fra grunden skulle sætte sig ind i, på hvad måde de danske samfundsforhold og udviklingslinier ligner eller afviger fra de øvrige europæiske lande i perioden. Resultatet er blevet, at han specielt i bogens første kapitler kan give den hidtil bedste beskrivelse af forholdene i Danmark set i forhold til udviklingen i nabolandene, hvor han især understreger den diametralt modsatte tendens i Sverige med hensyn til ejendomsforhold, godsstrukturer og bøndernes sociale og politiske stilling.

Forfatterens arbejdsmetode er udpræget induktiv, idet han søger (s. 15) »ved detaljerede studier i det bevarede kildemateriale at skabe en mosaik, der danner en helhed«. Som forbillede har han tydeligt nok haft Hans H. Fussing, der i disputatsen Herremænd og Fæstebonde fra 1942 ved analyser af det retshistoriske materiale søgte at vise, at Danmark var et retssamfund. Thomas Munck er dog kritisk overfor Fussings resultater, idet han mener, at Fussings kildemateriale var for ensidigt, og han søger at råde bod på dette ved at inddrage mange andre kildegrupper i sin undersøgelse.

I modsætning til Fusing kan Thomas Munck påvise mange eksempler på overgreb mod bønderne i denne periode, men ikke så meget fra private godsejere som fra de lokale civile og militære embedsmænd. Han understreger dog, at bønderne langt fra var retsløse, og at de havde en ventil for kommunikation med kongen og regeringen ved fremsendelse af klager, bønsskrifter og petitioner. Sådanne individuelle eller kollektive henvendelser forekommer i rigt mål i perioden, og forfatteren har fundet flere tilfælde, hvor disse initiativer får et for bønderne positivt resultat, enten ved at de konkrete uheldige forhold afskaffes, eller ved at klagerne indgår som arbejdsmateriale for de kommissioner, der i perioden arbejdede med landbru-

gets problemer. Kronen, der jo selv var storgodsejer, havde nok fælles interesser med de private godsejere, men når der alligevel specielt i den senere del af perioden kan konstateres en del administrative og lovgivningsmæssige forholdsregler til fordel for bønderne, skyldes det efter Thomas Muncks mening ikke så meget sociale hensyn som det forhold, at staten i stadig stigende grad bl.a. af hensyn til udenrigs- og forsvarspolitikken blev afhængig af bøndernes evne til at betale skatterne.

Thomas Munck har med sin bog vist en fortræffelig evne til at trænge ind i de ofte spegede danske juridiske og administrative forhold og gengive dem på en måde, så også læsere uden særlig forhåndsviden kan forstå dem. Også den vanskelige opgave at oversætte de specielle danske termer til engelsk har han løst på en udmærket måde.

Når der til slut skal nævnes et par enkelte eksempler på misforståelser, må det fremhæves, at disse absolut er undtagelser. Noget uheldig er således (s. 73) oversættelsen af »kop-skatten« fra 1678 som »cup-tax«, hvor læseren let kan tro, at der var tale om en skat på (kaffe-)kopper, hvor det faktisk var en skat på personer (af tysk »Kopf-Steuer«). Værre er en alvorlig metodisk fejl på siderne 69–71, hvor Thomas Munck sammenstiller amtvis hartkornstal fra matriklerne 1664 og 1688, og benytter den konstaterede nedgang i tallene til at konkludere, at der i perioden mellem de to matrikler var sket en betydelig nedgang i landbrugets produktivitet, samt at tallene vidner om udvidelsen af eksisterende og oprettelsen af nye hovedgårde på bekostning af bøndergårde. Konklusionen er ejendommelig, eftersom han omhyggeligt gør rede for, hvordan 1664-matriklens tal var fremkommet ved en registrering og omregning af bøndernes landgildeydelse til tønder hartkorn (og vurdering af hovedgårdsmarkerne), medens 1688-matriklens hartkornstal var baserede på en opmåling og bonitering af agerjorden. Da der således var tale om to helt forskellige opgørelsesmåder af grundlaget for skatteligning, kan man selvfølgelig ikke sammenligne dem på den måde, som forfatteren gør, og højest bruge dem til at bedømme landgildeydelsernes størrelse i forhold til det dyrkede areal.

Læsere, der ikke behersker de nordiske sprog, har hidtil haft meget svært ved at studere Danmarks historie i markant modsætning til f.eks. Sveriges historie, hvorom der foreligger adskillige moderne fremstillinger på engelsk. Thomas Munck har med sin bog utvivlsomt afhjælpet en del af denne mangel, men spørgsmålet er, om ikke Thomas Munck alene eller sammen med andre burde benytte sin erhvervede viden til at skrive en samlet fremstilling af Danmarks historie i 1600-tallet på engelsk? Han skal hermed være opfordret.

Karl-Erik Frandsen

Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 1981. 223 s. + 1 mikrofilmkort. Ill. Kr. 155,00.

Historiografisk kan man med nogen ret kalde 1700-tallet for det forsømte århundrede. Og selv om visse aspekter af periodens udenrigs søfart og handel er undersøgte, fylder Anders Monrad Møllers disputats godt op i den store lakune, som forbløffende nok omfatter den indenrigske provinssøfart og til dels vareudvexling.

Helt præcist er bogen *afgrænset* til at behandle de kongerigske provinser i perioden fra 1700 til 1807. De kronologiske grænser er bestemte på den ene side af tilstedeværelsen af Jørgen H. P. Barfods bog fra 1967 om Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700, på den anden side af det almindeligt accepterede skel med englandskrigens udbrud. Den geografiske begrænsning, som udelukker hertugdømmerne og Norge af analysen, er sandsynligvis reelt betinget af afstanden til de relevante arkivalier; materialet angående hovedstaden inddrages derimod i nogen grad.

Tematisk falder afhandlingen i tre ret skarpt adskilte dele. Den første behandler bestanden af handelsfartøjer, anden og længste del beskriver søfartens omfang og retning, medens den korte tredje del handler om skippermiljøet og ejendomsforholdet til fartøjerne samt om forholdet til myndighederne.

Første del indledes med en nyttig oversigt over 18. århundredes egen statistikproduktion, der må anses som utilstrækkelig med hensyn til provinshandelsflådens størrelse og sammensætning. Især i Kommercekollegiets arkiv og i Mallingiana findes dog en del skibslister; desuden indberettede de enkelte toldsteder fartøjsbestanden hvert år, og disse sidste lister er i princippet bevarede sammen med toldregnskaberne for årene 1731 og 1733, 1761 og 1763, 1767 og 1769 samt 1796 og 1798 (se herom Anders Monrad Møllers artikel i *Fortid og Nutid* XXVI 1976). Med forskellige andetsteds fundne lister når dækningsgraden op på cirka 50% af samtlige mulige, som er knap 50 tolddistrikter i 108 år. Ved foruden disse statusopgørelser også at inddrage skibe nævnte i toldregnskaberne og acciseregnskaberne besejlingslister har forfatteren bragt dækningsgraden helt op på over 80% for perioden efter 1750; før dette år findes imidlertid stadig kun spredte oplysninger.

Metoden med at konstruere lister over hjemmehørende skibe ved hjælp af fortegnelser over indkomne skibe forudsætter imidlertid for at blive fuldstændig, at fartøjerne anløb hjemstedet mindst en gang hvert år. Dette var ikke tilfældet for skibe i langfart eller oplagte skibe. Hertil kommer problemer angående hjemstedsangivelsen ganske som diskuteret i forbindelse med sundtoldregnskaberne (se fx Aksel E. Christensens anmeldelse af tabelværket i *Historisk Tidsskrift* 10 III 1934) og med drægtighedsangivelserne. Ydermere har Anders Monrad Møller interpoleret for de år efter 1750, hvor taloplysninger stadig mangler. Endelig har han i en lang række tilfælde måttet afgøre tvivlsspørgsmål ved at foretage diver-

se skøn og jugementer; men disse er det desværre kun muligt at kontrollere ved at gå via de svært tilgængelige bilag 2 og 1 til originalmaterialet.

På dette grundlag kan der selv sagt kun tales om handelsflådens udvikling i grove træk. I første halvdel af 18. århundrede lå de kongerigske provinsernes totale tonnage på 5.000–7.000 kommercelæster; men fra omkring 1740 indtrådte en stadig væxt, som betød, at tonnagen fordobledes inden 1807. Dette skete, både fordi der efterhånden blev over tusinde fartøjer, og fordi disses gennemsnitlige drægtighed voksede til godt 13 læster. Geografisk forskubbede landsdelenes forholdsvis vægt sig noget, thi Lolland-Falster og navnlig Østjylland fik relativt færre hjemmehørende fartøjer, Vestjylland fik flere, og resten af landet bibeholdt nogenlunde samme andel som før.

Men selv om kongerigets provinshandlsflåde mere end fordobledes i løbet af århundredet, var den stadig kun lille i sammenligning med hovedstadens, Norges og Slesvig-Holstens – som endda alle tre også voksede hastigere. Sammenligninger af denne type og i det hele taget indplaceringen af sine resultater i en større forskningsmæssig sammenhæng gør Anders Monrad Møller kun lidt eller intet ud af. Dette afspejles tydeligt i den meget korte litteraturliste, som medtager (næsten alle) de arbejder, til hvilke der er henvist i noterne. En omhyggeligere litteratursøgning ville ikke alene have kunnet give en bredere baggrundsorientering, men ville også fx have øget antallet af vestindietogter, hvilket jeg nedenfor vender tilbage til. Tilsvarende er fremstillingens oplysninger kun sparsomt belagte i noteapparatet.

Generelt er det også beklageligt, at de mange tabeller i teksten som regel fuldstændig mangler overskrifter og benævnelser af tallene, hvilket mindsker håndbogsværdien betragteligt. I det hele taget må læseren være vågen og kyndig for at få udbytte af alle de meddelte oplysninger – se fx side 33 og 76 foruden de mange mængde- og varebenævnelser i kapitel VII (hvor selv den lærde forfatter tager fejl ved at læse »Callerap« i stedet for callevap, som er et ostindisk bomuldsstof).

Førstedelen afrundes med en kort fortenstfuld behandling af det svært håndterlige – og hidtil ganske uberørte – problem angående identifikation af de forskellige skibstyper. Gennem hele den undersøgte periode dominerede jagten, som typisk var på knap ti kommercelæster, enmastet og omkring et halvt hundrede fod lang; denne type svarede for cirka en trediedel af den samlede tonnage. Næstvigtigste fartøjstype var de dobbelt så store skibe med både stormast og en lille mesanmast: i begyndelsen af århundredet tegnede galioten sig således for en trediedel af provinssens samlede skibsrum, men dennes andel overtoges efterhånden af galeasen, som aldeles fortrængte galioten. Bogens titel refererer altså til et markant skift; den forekommer dog ikke helt velvalgt, dels da behandlingen af skibstyperne er temmelig perifer for afhandlingen, og dels da forfatteren har svært ved at fastslå en markant forskel på galiot og galease. Tilsyneladende er der tale om en ændret terminologi i kilderne uden tilsvarende afgørende forandring i fartøjernes virkelige verden. En nok så fængende overtitel kunne inddrage de maleriske centrale begreber høkerbøtte og brændeskude. Fore-

løbig må vi blot se hen til den bebudede redegørelse i Maritim Kontakt III angående disputatsens og titlens tilkomst.

Anden del af afhandlingen indledes med et tidstypisk citat af N. D. Riegels fra 1798: »... naar de skibe, som bruges til at føre dansk korn til Norge og Island samt disse landes produkter ned til os, fraregnes Danmarks søfart, saa bliver den øvrige søfart det haver at bryste sig af i dette tidsrum ej af vigtighed. Thi skibene, der forsyndede København med fødevarer, regner man næppe til handelsskibe. Disse spækhøkerbøtter have intet med handelen at gøre, knap de forslog til at føre proviant til København for landets skatter. Disse skibe berigede ikke med deres vimsen bonden, men vel høkerne, som æreløs klippe ham paa pris og maal ...«. Denne vurdering, som også eftertidens søfartshistorikere, Albert Olsen, Carl Riise Hansen og Knud Klem, har taget for gode varer, er efter Anders Monrad Møllers mening gal, hvilket han til fulde dokumenterer i afhandlingens centrale del.

Metodisk har han valgt at behandle toldregnskaberne lister over indkomne fartøjer for 1733 og 1769 og 1798; til forskel fra de udgående angivelser er der her tale om faktisk gennemførte togter. Disse må man regne med på denne måde at få en fuldstændig fortegnelse over. Og ved at supplere – blandt andet med ganske enkelte acciseregnskaber for manglende toldregnskaber – når forfatteren op på at få oplysninger om henholdsvis 46 og 41 og 45½ af de i alt 47 toldsteder i de tre udvalgte år. For hver eneste af de knap 30.000 rejser er indkodet på hulkort: toldsted, år, dato, løbenummer, skippersnavn, hjemsted, afgangshavn, skibstype, drægtighed, målebrevsdato og tilladningsgrad. Derimod er en nøjere analyse af ladningernes art og mængde og værdi udeladt.

Provinssøfarten var først og fremmest indenrigs, viser det sig, idet to trediedele af den til provinstilløststederne indkomne tonnage var afsejlet fra København eller Norge. Tidligt i århundredet forsvandt skibe med hjemsted i hovedstaden, og den traditionelle høkerbøttefart med små bitte fartøjer frem og tilbage mellem provinshjemhavnen og København dominerede. Typisk var i så henseende de sydfynske tilførsler af korn, fedevarer og frugt. Andre tolddistrikter som fx de nordvestjyske havde derimod specialiseret sig i fart på Norge, hvor man udvekslede de medbragte fødevarer med tømmer og jern. Disse to grundlæggende stive sejlmonstre holdt sig praktisk talt uændrede gennem hele århundredet.

To væsentlige nyskabelser indtraf dog mellem 1733 og 1798. Den ene var de smidige dragørskippers overtagelse af hovedstadens forsyning med brænde (som må have været den af byens vartilførsler, der overhovedet lagde beslag på mest tonnage). Her erstattede de konkurrencedygtige amagerboer først og fremmest de østjyske fartøjer, som før havde sejlet denne landsdels brændeved til København. Det andet nye træk var hertugdømmeskibe, navnlig Marstals indtrængen på det indre kongerigske fragtmarked. Vi bemærker altså allerede her, at foretagssomhed og væxt indenfor provinssøfarten ikke nødvendigvis lå i købstæderne.

Disse fartøjer var dog dominerende indenfor provinsskibenes udenrigsfart, hvor de traditionelle ruter gik til Lübeck eller andre østersøhavne, til Amsterdam eller i

trekantfart mellem Danmark, Østersøen og Norge. Hertil kom egentlig langfart, som Anders Monrad Møller behandler ved hjælp af Kommercekollegiets algierske søpasprotokoller. Denne fart på Middelhavet, og under højkonjunkturer endda på Vestindien, fik dog aldrig andet end marginal betydning for de kongerigske provinskibe. Nærliggende spørgsmål i den forbindelse er dog: om ikke mange af de rejser, som vitterlig gik til Nordsøen og Biscayen, mangler i undersøgelsen?, eftersom søpassene kun krævedes ved sejlads vest for Kap Finisterre, som er Spaniens nordvestligste hjørne. Tilsvarende kunne læseren ønske at få en vurdering af, hvorfor man så utrolig få kongerigske provinsskibe blev sat ind fx på Middelhavet?, hvor norske og slesvig-holstenske fartøjer i stribet vis søgte hen.

Desværre har der indsnegnet sig flere fejl under arbejdet med de algierske søpasprotokoller (side 153–157). Pas-tvungen indførtes ikke 1746, men 1. maj 1747; i tabellen over provinsskibe til Vestindien 1780–1784 mangler »Kronborg« af Helsingør på 63½ kommercelæster (ASP 1782 nr. 717); endelig er forfatterens påstand om at »Selskabets Haab« kun gjorde en vestindierrjese forkert, dette nævnes allerede af Emanuel Sejr i hans artikel om Aarhus Vestindiske Handelsselskab i Erhvervshistorisk Årbog XIII 1962 (som ikke findes i litteraturfortegnelsen), og til overflod fik århusfartøjet algiersk søpas til begge sine togter (ASP 1782 nr. 698 og 1784 nr. 95). To manglende togter lyder ikke af meget, men denne fart var som sagt relativt sjælden, og i tabellen side 157 skal antallet af vestindiefarere rettelig øges med mindst 10%.

Af andre uheldige forhold må anføres, at intervalindelingen i mange tabeller er af den umulige type: 0–5, 5–10, 10–15 og så fremdeles (fx side 58f); i visse tabeller er andelenes sum ikke 1 (side 169); to tabeller er ombyt-tede (side 166 og 175).

Disse kritikpunkter må dog ikke skjule, at vi har fået en glimrende og mangefacetteret fremstilling af provinsens indenrigs søfart. En bred fremstilling som oven i købet er så veloplagt skrevet, at man faktisk ikke fornemmer den til grund liggende elektroniske databehandling, som ellers i mange andre værker stikker sin hov frem.

Tredie del af afhandlingen bærer overskriften »Skipper og reder«. Men medens de to foregående dele i princippet hviler på totalt dækkende kvantitativt kildemateriale, er der i tredje del tale om en mere gængs kvalitativ analyse af visse udvalgte eksempler og stikprøver i materialet. Dette består her især af borgerbreve, skibsmålebreve, skøde- og panteprotokoller samt skifter.

Indledningsvis påvises – i modsætning til 1732-toldforordningens klare påbud om at skipperne skulle have borgerskab og bo i en købstad og i modsætning til vor almindelige antagelse – at halvdelen af skipperne i virkeligheden boede på landet og ofte ikke engang havde løst borgerskab. Også resten af besætningerne rekrutteredes for en endog meget stor dels vedkommende i kystdistrikterne udenfor købstæderne, som end ikke kunne bemane sine egne hjemmehørende fartøjer. Provins søfarten i 18. århundrede kan altså kun til en vis grad henregnes til byerhvervene.

Ejendomsforholdene til fartøjerne var temmelig forskellige fra egn til egn. Langs Jyllands vestkyst var

partederiet ofte udbygget med et betragteligt antal part-havere. Øst for Grenen sås derimod oftere skipperen som selvejer eller som een af få parthavere i, hvad Anders Monrad Møller træffende kalder familierederier. I større provinsbyer som Odense og Randers sås derimod typisk, at nogle få pengestærke købmænd financerede mange fartøjer, men kun med en mindre part i hvert. Partederiinstitutionen sikrede således både kapital og spredte risikoen.

Endelig har forfatteren undersøgt funktionerne som skipper og købmand, og det fremgår klart, at skellet mellem disse var flydende. Navnlig førere af brændejagter og høkerbøtter forestod ofte såvel navigationen som handelen; men selv en sætteskipper på et større købstadsskib fx i norgesfart drev tit handel for både egne og rederens penge. Gennem århundredet aner man dog en tendens til, at funktionerne som henholdsvis skipper og købmand efterhånden varetoges af to forskellige personer.

Konkluderende må man sige, at disputatsen på mange måder er flot. Det indbydende farvelagte omslag med Truslews brændegalease og den nydelige tospaltede sats med de mange figurer og tabeller formidler ubesværet sammen med et meget opfindsomt sprog de mange oplysninger. Selv små opmuntrende bemærkninger mangler ikke rundt om i afhandlingen (bedst side 72). Det er også læservenligt, at bogen er begrænset til godt to hundrede sider – til forskel fra de senere års mange mammutdisputatser.

Men prisen herfor er, at argumentationen sine steder bliver noget kort og knap, ligesom den skarpe tematiske afgrænsning betyder, at den kongerigske provinssøfart betragtes næsten som et lukket system. Denne selvvalgte begrænsning indebærer således, at den for søhandelen helt centrale afsætning af varerne overhovedet ikke tages op til drøftelse. Og til slut stopper Anders Monrad Møller netop der, hvor de mest spændende temaer begynder at dukke op: i forbindelse med søfartens placering i randen af landbosamfundet. Her må godsarkiverne kunne oplyse betydeligt mere, end han har fremdraget vedrørende Valdemarslot og Ledreborg (side 41 og 146) samt antydnet om Knuthenborg og Løvenholm (side 85 og 40). Ligeledes ville en inddragelse og kombination først og fremmest af folketællingernes og søindrulleringens oplysninger om kystdistrikternes sejlende bønder have været af største interesse. Men et sted må forskeren jo standse med materialeindsamlingen, og Anders Monrad Møllers tilsyneladende valg: hovedsagelig at bearbejde kildegrupper, som eksisterer for hele 18. århundrede må siges at være både konsekvent og helt rimeligt.

Halvandet hundrede sider bilag er samlede på et mikrofilmkort og indsat bagest i bogen. Denne nyskabelse er givetvis en billig løsning, men afskærer beklageligvis langt de fleste læsere fra blandt andet den kolossalt omfattende værdifulde liste over de enkelte tolddistrikters hjemmehørende fartøjer samt henvisningerne til det bagvedliggende arkivmateriale. Desuden må man undre sig over den tomme plads på microfichen, som burde have været udnyttet fx til extra tabeller, som specificerede og nykombinerede de mange teksttabellers totaltal.

Forfatterens dybe indsigt i det gennemarbejdede omfattende materiale og hans glimrende evne til at formidle

sine resultater gør, at man føler sig overbevist om, at hans konklusioner vil blive stående som udgangspunkt for megen kommende forskning indenfor feltet og på mange naboområder. Men ifølge sagens natur kan det næppe undgås, at foregangsmanden må detailkorrigeres af sine efterfølgere, og at hans resultater må perspektiviseres i en større sammenhæng.

Erik Gøbel

Christian Waagepetersen: Danske møbler før 1848. Typerne i billeder. Forum. Kbh. 1980. 485 s. kr. 349,50.

Med dette smukke billedværk imødekommer museumsinspektør Chr. Waagepetersen et utvivlsomt behov for et lettilgængeligt og gennemillustreret opslagsværk om ældre danske møbeltyper. Hensigten med bogen er i følge forordet at give et overblik i billedform over de møbeltyper, man har kunnet træffe i danske hjem fra middelalderen til o. 1850, da »stilforvirringen« satte ind. Betegnelsen »danske hjem« skal dog, viser det sig, tages med visse forbehold. Forfatteren fokuserer på, hvad man kunne kalde de »borgerlige« møbler, idet yderpunkterne, både de kostbare og tit unikke møbler, der fandtes hos rigets førende mænd, og almuens stærkt egnsprægede og ofte stilretarderede ting kun i ringe omfang er medtaget. Denne afgrænsning må siges at være rimelig, da der foreligger en ikke ubetydelig litteratur om disse møbelkategorier, mens det hidtil har skortet på interesse blandt fagfolk for de borgerlige møbler, selv om det især er disse et antikvitetsinteresseret publikum stifter bekendtskab med i provinsmuseernes samlinger og i kunsthandelen. Det er derfor glædeligt, at der nu foreligger et opslagsværk ud fra hvilket, disse møbler let kan identificeres og dateres. Det er værdifuldt, at så mange smukke borgermøbler fra provinsen præsenteres side om side med de måske mere kendte københavnske snedkeres arbejder.

Til de ca. 650 billeder er knyttet en indledning med en kronologisk gennemgang af møbeltypernes udvikling. Ud fra skifter, regnskaber, auktionsprotokoller og inventarier analyserer forfatteren de borgerlige hjemms bestand af møbler samt disses anvendelse og placering. Hertil er knyttet en beskrivelse af, hvorledes håndværks- og brugsvaner ændredes, uden at forfatteren dog tager nærmere stilling til de til grund liggende æstetiske og kunstneriske ideer. Dette kan naturligvis forklares ud fra bogens karakter af primært at være et billed- og opslagsværk, men mere påfaldende er det unægteligt, når forfatteren i sine kapiteloverskrifter bruger kongernes regeringstid til at adskille de forskellige epoker i stedet for de gængse stilhistoriske betegnelser gotik, barok etc. I øvrigt er teksten interessant og inspirerende ikke mindst på grund af forfatterens evne til at levendegøre sit ofte fragmentariske materiale. Mærn, salig Jens Nielsen Bitzholts barokstuer i Skibbrogade i Kalundborg og sognepræsten Thomas Schwermanns rokokohjem i Aarby står gennem Waagepetersens beskrivelse af inventaret lyslevende for læseren. Dog kan det meget imponerende eksempelmateriale sine steder få fremstillingen til at virke lovlig over-

dokumenteret, især da mange af de fremhævede eksempler ikke findes afbildet og derfor vanskeligt lader sig sammenligne. Modsat tekstafsnittet er billedmaterialet ordnet tematisk, således at hver møbeltype har fået et afsnit for sig, hvor læseren kan følge det enkelte møbel i dets forskellige stil- og udviklingsfaser. Der er klare fordele ved en sådan disposition, idet brugeren let kan finde frem til et bestemt møbel uden at have nærmere kendskab til dets alder og stil. Bruger man imidlertid teksten som indgang til billedmaterialet, betyder dispositionen, at man må blade på kryds og tværs for at finde forfatterens eksempler, hvorved tekst- og billeddel næsten kommer til at modarbejde hinanden. Disse gener føles dog ubetydelige i forhold til den oplevelse selve billedmaterialet er såvel æstetisk som informativt. Det er lykkedes forfatteren at samle et overordentligt stort og repræsentativt eksempelmateriale af såvel gængse møbeltyper som mere særprægede enkeltmøbler. Eksempelvis er de såkaldte »kunstnermøbler« velrepræsenterede ligesom en del møbler med specielle funktioner, man normalt ikke ser afbildet, såsom nodedstativer, servietpresser, syskrin etc. Alene dette materiale gør bogen til et uundværligt hjælpemiddel.

Det er synd, at bogen skæmmes af så mange trykfejl, at det enkelte steder ligefrem virker meningsforstyrrende. Når der er ofret så meget på det fotografiske udstyr, havde det været rimeligt med en ordentlig korrekturlæsning, men forlagets ønske om at få bogen ud inden jul har vistnok sat forfatteren under et urimeligt tidspres. Dette betyder dog mindre i forhold til, at både fagfolk og almindeligt interesserede nu har et lettilgængeligt oversigtsværk over gængse danske møbeltyper i hænde. Der er ingen tvivl om, at bogen bliver en klassiker, og forfatteren er da også fuldt fortjent blevet hædret med Carl Jacobsens museumsmandslegat.

Lis Heiberg

Otto Sommer: Erindringer om Grindsted-Grene sogne. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg 1980. 72 s., ill., kr. 36.

John Kvist: Egtved sogn, I. Udgivet af Egtved kommune, Kolding 1978. 367 s., ill., kr. 185.

E. Carstensen: Hjølunde Sogns Historie. Genoptryk, udgivet af Hjølunde Sogneforening 1979. 135 s. + kortplanche, kr. 185.

Ejnar Jakobsen: Blade af Sæbys Historie. Udgivet af Sæby Museum 1979. 86 s., ill., kr. 49,85.

Der er godt liv i lokalhistorien, og når den blomstrer, har den mange former. En ting, der altid er populær, er erindringer og det er da også en god lille udgave Historisk Samfund for Ribe Amt har udsendt omkring pastor Otto Sommers erindringer fra og beskrivelse af Grindsted-Grene sogne. Disse minder er forfattet i 1907 og beskrivelsen trykt første gang i 1893, og alderen borger for kvaliteten. Sommers evne til at fortælle jævnt og ligefremt står sig også i dag, og vi hører om gøremål og levevilkår ved et præstekald i et fattigt udrustet Vestjylland og får

indtryk af forfatterens interesse for arbejdet med landskabsudvikling gennem Hedeselskabet og ved mergelgravning på egnen. Man fornemmer, hvorledes en udvikling så småt er ved at komme i gang. Udgaven er veludstyret med indledning om tekstforhold og om forfatterens personlighed ligesom borgmester A. Chr. Andersen, Grindsted, har føjet et kapitel til om Grindsted-Grene på pastor Sommers tid, – sammen med to udtog af Trap Danmark 2. udgave (1879) og 3. udgave (1904). Det er historie fra et sogn, hvor man er på navn med hinanden.

Det med at være på navn med hinanden er en stemning, som man fornemmer, John Kvist har villet fastholde i sin bog: Egtved sogn. Den er sat i værk af Egtved sogneråd op til opløsningen af den gamle sognekommune og indførelsen af den nye, større primærkommune i 1970. Denne bog og det forventede bind 2 er udarbejdet i et redaktionelt kollektiv omkring John Kvist, der også har været forfatter på værket, og der har ligget et stort indsamlingsarbejde bag resultatet: En omfattende historisk topografi, der søger at beskrive alle sider af det nu forgangne sogn: Undergrunden og fortidsminderne, stednavnestoffet, træk af kirkens og den almindelige historie samt i et meget fyldigt kapitel folkeminderne fra sognet (bind 2 vil omfatte kapitler om gårdenes historie, skolerne, virksomheder og foreninger). Men dertil har John Kvist føjet noget uvant, en beskrivelse af overgangen fra det gamle sogn til den ny kommune og en redegørelse for hvorledes den ny forvaltning i kommunen er udviklet omkring de administrative medarbejdere ved de gamle sogneråd. På denne måde bygger Kvist bro over de store lokale forandringer, der stammer fra Kommunalreformen af 1970, og jeg tror mange vil føle dette som spændende samtidshistorie og måske senere vende tilbage dertil og bruge dette afsnit som håndbog: Optakten er lagt med en opregning af medlemmerne af sogneråd (-forstanderskab) og dets formænd og kasserere siden 1842, og så præsenteres den ny kommune, dens forvaltning og bestyrelse. Man kan dog undre sig over, at de politiske partier overhovedet ikke nævnes i listen før 1970. Man savner trods alt en politisk karakteristik af det gamle sogneråd i Egtved, og i det mindste måtte man kunne give sognerådsformændene en politisk profil. Men i dette kapitel er bogens sigte fremadrettet i sin præsentation af det ny lokalsamfunds arbejdsopgaver. I det historiske stof lider bogen af en svaghed, som den har til fælles med meget andet topografisk litteratur: En usikkerhed i balancen mellem dokumentation og forklaring. Et eksempel vil vise hvordan. På side 42–51 finder man en fuldstændig opregning af oldtidsfund fra Egtved sogn i Nationalmuseet og på Koldinghusmuseet; på side 57–59 fortælles om oldensvin, og side 58 kan vi læse »Der er i Rigsarkivet, særlig fra det 17. århundrede, opbevaret en del oldenregnskaber fra Koldinghus len og Egtved sogn. Uddrag deraf anføres nedenstående i stærkt forkortet form.« (: 1 side). Jamen, der må da være noget galt, når man meddeler en fuldstændig kildefortegnelse til et samfund og et tidsrum (forhistorisk tid), vi næppe er i stand til at beskrive som social mekanisme, medens nyere tid, som vi dog har et vist historisk begreb om, blot kan resumeres nødtørftigt. Ikke at jeg ville publicere olden-

regnskaberne i sin fulde udstrækning, men stedet indbyder da til en beskrivelse af landbosamfundet før udskiftningen, og den fattes. I stedet optræder oldensvinene som del af skovenes historie! Jeg synes, at helhedsbilledet bliver skævt ved en sådan brug af materialet. De historiske data kræver en plausibel forklaring, – thi det er i sammenhængen mellem oplysningerne historien opstår. Og her har man ikke engang 'ordnet' oldsagerne, men blot aftrykt museumsjournalerne. Nøgleordet er overblik, og det forsvinder let på denne måde.

Denne alvorlige anke kan også rettes mod E. Carstensens 100 år gamle: Hjørunde Sogns Historie, som en lokal arbejdsgruppe har genudgivet i nyt udstyr og layout som appetitvækker for et lokalhistorisk græsrodsarbejde med det formål at samle stof til et »bind 2« af Carstensens bog. Jeg skal ikke her anfælde denne bog, der fik en ublid medfart af C. F. Bricka ved udgivelsen i 1878 – som læserne vil kunne få indtryk af gennem Thorkild Kjærgaards artikel: Fagmænd og amatører, Om herremænd og bønder i den danske historikerverden, i Fortid og Nutid bind 26. Blot undre mig over, om det mon er den rigtige appetitvækker for moderne lokalhistorisk arbejde: Det er nemlig en ualmindelig drøj læsning at skulle igennem, hvis man vil få indtryk af det Carstensen i sit forord omtaler som bondestandens mægtige opsving i den sidste menneskealder. Carstensens bog, der slutter o. 1800–1820, er fortrinsvis gårdhistorie med personalhistoriske oplysninger om beboerne og deres familie. Når arbejdsgruppen i et spørgeskema til alle jørlundere skriver: »De følgende årtier [efter 1820] var folkeoplysningens tid, og her placerer Jørunde sig som et virkeligt foregangssohn, der var bl.a. her en af landets sognebogsamlinger, højskole, valgmenighed m.m.« må man håbe, at redaktionen forestiller sig en anden redaktionel ordning af stoffet end Carstensens og således ikke blot stiller mod en ajourføring af hans oplæg. Carstensen giver i hvert faldt et sted et mønster for, hvad der skal til, nemlig i sit lille kapitel om Højskolen i Sundbylille (s. 119). Her er både forklaring på og perspektiv i begivenhedernes forløb, men det er en undtagelse i Carstensens bog. Men det er det der skal til, hvis lokalhistorien skal appellere til andre end dem, der kan genkende familien på slægtsgården. I øvrigt forstår jeg ikke, at man ikke har udsendt bogen i et fotografisk genoptryk; er det de krøllede bogstaver, der spøger? Dér forsvandt en historisk dimension eller oplevelse, om man vil.

Navnene spiller også en stor rolle i Ejnar Jakobsens lille bog: Blade af Sæbys historie. Men på en ganske anden måde – som en slags pikanteri. Jeg kan således ikke se, at det får nogen betydning – hverken for Sæby eller kunstnerne – at forfatteren etablerer en kunstnerkoloni i Sæby i slutningen af forrige århundrede. Fortællingen bliver på overfladen, velskrevet – jovist – men letbenet. Kapitlet om det gamle Sæbys originaler føler jeg nærmest pinligt i sin ufølsomhed overfor ofrene, der navngives med både øgenavn og eget navn. Kan det være indflydelse fra moderne journalistik, der er på færde her? Det bedste i bogen er slutkapitlet: Sæby i nyere tid, der fortæller byens historie efter krigen. Hvis tiden havde været filter ...

Steen Ove Christensen

Stevns klint. Udg. af Stevns Museum. Store Heddinge 1979. 91 sider. Ill. Kr. 40,00.

Med denne nydelige lille bog har Stevns Museum påbegyndt en skriferække, der skal bringe historisk og arkæologisk stof fra museets virkeområde, og som naturligt er, drejer den første udgivelse sig om det, der fremfor alt er typisk for Stevns, nemlig klinten og kridtet derfra.

Bogen rummer tre bidrag. I det første giver geologen Søren Floris en – i ordets bedste betydning – populærvidenskabelig og up-to-date fremstilling af klintens geologiske historie. Fremstillingen ledsages af mange illustrative tegninger og diagrammer, og har man ikke før forstået, hvorfor Stevns mod øst afsluttes af en brat kridtstens-klint, der ser ud som den gør, så skulle chancen nu være der.

Bygninger opførte af kridtsten fra Stevns er velkendte, man kan blot nævne de stevnske kirker, Peder Lodehats Gjørselev, Lindencrones palæ i Bredgade i København, Thorvaldsens Museum eller Frederikshavn kirke. Er resultaterne af kridtstenens anvendelse godt kendte, så er vor viden om de forhold og omstændigheder, hvorunder stenene blev brudt til gengæld ganske sparsom. Hvem brød således stenene, hvordan og hvornår? Hvem ejede brydningsretten? Hvordan var brydningen og borttransporten organiseret? Hvilken økonomisk betydning havde stenproduktionen for egnen? Disse og mange andre spørgsmål giver S. P. Jensen svar på i bogens næste afsnit: »Stevns klint som arbejdsplads i ældre tid«. På baggrund af studier i de skriftlige kilder, der rækker tilbage til 1532, redegør S. P. Jensen for stenskæringsens historie – fra den blev drevet som binæring af bønder og husmænd på de tidspunkter, hvor jordbruget ikke krævede al arbejdskraft, til 1800-tallet, hvor den var en velorganiseret industri drevet af stenskærer-husmænd og med egen transportafdeling og tilknyttede fabriksanlæg. Man får naturligvis ikke en ganske udtømmende behandling af dette spændende emne på blot 27 sider (incl. 12 sider ill.), men S. P. Jensen har på udmærket vis optrukket de vigtigste konturer – og ihvertfald givet læseren smag efter mere.

I bogens sidste afsnit: »Graffiti i stevnske kridtsten« beskæftiger Bjørn Poulsen sig med den »vandalisme«, de stevnske kirker vedvarende har været udsat for siden deres opførelse. Bjørn Poulsen har undersøgt 20 kirker og publicerer på morsom måde et væld af de indridninger, som i tidens løb er blevet gjort i de bløde kridtstens indbydende overflade.

Vi møder her ikke blot Tirad og Peters runeristede navnetræk fra 11–1200 tallet, de ikke-skrivekyndiges karakteristiske bomærker og århundreders turistautografer, men også notitser om historiske begivenheder og kongedødsfald, skibsbildninger (kommenterede af Ole Crumlin-Pedersen), de typiske stevnske stenhuggermærker og m.m. Ja, selv Ole, der i 1963 faldt for fristelsen til at skære sit navn og elektrikeren, der i 1970 fulgte ældgammel håndværkertradition og signerede sit arbejdssted, er med.

Bjørn Poulsen skriver i sit slutord, at kridtstensridsningerne er »et indslag fra en tid, hvor vi ellers kun mø-

der de officielle og godkendte udtryksformer. De er et supplement til den kunst, der betales af de bedestillede, et vidnesbyrd om at også menigmand havde en stemme«. Det tjener Bjørn Poulsen til ære, at han har ladet den stemme komme til orde over for et større publikum.

Alt i alt er det en givende lille bog, Stevns Museum har åbnet sin skriferække med, og når undertegnede næste gang drager ned til halvøen med klinten, bliver det ikke blot med bogen i inderlommen, men også med øjnene åbne for en masse nye ting.

Klaus Egeberg

Poul Hansen: Spredte træk fra De samvirkende sjællandske Landboforeninger gennem 100 år. 1880–1980, 1980, 136 s.

I forbindelse med foreningens 100-års jubilæum har bestyrelsen for De samvirkende sjællandske Landboforeninger ønsket at udsende et skrift, der – som titlen angiver – beretter om spredte træk af samvirksomhedens historie. Forfatteren er fhv. fuldmægtig Poul Hansen, der gennem en menneskealder har været tilknyttet foreningen. Som forfatteren selv anfører er det naturligvis umuligt på et så begrænset sidetal at give en udtømmende fremstilling af den sjællandske samvirksomheds historie.

Knap halvdelen af bogen er en gennemgang af begivenheder i foreningens historie. Formålet med foreningens virksomhed var ved siden af de enkelte foreninger »på en fyldigere og mere omfattende måde at virke for landbrugets og husdyravlens fremme og udvikling i Sjællands Stift ...«. At netop husdyravlen var et vigtigt element i de sjællandske gårdejeres – og dermed i landboforeningernes – bevidsthed, understreges ved de mange udvalg, der nedsattes i de følgende år: for stambogsføring, kvægavl, hesteavl samt svineavl. Planteavlen stod derimod de første årtier i skyggen.

Af landbopolitiske emner nævnes diskussionen om kunstmørret, der kom til at hedde margarine, samt om de pris- og transportmæssige problemer, der bestod før århundredeskiftet. I takt med behovene opstod nye udvalg for regnskabsføring og hjerkræavl, og efter 2. verdenskrig endvidere for ejendomme (generationsskifte), specialafgrøder og problemerne omkring placeringen af de mange højspændingsmaster i en tid med stigende mekanisering også af agerbruget.

Samarbejdet med de øvrige samvirksomheder, herunder De samvirkende danske Landboforeninger, omtales stundom, omend ikke særlig dybtgående. Strukturudviklingen i landbruget gennem 60'erne har dog ændret grundlaget for den daværende organisationsstruktur så meget, at man begyndte et tættere samarbejde på landsbasis, hvorefter der nu er tale om sjællandske regionsudvalg, ligesom man i de seneste par år har erstattet de traditionelle provins-delegeretmøder med et fælles landsmøde. Relationerne til statsmagten er heller ikke særlig omfattende behandlet, hvilket til dels skyldes at dette fra 1893 blev et naturligt arbejdsområde for De samvirkende danske Landboforeninger, og endvidere fra 1919 for det nyoprettede Landbrugsråd. Mens læseren således ikke får meget at vide om den vanskelige forsy-

ningsituation under 1. verdenskrig og de deraf følgende stridigheder mellem regeringen og landbruget, giver forfatteren et interessant indblik i de forsyningsmæssige problemer, man forudså kunne opstå for hovedstadens befolkning efter bruddet i 1943. Her som andetsteds i bogen mærker man forfatterens indblik i sit stof og sin sympati for de ledende personer i den sjællandske samvirksomhed. Dette forhold må dog – endnu engang – give anledning til en principiel overvejelse angående det helde i, at en forenings eller organisations historie skrives af en person, der gennem et ansættelsesforhold er tilknyttet denne, og som ihvertfald ofte vil have svært ved at fremkomme med mere kritiske eller kontroversielle synspunkter!

Bogen indeholder en række data og biografiske oplysninger af værdi for den, der ønsker at arbejde videre med den organisationshistoriske udvikling inden for dansk landbrug i 20. århundrede. Herudover indeholder bogen en nøjere gennemgang af dyrskueaktiviteten på Sjælland – vel nok den mest iøjnefaldende kontaktpunkt til det øvrige samfund – fra 1882 og frem til 1979, ledsaget af en statistik over de udstillede dyr.

Torben Hansgaard

Carsten Egø Nielsen: Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920–39. Historiske studier fra Fyn. Nr. 5. Odense 1979. 94 sider. Kr. 45 + moms.
Peter Windfeld Hansen: Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. århundrede. Historiske studier fra Fyn. Nr. 8. Odense 1980. 136 sider. Kr. 65 + moms.
Hans Henrik Jacobsen: Tyske beslaglæggelser i Odense og Assens amter 1940–45. Anvendelse, varighed og erstatning. Historiske studier fra Fyn. Nr. 9. Odense 1980. 58 sider. Ill. Kr. 45 + moms.

Under titlen »Historiske studier fra Fyn« har historisk samfund for Fyns stift siden 1977 udsendt en i udstyr upretentios, i omfang til gengælde hastigt voksende skriferække, der bringer afhandlinger, hvis omfang og emner ikke naturligt giver dem en plads i årbøger o.l.

Senest er denne skriferække blevet forøget med 3 afhandlinger, der har det tilfælles, at de alle beskæftiger sig med emner og/eller metoder, som hidtil kun i ringe omfang har haft forskernes bevågenhed.

I undersøgelsen »Kriminalitet og social forsorg i Odense 1920–39« har Carsten Egø Nielsen givet sig i kast med et emne, som hidtil næsten udelukkende har været forbeholdt kriminologer og sociologer – på deres betingelser. Undersøgelsen, der er en historisk undersøgelse og den første af sin art herhjemme, bygger på meget omfattende studier i de normalt utilgængelige politi-, dommer- og socialvæsensarkiver og falder i 3 dele. I første del giver forfatteren en – ifølgte sagens natur ganske kortfattet – forskningsoversigt samt en grundig og værdifuld indføring i det benyttede kildemateriale. I 2. del, afhandlin-

gens hovedafsnit, redegøres dels for kriminalitetens omfang, udvikling og art i de af massearbejdsløshed og social uro prægede mellemkrigsår, dels for en lang række forhold omkring de – ved 1. retsinstans – domfældtes køn, alder, sociale baggrund m.m., og endelig søges i 3. del de domfældtes forhold til den offentlige forsorg klarlagt.

Det giver sig selv, at der i en undersøgelse af denne art må tages vidtgående diskretionshensyn, og det har da givetvis også været en uomgængelig betingelse for forfatterens adgang til kildematerialet, at det blev udnyttet på en sådan måde, at enhver form for personidentifikation blev umuliggjort. Undersøgelsen har derfor fået form af en »ren« statistisk analyse, hvis resultater er fremkommet gennem EDB-behandling af standardiserede data udtaget af kildematerialet.

Og dermed er man straks fremme ved det, der både er undersøgelsens styrke og svaghed. EDB-behandlingens styrke ligger i, at det er muligt at operere med meget store datamængder samt at foretage forskellige samkøringer af oplysninger fra vidt forskellige kildegrupper. Derved kan man nå frem til resultater, som besværlighederne ved en manuel databehandling næsten på forhånd ville have umuliggjort. Svagheden består imidlertid i, at den standardisering, som EDB anvendelsen kræver, automatisk medfører, at det ikke er muligt at tage hensyn til den mangfoldighed af individuelle forhold, som netop spiller en så afgørende rolle, når tingene drejer sig om noget så ekstremt menneskeligt som kriminalitet og (a)social adfærd.

Såvel styrken som svagheden kommer tydeligt til udtryk i Carsten Egø Niensens arbejde, og det er da også karakteristisk, at resultaterne virker mest overbevisende netop på de områder, hvor personaspektet har mindst betydning, f.eks. i spørgsmålene om kriminalitetens udvikling og art, de domfældtes køn, alder, bopæl o.s.v. I afsnittet, der omhandler de domfældtes forbindelser til den offentlige forsorg, synes forfatteren derimod ofte at være ude på meget tynd is, og det er da også typisk, at det netop er i dette afsnit, at EDB-teknikken af og til synes at have løbet af med brugeren. Således er det ihvertfald svært for undertegnede at nå frem til nogen tilfredsstillende tolkning af f.eks. det skema, der på side 84 angiver tidspunkterne for udbetaling af socialhjælp i forhold til domtidspunktet og som medtager ydelser udbetalt henholdsvis 28 år før og 31 år efter domfældelsen. Ligeså forekommer det umådelig vanskeligt at vurdere udsagnskraften af flere af de skemaer, der sætter udbetaling af socialhjælp i relation til de domfældtes forhold i øvrigt. For var det den domfældte eller hans ganske uforskyldte familie, der fik hjælpen behov? Spørgsmålet kan ikke besvares, idet det altid var familiefaderen, der blev registreret i socialvæsenets kassebog.

Resultaterne i hovedafsnittet er derimod generelt både overbevisende og interessante. Således f.eks. forfatterens påvisning af, at langt størstedelen af de domfældte – der forøvrigt altovervejende var dårligt uddannede yngre mænd – havde bopæl i så få gader, at man næsten kan tale om en odensensk forbyrder-ghetto. Godt og interessant er det også – netop i disse tider – at få tal på bordet, der viser, at mellemkrigstidens kraftigst virkende kriminalitetskatalysator ikke var 30'ernes massearbejdsløshed,

men derimod regeringen Madsen-Mygdals asociale nedskæringspolitik.

Statistiske undersøgelser er kun meget sjældent let og medrivende læsning, og det er da heller ikke tilfældet med den her foreliggende. Grunden hertil er ikke blot, at læsningen bliver præsenteret for en næsten uoverskuelig mængde mere eller mindre væsentlige oplysninger, men måske nok så meget, at publikationen – hvad i øvrigt tydeligt fremgår – er et direkte optryk af et universitetsspeciale, der ikke er skrevet med offentliggørelse for et bredere publikum for øje. De læge læser vil således nok savne bl.a. en afsluttende sammenfatning, der får de mange delresultater til at falde på plads, og et register, der oplyser om hvilke lovtekster, der egentlig skjuler sig bag de mange blot med nummer citerede lovparagraffer.

Alt dette er imidlertid kun skønhedspletter, der nok kan både genere og irritere, men dog ikke på nogen væsentlig måde forstyrre det generelle indtryk af et gedigent arbejde med et problemkompleks og et kildemateriale, som Carsten Egø Nielsen har været den første til at tage under behandling indenfor rammerne af et historisk helhedssyn – på trods af de kraftige restriktioner, han i den forbindelse har været underlagt.

Også det næste arbejde, der skal omtales, er baseret på en EDB-behandling af historiske data. Det drejer sig om Peter Windfeld Hansens undersøgelse »Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. århundrede«, der er et af de endnu få danske studier indenfor den gren af befolkningshistorien, der går under betegnelsen historisk demografi.

I modsætning til den traditionelle befolkningshistorie, den demografiske historie, hvis mål hovedsageligt er at belyse bredere historiske processer ud fra et befolknings-synspunkt, så stræber man inden for den historiske demografi først og fremmest mod at etablere en sikrere viden om specifikke demografiske forhold, såsom vielsesalder, fertilitets- og mortalitetsfrekvenser, familiestruktur, vandringsintensitet etc. etc. En beregning af disse mål kan nås gennem anvendelse af familierekonstitutionsmetoden, en teknik, der er uøseligt knyttet til franskmænd Louis Henry's navn og som fundamentalt består i, at alle personoplysninger fra et givet kirkebogsmateriale, evt. kombineret med oplysninger fra folketællinger, skifteprotokoller m.v., samles person og familievis, hvorefter oplysningerne om de *fuldt* rekonstituerede familier ved hjælp af EDB eller andre massedatabehandlings-systemer gøres genstand for en lang række sammenkoblinger med påfølgende analyse af de derved opnåede resultater.

Når netop Lyø er blevet objektet for Peter Windfeld Hansens undersøgelse, grunder det sig ikke blot i, at forfatteren har ønsket at undersøge om en lokalitets isolerede beliggenhed har nogen afgørende indvirkning på dens befolkningsforhold, men skyldes også – og måske ikke mindst – at befolkningsanalyser baseret på familierekonstitutionsmetoden ikke uden videre lader sig udføre på et hvilket som helst sogn. Metoden stiller nemlig nogle meget strenge krav til kildematerialet. For ikke at give det i forvejen meget omfattende identifikationsarbejde et helt urimeligt omfang, skal man således have en velført og så vidt muligt lakunefri kirkebogsrække for en periode på

ca. 100 år, og man skal ligeledes have begravelseslister, der angiver de begravelses alder. Af samme grund er det tillige ønskeligt, at befolkningstallet ikke er alt for stort og for at opnå en så høj rekonstitutionsgrad som muligt, er det desuden en fordel hvis vandringsintensiteten i sognet er beskedent.

Det er altså i høj grad kildematerialet, der bestemmer hvilke lokaliteter der kan gøres genstand for en givende undersøgelse, og da lokaliteterne, som kan opfylde de stillede krav, meget ofte er marginalsamfund, typisk øer, er det vigtigt af hensyn til vurderingen af resultaternes repræsentativitet at kunne sammenligne med resultater fra undersøgelser af andre lokaliteter. Dette forhold er Peter Windfeld Hansen sig meget bevidst, og har derfor fornuftigvis valgt at følge de principper for opbygning og fremgangsmåde, som er benyttet i den eneste undersøgelse, der indtil nu kan gøre krav på nogen repræsentativitet, nemlig Hans Chr. Johansens undersøgelse af 26 tilfældigt udvalgte landsogne (Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. årh. 1975).

En helt nødvendig forudsætning for at kunne vurdere værdien af en demografisk analyse er, at man besidder en indgående viden om det benyttede kildemateriale og de metoder og teknikker, der er anvendt ved dets bearbejdelse. Hvad det sidste angår er Peter Windfeld Hansen ret kortfattet og henviser til Hans Chr. Johansens arbejde for nærmere oplysninger. Hvad oplysningerne om kildematerialet angår, opfylder forfatteren derimod alle de forventninger, den kritiske læser måtte nære. Lidt under halvdelen af den egentlige tekst medgår til forskningsoversigt og præsentation og kritisk evaluering af kildematerialet, som må karakteriseres som ualmindelig godt. På grundlag af en velført og helt lakunefri kirkebogsrække for perioden 1728–1846 samt intakte, og som det påvises, relativt pålidelige folketællingslister fra 1787, 1801, 1834, 1840 og 1845, er det lykkedes at rekonstituere i alt 78 familier, som udgjorde 35% af samtlige viede i perioden. Og i modsætning til tidligere undersøgelser, i hvilke den mere bofaste gårdmandsgruppe har haft tendens til at dominere over husmandsgruppen, har en sådan skævhed ikke kunnet påvises for Lyø's vedkommende. De meget vandringsintensive grupper, som meget vel kan udvise helt andre »livsmønstre« end de mere bofaste grupper, har dog hverken i denne eller andre undersøgelser kunnet inddrages i analysen.

Undersøgelsens centrale demografiske analyser, der bl.a. omfatter spørgsmål omkring social og geografisk mobilitet i forbindelse med indgåelse af ægteskab, fertilitet, mortalitet, vandringer og erhvervs- og husstandsstruktur, viser generelt stor overensstemmelse med resultaterne fra Hans Chr. Johansens undersøgelser af de 26 landsogne, og der fremlægges en mængde væsentlige delresultater, som det imidlertid vil føre alt for vidt at referere her.

Under læsningen af Peter Windfeld Hansens undersøgelse mærker man, at forfatteren har haft fordel af at kunne kigge et par af vore pionerer inden for anvendelsen af familierekonstitutionsmetoden over skulderen. Således er mange af de snarer, som pionerer nemt kommer til at træde i, blevet undgået, og ligeledes har forfatteren så nogenlunde formået at beherske den rus, som ellers let

kan drive førstegangs EDB-brugere til uhammet at foretage allehånde tabuleringer uden på forhånd at gøre sig formålet helt klart.

Peter Windfeld Hansen har derfor kunnet præstere et sikkert arbejde, der på væsentlig måde bidrager til vor viden om befolkningsforholdene i en tid, der ligger forud for den detaljerede offentlige befolkningsstatistik.

Som de øvrige skrifter i publikationsrækken er også dette maskinskrevet og i A4 format, og som det først omtalte arbejde er det også et universitetsspeciale, der givetvis – som det vel oftest er tilfældet med sådanne – har fået sin endelige formulering under indtryk af en sig altfor hastigt nærmende sidste rettidige afleveringsdato. En omskrivning, der ihvertfald kunne have fjernet de mange blyantsrettelser i manuskriptet, ville derfor nok have været rimelig før offentliggørelsen.

Også Hans Henrik Jacobsen behandler i sit arbejde: »Tyske beslaglæggelser i Odense og Assens amter 1940–45« et emne, hvorom der endnu kun findes en beskeden litteratur og som for efterkrigstidsgenerationen måske er mere eksotisk end både EDB-behandling og befolkningsforhold i 1700-tallet.

Som en følge af de omfattende tyske beslaglæggelser af fast ejendom til brug for anlæg af militære anlæg og indkvartering af militær og flygtninge blev der ved skrivelse af 25. august 1944 af Indenrigsministeriet i de enkelte amter nedsat en kommission, der skulle behandle de sager vedr. erstatning og leje, som beslaglæggelserne gav anledning til. Kommissionen for Odense og Assens amter, der havde sparekassedirektør Emil Sørensen, Kerteminde, som formand, fungerede frem til 1956, da de sidste sager om de af værnemagten forvoldte materielle skader var afsluttet. Ved en lykkelig tilfældighed har Hans Henrik Jacobsen, der tidligere indgående har beskæftiget sig med forholdene omkring etableringen af flyvepladsen ved Beldringe, fået adgang til et omfattende privat materiale, som Emil Sørensen har efterladt fra sin tid som kommissionsformand, og det er på dette grundlag, at ovennævnte arbejde har kunnet udføres.

Hovedvægten i undersøgelsen ligger på en behandling af de større beslaglæggelser, som værnemagten foretog i forbindelse med etableringen af flyvepladserne ved Beldringe, Hølev, Vejrup og Gyldensteen, radaranlæggene ved Nordskov, Midskov, Røjle og Skovby samt flygtningelejrene i Allesø og Skovby. Derudover foretages en registrering af beslaglæggelserne af institutioner og privatejendomme i forbindelse med indkvartering af militær og flygtninge og endelig tegnes der gennem en redegørelse for de ydede erstatninger et billede af beslaglæggelsernes omfang.

Af ovenstående kunne man måske få det indtryk, at Hans Henrik Jacobsens arbejde er en tør og nøgtern redegørelse for beslaglagte matrikelnumre og udbetalte kronebeløb. Det er det også – men takket være forfatterens store lokalkendskab og viden om besættelsestidens historie samt de mange oplysninger om lokale forhold og begivenheder, som forfatteren har samlet gennem samtaler med beboere i de berørte områder, er det tillige blevet et interessant lille bidrag til besættelsestidens mere generelle historie og ihvertfald et værdifuldt stykke lokalhistorie med adresse til såvel faghistorikeren som den lokale beboer.

Klaus Egeberg

Brita Flou m.fl.: Kolindsund – et stykke Djursland fortæller danmarkshistorie . . . P. S. Johnsen. Grenå, 1980. 213 s., ill. Kr. 109.

I slutningen af 1860'erne tog fire landbygningsfolk det initiativ at få udtørret søen Kolindsund, beliggende vest for Grenå. De omkringboende lodsejere skulle stilles tilfreds med at få overladt en del af det udtørrede areal, hvorefter selskabet frit kunne gøre resten i penge. En overretssagfører fra Viborg Viborg fik projektet støbt i juridisk uangribelige former. Marts 1872 holdtes stiftende generalforsamling i »Aktieselskabet for tørlægningen af den vestlige del af Kolindsund«. Aktiekapitalen på 1/2 mill. rdl. blev snart tegnet, og arbejdet sat i gang. Hurtigt omfattede projektet hele søen, og endnu hurtigere var alle ressourcer drænet bort. Det klassiske digebrud i et udtørningsprojekt plus økonomisk stagnation i almindelighed sønder slog alle beregninger. Hedeselskabets Enrico Dalgas blev tilkaldt og stemplede det hele forehavende som et teknisk misfoster af første rang. Forstærkningsarbejder af forskellig art samt en forøgelse af den dampdrevene pumpekapacitet tilvejebragte en vis bedring, omend nye digebrud i 1910 og 1924 skabte store vanskeligheder.

To gårde på land samt 2.600 tdr. land søbund blev på lang sigt selskabets gevinst, men udgifter til pumpning og oprensning af det store vandløbsnet vejede mindst lige så meget på debetsiden. I 1921 fik en smart veksellerer fra hovedstaden arealet udstykket, og de nye ejere gik ind i et lodsejerlag. To år senere tørnede dettes ledelse sammen med en del af de arbejdere, der var organiseret i Landsarbejderforbundet samt Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund. Lodsejerlaget vandt striden, eftersom Højesteret i juni 1926 kendte fagforeningens blokade retsstridig og følgelig idømte arbejderne at betale lodsejerne en erstatning på 100.000 kr., dengang ret mange penge. Trediverens krise ramte Kolindsund-bønderne særlig hårdt, og i deres kvide gik de til Landbrugsmi- nisteriet for at få del i de rare statspenge, der i disse år blev pumpet ud i alverdens projekter på afvandingens område. Mod at afsværge en del af deres hidtidige storbondeholdning fik de da også bevilget en særlig støtte, der satte dem i stand til at forbedre afvandingsforholdene på radikal vis. Resten af Kolindsunds hidtidige historie er da beretningen om et stedse mere mekaniseret planteavlbrug, baseret på kunstig afvanding.

Om dette godt 100-årige afvandingsforetagende har en projektgruppe på 4 m/k fremlagt et stykke »folkeforskning; som de selv skriver i forordet. Samtidig skulle det være et brudstykke af et større mønster: Danmarks moderne historie. Til dette formål har de indsamlet et rigt holdigt materiale af dokumentarisk karakter, interviews på lydbånd ikke at forglemme. Et blik på noterne s. 207–09 viser, at det især er aviser (Grenå Folketidende), referater fra rigsdagens forhandlinger samt diverse arkivsager, der sammen med lokalhistorisk materiale dominerer billedet. Da fremstillingen af flere grunde samler sig om arbejdskonflikten 1923–26 – med udtalt sympati for arbejdersiden – er det på forhånd givet, at lodsejernes lange og trange kamp mod det indsvivende vand og de

risikofyldte dyrkningsforhold i øvrigt må få en stedmoderlig behandling. Studier i landbrugsorganisationernes og Hedeselskabets arkiver kunne her have dækket nogle slemme huller i dokumentationen. Da midlerne beklægteligvis var få og små, har forf. altså forsøgt at begrænse sig, hvad man bestemte ikke skal klandre folk for. Konsekvensen er bare, at fremstillingen ikke er blevet en folkebog for alle implicerede og interesserede parter. Ej heller et stykke danmarkshistorie, alene af den grund, at Kolindsund er og bliver en højst atypisk plet på det landbrugshistoriske danmarkskort. Den evigtvarende tørholdelse af areaerne deroppe med de dertil knyttede driftsudgifter indsnævrer de økonomiske spillemuligheder i betragtelig grad.

Alligevel er det et godt initiativ, Grenå-gruppen her har tagt. Bogen er på mange måder af den læservenlige slags, ikke mindst p.g.a. det gode og varierede billedstof. Det kunne være spændende at få at vide, hvordan lokalbefolkningen tog imod bogen. Den fortjener at blive læst, også af andre end djur- og molboer.

Erik Helmer Pedersen

Anders Vrist Langer: Stormflodsramt. Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne. Forlaget Bogtrykkergården, Struer. 84 s., ill., kr. 69.

Man kan roligt fastslå, at denne bog indtager en særstilling blandt hundreder af lokalhistoriske skildringer. Dens titel fortæller det. Næppe nogen plet i Danmark har gennem århundreder været ramt af så mange naturkatastrofer. Forfatteren, kordegn Anders Vrist Langer, skriver ud fra sit indgående kendskab til de talrige kilder, der navnlig belyser forholdene på Thyborøn.

Mange vil finde det en anelse kedeligt, at fremstillingen i særlig grad omhandler de store indsamlinger til støtte for de stormflodsramte, mens de dramatiske hændelser, som stormflod og redningsaktioner gav anledning til, kun sjældent er omtalt. Alligevel må man give fhv. amtmand A. Bach ret, når han i forordet kalder bogen en sober og stilfærdig beretning om den dramatiske kamp, som thyborønboerne gennem århundreder har ført for at bevare deres hjemstavn.

Fremgangstider har Thyborøn også oplevet. Her fandtes i 1500-tallet kun få »stakkede« (korte) agre, men 1741 beretter en limfjordskommission, at 38 personer med 14 både fisker med pulsvod fra Røn by, og i flere henseender synes Thyborøn i 1700-tallet bedre stillet end den øvrige del af Agger sogn. Havet tog nabobyer til begge sider, den sidste i 1868. Men i 1825 blev landevejsforbindelsen mellem Lemvig og Thisted over Harbøre-Aggertangen afbrudt og Agger Kanal dannet. Af 87 stormflodsramte beboere var 22 fra Thyborøn. Efter den store oversvømmelse i 1839 var herredsfogden derfor indstillet på, at 3-4 gårde længere østpå ved Limfjorden skulle udstykkes til Thyborøns 24 familier. Men kun 7 flyttede. Pengehjælpen til beboerne blev indsat på konti i Sparekassen for Thisted Amt. Endnu i 1922 fungerede 6 af disse kontrabøger.

En orkanagtig storm i december 1862 skabte Thyborøn Kanal, og alle T.-beboerne ventede åbenbart forflytning. I årene 1868-72 flyttede 11 familier. Ny stormflod reducerede antallet af huse til 9. Hver husejer fik tildelt 1000 kr. og 6 indsidere tilsammen 1000 kr. Men overfor truslen om ødelæggelse stod den 80-årige »konge« Mads Sørensens og de yngre beboeres ukuelige håb om bedre tider, som virkelig kom.

Et stort billedstof, især talrige fotografier, fortæller om Thyborøns udvikling i nyere tid, og forfatterens »Noter og henvisninger« supplerer på mange punkter fremstillingen i den smukke lille bog.

Fridlev Skrubbeltrang

Bue Kaae: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationssårhundrederet belyst ved eksempler fra Ribe. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1981, 207 s., ill., kr. 92.

Seminarielektor Bue Kaae har gennem årene skrevet mange artikler til årbogen »Fra Ribe Amt«. Hans bog om kvindekår og kvindeskæbner i Ribe bygger på optegnelser han har gjort med i forbindelse med andre Ribestudier, ikke mindst udgivelser fra 1977 af ribepræsten, senere bisp, Peder Hegelunds almanakoptegnelser. Det store ripensiske kildemateriale, der består af breve, tingbøger, lensregnskaber for blot at nævne hovedgrupperne bliver i denne nye bog udnyttet af en virkelig kender. Med stor indføling og med stor sympati for kvindekønnet skildrer Kaae den behandling kvinder blev udsat for i 1500-tallets Ribe.

Bogen er delt i to hoveddele: en generel indledning, som sætter Ribes historie ind i en europæisk sammenhæng og skildrer det førreformatoriske Ribe, en anden del som er den egentlige fremstilling om kvinderne i byen. Selvom de enkelte kapitlovekskrifter kan være lidt uforståelige, før man har læst indholdet, som f.eks. »Smukke, fine og ærensagtige folk«, er dispositionen klar nok. De gifte, ugifte og enkernes vilkår skildres indenfor de forskellige samfundsgrupper, gejstlige og borgerlige, høj og lav. Bogens hovedsynspunkt bekræfter J. Steenstrups opfattelse, fremsat i 1913, at renæssancen intetsteds betød en bedring af kvindens stilling, tværtimod. Kaae gør sig lå, men relevante overvejelser over årsagerne: kvinders vilkår forringedes i takt med specialiseringen af arbejdslivet og deres muligheder for deltagelse heri, og deres stilling på det retslige og økonomiske område forværredes i takt hermed. Langt mere indgående behandler Kaae kirkens kvindesyn, og viser hvordan den lutherske lære var en virksom faktor i undertrykkelsen. Konsekvensen af det lutherske syn på kvinder og ægteskab formulerer Kaae meget vel: Ægteskabet var den eneste rette vej for en kvinde, hvor hun kunne tjene Gud og mennesker, og jo mere den gifte kone helt domineret af sin biologi idealiseredes, jo værre blev vilkårene for den ugifte. Enlige kvinder var ikke blot nyttige, men latente horer og skøger. Ved flittige citater fra samtidens litteratur demonstrerer Kaae mandssamfundets almindelige kvindesyn, den pa-

triarkalske holdning, hvor bagsiden af beskyttelsen er foragten for den beskyttede.

Bogen er mættet af stof, og det er ikke kun lykkeligt. Måske er det een af årsagerne til, at bogen er sat med meget små typer. De utallige eksempler, oftest i form af små eller store biografier er på nipet til at forvirre i stedet for at virke som klaring af bogens ærinde. Man bliver lidt træt af sætninger som følgende:

(s. 142) »Peder Hegelund var nært knyttet til begge ægtefæller, og den energiske Karen Baggesdatter, der i øvrigt var hans kusine, har vel været indblandet i hans ægteskabsplaner – de så sørgeligt fejlslagne – med Kirsten Knudsdatter Seeblad i Odense, der var svigerinde til hendes søster Maren Baggesdatter, der var gift med Laurids Knudsen Seeblad, rådmænd i Odense.« Fremstillingen forbliver på det stofsamlende fremfor på det analytiske plan. Ribe-stoffet sættes ikke i relation til den eksisterende kvindeforskning, og det er naturligvis et savn. Bl.a. havde reference til Inger Dübecks bog om »Købekoner og konkurrence« fra 1978 (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 28) været rimelig.

Bogens store fortjeneste er fremlæggelsen af et vældigt, kvindehistorisk yderst relevant stof. Bogen vil være nyttig for forskere fra mange fag, måske ikke mindst for bevidsthedshistorikere. I udvalg vil en række af bogens meget velskrevne portrætter kunne bruges som kildelæsning på forskellige undervisningsniveauer; f.eks. historien om Barbara Svendsdatter p. 61ff. Kun enkelte kvindestemmer høres, som f.eks. Mette Hansdatter Vedels i brevet til sin søn Søren, studerende i Heidelberg. I noterne oplyses, at en udgave af Søren Andersen Vedels brevveksling med forældrene er påtænkt udgivet i 1981. Vi glæder os.

Bogen er smukt illustreret og forsynet med et tillæg på 40 sider med slægtstavler, personfortegnelser, ordliste, litteraturliste og noter.

Nanna Damsholt

Gamle huse i Sønderho. Udarbejdet af Steffen M. Søndergaard og Poul Tuxen. Fanø kommune og Fredningsstyrelsen, 1980. 239 s., ill., kr. 95.

Bevaringsværdige huse i Tønder. Udarbejdet af Jess Heine Andersen. Fredningsstyrelsen. 1980, 283 s., ill., kr. 70.

Blandt de udgivelser, som søger at formidle de kulturhistoriske værdier i vore omgivelser, spiller de værker, der som en fælles betegnelse kunne kaldes bygningsregistrarer fortsat en meget fremtrædende rolle. Det skyldes først og fremmest deres direkte anvendelsesmål: at være grundlaget for en bevarende bygge- og byplanpolitik i den enkelte kommune, ofte i form af direkte tinglysninger. Til dette formål virker bygningsregistrarerne med en autoritet, der på den ene side er nødvendig som rygdækning for en kommunes bevaringsarbejde, men som på den anden side rummer risikoen for en fastlåsning af de kulturhistoriske værdier som noget, der én gang for alle kan afgøres. Til selve udvælgelsesprocessen bag en »regi-

strant« er derfor knyttet et stort ansvar, og det er da også ved de sidste års registrarer tydeligt, at der nu tages meget mere med end før.

– *Sønderho* – denne perle af et fuldstændig bevaret søfartssamfund på Fanø fra før ca. 1870 – har i denne henseende næppe budt på store problemer. Højest 20 ud af byens ca. 200 huse er blevet udeladt. Af dem savner man måske kun missionshuset, der må siges at være en kulturhistorisk bygning, men som her siges at være »helt ude af trit med den lokale byggeskik«. Men ellers dækker registranten en bevaringsværdig helhed, der stort set er over 100 år gammel.

I *Tønder*, hvor den traditionelle bevaringsindsats i høj grad har været koncentreret om 1700-tallets huse, viser registranten en forfriskende tolerance ved stort set at medtage huse fra helt op til omkring 1930, såfremt de »enten repræsenterer en karakteristisk bygningsstil eller som sammen med andre bygninger udgør en værdifuld helhed«. Dette er indlysende rigtigt i en levende by, der i sin bykerne rummer huse fra så mange perioder.

Når 1930 er valgt som skel, forklares det med, at »byggeskikken sætter et ret klart skel ved 1930«. Det er ikke indlysende, – perioden efter 1870 var fuld af skel i byggeskikken. Man burde nok mere ærligt have sagt: »Der måtte sættes et skel af hensyn til omfanget, og vi har på fornemmelsen, at folks forståelse for bygningsværdi endnu næppe kan udvides længere end til henimod 1940. Hvad der ligger herefter, må bedømmes om 10–20 år«.

Hermed er jeg allerede kommet ind på registrantens anden funktion: at virke som *formidling* af den synlige kulturhistorie i en by. Som formidling har bygningsregistrarer flere forskellige målgrupper. Kommunalbestyrelse og teknikere har været en fast målgruppe fra starten. Det er formentlig for den daglige administration, at de meget udførlige beskrivelser af hvert enkelt hus er lavet. For udenforstående virker disse lange beskrivelser som »dødt stof«.

Husejere er en anden vigtig målgruppe. De fik i de ældre registrarer ofte blot »karakter« for deres hus, ofte med flere korrigerende bemærkninger. I »Sønderho« har man direkte besluttet sig til at undgå negative bemærkninger, ud fra fornemmelsen af, at ros til bestemte huse er en lige så god og mere diplomatisk metode.

I »Tønder« har man beholdt »bemærkningen« ved hvert hus. Men formålet er dunkelt. Ting, der forekommer kritisable, er man gået på kattepoter omkring (se nedenfor), så tilbage er blot blevet små, interne arkitektudtryk som: »Stilfærdigt hus« (bl.a. om et hus med jukeboxforsynet bodega i stueetagen!), »lidt trist facade« (huse kan vel også have en off-day!) o.s.v.

Det væsentlige for ejere og beboere er dog uden tvivl at få en forståelse for husets forudsætninger gennem en fylldig historik, og her er de senere års registrarer en afgørende forbedring. Dette gælder også »Sønderho« og »Tønder«.

I Tønder har man bestræbt sig på at befolke fortiden. Husene har været ramme om menneskers liv og aktivitet. I Sønderho optræder de ellers så spændende Sønderhoner derimod kun i ejerlisterne. Ikke engang på de gamle fotos, hvoraf dejligt mange er brugt, er der

et ord om billedernes mennesker, som ellers nok skulle være kendte af mange, om jeg ret kender de historiske bevidste Sønderhøninger.

Kulturhistorikerne er en tredje målgruppe. Og de må glæde sig over de meget fine gennemgange af bygningskonstruktioner, detaljer og grundplaner, hvor »Sønderhø« nyder godt af arkitekterne H. H. Engqvist og Jesper Termansens grundige arbejde i 1945 og senere. I »Tønder« har man ydermere vedføjet et jævnføringsregister over husenes forskellige numre i matrikler og brandforsikring siden 1700-årene. Sådanne registre er et uvurderligt arbejdsredskab og er oprindelig en idé fra Komiteen for dansk Byhistorie, nu heldigvis videreført af Fredningsstyrelsen.

Den sidste målgruppe er den pågældende bys almindelige indbyggere. De skal gennem formidlingen af viden bibringes en ny eller større forståelse for de daglige omgivelser. For at oplevelsen af en bys ofte komplekse kulturhistorie kan blive så rigtig som mulig, er det imidlertid vigtigt, at helhedsbilledet af byen som bevaret miljø formidles med tilstrækkelig vægt på sammenhænge og historiske forløb.

To byer som Sønderhø og Tønder udgør i denne henseende en speciel udfordring. Hvor en registrant for en by som Esbjerg eller en stationsby virker som en »øjeåbner« for værdierne i noget hidtil uaccepteret, arbejder man i Sønderhø og Tønder med byer, hvor bevaringsstanken har været levende og aktiv siden årene før 1. verdenskrig, og med egentlige bevaringsforeninger siden henholdsvis 1928 og 1963. Bevaringsarbejdet har i begge byer samlet sig om bygninger, der var over 100 år gamle, og haft en tydelig tendens til i hver af byerne at arbejde med en konstrueret prototype på henholdsvis et »gammelt Sønderhøhus« og et »gammelt Tønderhus«. – Dette kan have sin rimelighed i et traditionsbundet bymiljø som Sønderhø, der er opbygget over en relativ kort periode fra omkring 1750 til 1850 og som derfor kun har få bebyggelseshistoriske »lag«. – I en by som Tønder, hvis bykerne fremviser eksempler på 4–500 års skiftende idealer og aktiviteter, er den samme tendens meget mere betænkelig og har givet sig næsten groteske udslag. Det værste eksempel er et hus på Tørvet, ejet af et lokalt dagblad. Huset var fra ca. 1900 bygget i tidstypisk nordtysk gotik, men i begyndelsen af 1970'erne begyndte man at klistre en 1/2 stens facade på i små røde teglsten og udstyre huset med hvide sprossevinduer og vindskeder, således at der nu står en slags Tønderromantisk teaterkulisse. – Den samme tendens har gjort sig gældende ved en række restaureringer siden midten af 1960'erne. Den for Tønder så typiske sprøde empire-pudsarkitektur på gavlene har veget pladsen for røde teglsten og småsprossede vinduer.

I forordet til »Tønder« skriver man ganske rigtigt: »Når man går i gang med at ombygge eller istandsætte, må man for det første respektere husets arkitektoniske udtryk, d.v.s. husets hovedform, proportioner, materiale og farver. Endvidere må man kende dets historie for at have det rette grundlag for at forstå huset«.

Forsyndelserne herimod begået af kendte restaureringsarkitekter får dog i omtalen af de enkelte huse kun en spag kritik, såsom: »huset burde kalkes, som det var før restaureringen«. Og f.eks. huse, der ifølge bygnings-

historikken notorisk har fået erstattet en århundredskiftefacade med en 1700-tals-facade får blot at vide, at de er »nyrestaurerede og velproportionerede«.

Spørgsmålet er, om Tønder-registranten i sin helhed tilstrækkeligt understreger, at der er så mange stilarter og byggeperioder i byen. En sådan understregning er tydeligvis nødvendig, når man ser faren for velmenende romantiske sammenblandinger. Og har må man nok svare, at opsplitningen af husene i detaljer ikke er klog.

Tønders huse består på den måde af bindingsværk, kar-napper, døre og andet godt, mens husene som typer forsvinder. Ydermere er de sidste 100 års udvikling meget summarisk behandlet, – hvad der jo kan undre, når man husker Tønder-registrantens alsidige udvælgelse af huse. Tiden efter 1864 nøjes med en side og så vigtige ting som for eksempel tysk og dansk i byggeriet eller »Baupflege« – bevægelsens baggrund og virke på Tønderregnen får vi intet at vide om. Gennemgangen af detaljer standser helt ved ca. 1870, – håndværkere, der måtte ønske at vide noget om tjærepap- eller skifertage, cementstuk eller Jugend-døre bliver ladt i stikken (også af bogen om »Byhuset«, som der henvises til).

Om de to registranter kan endelig siges, at de begge, hvad angår illustrationer og lay-out, er meget smukke. »Sønderhø« bærer prisen, selv om det irriterer, at teksten for enkelte huse mangler tydelig inddeling. Skal der endelig sammenlignes, har »Sønderhø« også bedre fotografier og typografi.

Alt i alt er det godt, at flere og flere byer får gennemgange af deres kulturhistoriske interessante bebyggelse. Men der er fortsat behov for en videre diskussion om »registranternes« form og indhold, om de kan stå alene og om de er den bedste form for formidling af det, som vi alle arbejder for: Forståelsen af, at vi har et ansvar for vore omgivelser, som på en gang er levende nutid og overleveret historie.

Peter Dragsbo

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. Fra Als og Sundeved bind 58. 1980. 350 s.

Mens den augustenborgske politik og spørgsmålet om den augustenborgske arveret er centrale temaer i nyere dansk historieskrivning, har der hidtil manglet en monografi om Augustenborgerne og deres baggrund. Med udgivelsen af dette smukke værk har Historisk Samfund for Als og Sundeved rådet bod på denne mangel. Emnet er belyst ud fra både rigshistoriske og egshistoriske synsvinkler, og der er foretaget en ligelig vægtning af det politiske, kulturhistoriske og personalhistoriske stof. Når resultatet er blevet så vellykket, skyldes det naturligvis de to forfattere, hvis viden og indsigt på fremragende vis supplerer hinanden, hvortil kommer at begge er glimrende skribenter.

I bogens første hovedafsnit skildrer tidligere direktør for Frederiksborgmuseet Jørgen Paulsen under titlen »Familie og miljø« slægtens oprindelse og tegner en række fine portrætter af de forskellige hertuger. Fremstillingen giver desuden et overordentligt levende indtryk af

familielivet på slottene både i hverdag og fest, men nok så interessant er det billede, der tegnes af relationerne mellem hertughoffet og »lokalsamfundet«. Til grund for Paulsens afsnit ligger dybtgående studier i sønderjysk historie, og fremstillingen bygger for en stor del på hidtil uudnyttet arkivalisk stof. Ikke mindst i de augustenburgske og gråstenske godsarkiver beror et righoldigt materiale vedrørende bl.a. så forskellige forhold som skolesager, fyrstelige rejser, hofholdning, arvesager og meget mere, som er rygraden i den særdeles facetterede fremstilling, der levnedgøres af et righoldigt og originalt billedmateriale, hvor man især bemærker Carl Hartmanns yndefulde pennetegninger af scener fra familielivet ved hertughoffet i 1840'erne.

I to mindre afsnit behandler Jørgen Paulsen bygnings- og godshistorien. Også her er der tale om den første dyberegående behandling, idet forfatteren kun har haft en meget begrænset litteratur at støtte sig til. Dette gælder både bygningshistorien, hvor der udover oversigterne i Danske Slotte og Herregårde (som skyldes Jørgen Paulsen selv) og Trap Danmark vel egentlig kun findes Vilh. Lorenzens kortfattede omtale af Gråsten slot i hans bog om danske barokherregårde, men især godshistorien, hvor vi får det første helhedsbillede af godsernes drift og bestyrelse og dermed af det økonomiske grundlag for slægtens eksistens i snæver forstand. Paulsens gennemgang dokumenterer, at augustensborgerne langt op i tiden økonomisk næppe kunne hamle op med de største ejendomsbesiddere i det danske monarki, heller ikke i hertugdømmerne. Det var således ikke økonomisk status, men derimod afstamning og de nære relationer til kongehuset, der muliggjorde en politisk rolle, der rakte udover hjemstavnen.

Hermed er vi fremme ved bogens sidste hovedafsnit, hvor professor H. P. Clausen redegør for den augustenburgske stræben efter den danske krone og denne politiks endelige forlis. Traditionelt har man jo fokuseret på den juridiske gyldighed af augustensborgernes krav, men H. P. Clausen understreger stærkere end forgængerne »at den politiske brug af arvespørgsmålet er vigtigere for vor forståelse end spørgsmålet om den rette værdsættelse af deres krav« (s. 202). I overensstemmelse hermed er hovedvægten lagt på augustensborgernes bestræbelser på at bringe sig i en position, hvor deres tronkandidatur var eneste mulighed for at holde monarkiet sammen. Det er ikke muligt i en kort anmeldelse at yde den meget nuancerede og sobert vurderende fremstilling fuld retfærdighed, men måske af størst interesse er den indgående redegørelse for de mange kontakter både udadtil og indadtil, Christian August knyttede og bearbejdede for at fremme sine muligheder; især hæfter man sig ved den interessante, men ikke meget påagtede forbindelse til danske liberale. I grunden er det dog påfaldende, i hvor høj grad augustensborgerne ligesom danske helstatspolitikere i sidste ende knyttede deres håb til »den europæiske nødvendighed«, stormagternes interesse i at opretholde det danske monarki udelte. I denne nationalismens og liberalismens tidsalder var det dog, som forfatteren demonstrerer, i det lange løb umuligt for Christian August at basere sine krav alene på dynastisk og statsretlig argumentation. Tvunget af den nationale og politiske pola-

risering inden for monarkiet måtte han vælge side, men herved mistede han sin politiske manøvre frihed, og i 1848 »fangede bordet«, for at bruge Clausens eget udtryk.

Bogen mangler videnskabeligt noteapparat. Dette begrundes i forordet med ønsket om ikke at »tynge fremstillingen«. Det anføres optimistisk »at den kyndige læser vil dog kunne se, at der bag en række af afsnittene ligger selvstændige arkivstudier og indgående detailstudier«. Dette er så sandt, som det er skrevet, men netop derfor må det beklages, at det i den første samlede monografi om augustensborgerne ikke er muligt i alle tilfælde at konstatere det præcise grundlag for de fremførte oplysninger og ræsonnementer.

Lis Heiberg

Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år. Redigeret og tilrettelagt af Sys Hartmann og Stine Wiell. Udgivet af Haderslev Museum og Fredningsstyrelsen. 1980. 110 s., ill. Pris kr. 120.

Et af Haderslev bys ældste huse blev i 1960'erne for anden gang dømt til nedrivning. Første gang var i 1920'erne, og siden da havde huset været i forfald p.g.a. manglende vedligeholdelse. Man fandt, at grunden lå bekvemt for parkeringspladser, men projektet blev lykkeligvis opgivet. Huset, som denne bog beskriver, fik lov til at blive stående, og det blev ved foreningen af mange gode kræfter restaureret og nu også beskrevet og fotograferet efter alle kunstens regler. Det er sket ved samarbejde mellem Haderslev kommune, Haderslev Museum og Fredningsstyrelsen. Udgivelsen af denne smukke rapport over arbejdet har fået støtte fra banker og fonds, herunder Carlsbergfondet, og der er blevet råd til mange flotte farvebilleder. Da også teksten er kyndig og klar, skulle bogen have alle chancer for at nå viden om og overbevise bl.a. politikere om, at pengene til dette bevaringsprojekt er givet godt ud. Nu lurar nye parkeringspladser og motorgader jo heldigvis heller ikke i så høj grad om hvert gadehjørne som for blot nogle få år siden.

Bogen indeholder afsnit om huset og gaden, om bygningshistorien igennem de 400 år og om de malede dekorationers restaurering og deres kunsthistoriske tolkning. Hvert afsnit har et grundigt noteapparat og et kort engelsk resumé. Afsnittene kan læses separat, men fornemmelsen af et frugtbart samarbejde mellem flere fagdiscipliner og offentlige instanser får man naturligvis bedst ved gennemlæsning af hele bogen.

Henrik Fangel, der fornylig har skrevet Haderslev bys historie, placerer huset Slotsgade 20 i byens topografi og fastholder ved gennemgangen af ejerne og beboerne en bid af byens erhvervs- og socialhistorie fra opførelsen i 1570'erne til restaureringen påbegyndtes i 1976. Bygget af Philip Skifferdækker, en af hertug Hans' meget vellønnede folk, var det fra begyndelsen et hus for fine folk, og den status bevarede til ind i forrige århundrede, hvor mere jævne mennesker slog sig ned i det som lejere. Kvarteret og huset mistede sin betydning i forhold til andre dele af byen, og forfaldet satte ind.

Peter Hee og Karsten Rønnow beskriver bygningshistorien og påpeger de valg, der måtte træffes som restaureringsarbejdet skred frem. Det var på forhånd kendt, at huset rummede bygningskulturelle kvaliteter, men bl.a. afdækningen af betydelige loft- og vægudsmykninger overraskede, og det videre arbejde måtte indrettes derefter.

Afsnittet er velforsynet med planer og tegninger, så også den mindre konstruktionskyndige kan være med.

De med malerier prydede træpaneler blev nedtaget og restaureret af Nationalmuseets eksperter under Ole Alkærsligs ledelse. Han har her beskrevet arbejdet, og i såvel billeder som tekst får man et indtryk af før og efter. Med sine kemiske oplysninger og lidt knappe rapportstil er afsnittet måske mest for specialister i konservering. Fotografierne og oplysningerne supplerer imidlertid på udmærket vis Sys Hartmanns afsluttende kapitel om de fundne maleriers ikonografiske indhold og deres kunsthistoriske placering. Et flertal af billederne dateres stilistisk til 1655-65, en glansperiode i husets bygningshistorie. Kun brudstykker er bevaret, men tilstrækkeligt til at der kan siges noget om, hvorfra maleren eller malerne har hentet inspiration. Træpanelerne med de yndefulde blomster, fugle, landskaber og flot klædte personer m.v. har tjent som en slags erstatning for gobeliner, som der trods alt ikke havde været råd til i et borgerhus. Ved at drage paralleller til de egne, som byen i den pågældende periode var i kontakt med opstiller Sys Hartmann den hypotese, at udsmykningens samlende tema har været menneskenes fire livsaldre. Hvem, der har udført billederne vides ikke. Teknisk set er de ikke den store kunst, og måske er det rimeligt med Sys Hartmann at antage, at det er en lokal maler, der er ophavsmanden. Noget bevis for at maleren er den person, der foreslås, eksisterer der øjensynligt ikke, og man kunne ønske, at både kunsthistorikere og læsere blev sparet for at komme helt ud på den tynde is. Malerierne bliver iøvrigt ved denne kyndige gennemgang nøglen til en forestillingsverden, som ellers er svær at indfange, navnlig når det gælder mennesker uden for de allerhøjeste samfundslag.

Margit Mogensen

Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. Tekst: Jane Bossen. Fotos: Helge Krempin. Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg [uden år] 91 s., ill. Tysk resumé.

Dette er en særdeles smuk publikation, som bærer præg af, at både forfatter og fotograf har været ærligt optaget af deres valgte emne, de mange romanske stenhuggerarbejder i det tidligere danske område. Slesvig og halvøen Angel var som det sted, hvor kristendommen først trængte frem på dansk grund et kraftcenter, da 1100-tallets og det tidlige 1200-tals stenkirker blev bygget. Der er skrevet vægtige værker om den romanske granit i Danmark, men en smuk lokal monografi som denne kan kun hilses velkommen. Her samles en række tråde, og frem for

noget er billederne så smukke, at beskueren umiddelbart må fatte interesse for emnet. Det siges, at målet har været at lave en billedbog med tilhørende tekst og ikke det omvendte, og det skal muligvis forstås sådan at fotografens øje og linse har været lige så bestemmende for, hvad der skulle med i bogen som forfatterens mere teoretiske indfaldsvinkel. Under alle omstændigheder må man konstatere, at der har været tale om et fint samarbejde på en måde, så bogen både giver en æstetisk oplevelse og en god indsigt i nogle vigtige sider af periodens religiøse forestillingsverden.

Mere end halvdelen af bogens sider, i lidt over A4-format, er dækket af sort/hvid fotografier, der er så skarpe og lys-skyggemæssigt udsøgte, at de ikke kun taler til synet, men lige så meget til følesansen. Det er som om fotografens budskab har været: se skønheden i granitten, se hvor de dengang forstod at udnytte det forhåndenværende. Bogens første og sidste opslag er en kvaderstensmur i al sin storslåede variation fra sten til sten, og omslagets bagside er et kik lige ind i en rå granitmasse. Om det dog blot stadig var almindeligt at bygge af sådanne materialer!

Der er to afsnit, ét om kirkebygninger og billedsten, og ét om dåb og døbefonte. De viste billeder beskrives enkelt og klart, og der redegøres omhyggeligt for de fortolkninger, der tidligere er givet i litteraturen, dog uden direkte kildehenvisninger. Jane Bossen understreger gang på gang dobbeltydigheden i reliefferne, og prøver ikke på at give den »rigtige« forklaring. Der mangler stadig en del brikker i vor viden om, hvordan middelalderens dansker så på verden omkring sig. Med bogen i hånden kan man næsten ikke undgå at blive aktiv medfortolker, og det lader sig gøre også uden at drage til Angel, takket være de gode fotografier.

På flere af billedstenene er der set med friske øjne, og tidligere forklaringer af den mere usandsynlige skuffe lægges af vejen. Således forkastes det, at den omfavnende mand og kvinde på stenen i Ulneå kirke (s. 38) skulle være et skræmmebillede af dødsyndens vellyst. Man må give ret heri, for en mere kysk omfavnelser end den viste, kan man næppe forestille sig! Så virker det mere plausibelt, at der skulle være tale om enten et af Bibelens kendte ægtepar, jomfru Marias forældre f.eks., eller, at billedet er en fremstilling af det ideelle kristne ægteskab, sådan som det her foreslås. Det kan i det hele taget være svært at afgøre, hvornår menigheden har skullet se noget positivt og hvornår noget negativt i de billeder, de mødte i kirken. F.eks. synes de hyppigt forekommende løver at være symboler både for det onde og det gode. Som oftest vel nok det onde, og i hvert fald når disse eksotiske dyr er fremstillet med et godt tag i et lille menneske, enten med poter eller tænder (Munkbrarup og Niblum kirkers døbefonte). Man havde gerne hørt noget mere om løvernes ret udforskede vej ind i den romanske kirke, men her lades man i stikken. Til gengæld kan man så på billederne se disse forunderlige dyr lige ind i øjne, der synes at have mere sjæl end menneskenes. Der er nok at tage fat på ved at bruge øjnene, og find eventuelt støtte i den danske og tyske faglitteratur, hvortil der henvises i listen bag i bogen.

Margit Mogensen

Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham. Poul Kristensens Forlag, Herning, 1981. 184 s. Kr. 69,50.

Det er en god idé, lektor Peter Beck har fået, at skrive en levnedsskildring af præsten N. L. Feilberg (1806–99), fader til den kendte dialektforsker og folkemindesamler H. F. Feilberg. Der er ikke tale om et videnskabeligt forskningsarbejde, men om en beretning, baseret på en grundig indsamling af oplysninger både fra trykt og ikke mindst utrykt materiale, især breve, hvoraf en stor del findes bevaret i slægtens besiddelse. I sin glæde over at fortælle så meget som muligt om forhold, der berører Feilbergs liv, er forfatteren flere gange kommet ind på emner, der kun i mere periferisk grad vedrører Feilbergs udvikling. Bl.a. kommer han ret udførligt ind på bagermester Købkes liv i Kastellet. Det skyldes, at Feilbergs første hustru, Conradine, der døde ret tidligt, var datter af bagermester Købke og således søster til den fremragende maler C. Købke, som hun sikkert stod nær. Han har malet et smukt billede af søsteren, der gengives i farver her i bogen. Også en tegning af Feilberg har Købke udført – den er også gengivet i bogen.

Feilberg var rationalist, da han forlod universitetet i København og også i sit første præsteembede syd for Varde. Men da han kort efter blev præst i Vester-Vedsted syd for Ribe, skete der for ham noget lignende som for Mynster, da han var blevet præst i Spjellerup. Fra nu af var Feilberg ikke længere rationalist, men heller ikke ortodoks, og med tiden blev han stærkt påvirket af Grundtvig. I Vester-Vedstedtiden i 1830'erne og 1840'erne kom han også i kontakt med den folkelige og nationale bevægelse, som netop tog fart i den periode. Selv om Feilberg ikke blev en førende skikkelse i denne bevægelse, fik han betydning for mange. Det kom især frem, da han kort før treårskrigen blev præst i Ullerup i Sundeved. Embedet i Ullerup beholdt Feilberg helt til efter krigen 1864, hvor han blev udvist af preusserne. Det stykke af bogen, der handler om Feilbergs tid i Ullerup, er nok det mest interessante og tillige ret udførligt, ikke så mærkeligt, fordi Feilberg kom til at opleve krigsbegivenhederne på nært hold, ikke mindst i 1864. Om begivenhederne i 1864 skrev Feilberg nogle breve, der blev trykt i »Museum« 1890. Noget af det ejendommeligste er jo nok det venskabelige forhold, der opstod mellem pastor Feilberg og den preussiske general v. Goeben, der var indkvarteret hos Feilberg i 1864.

I øvrigt er det interessant at læse om den betydning, Feilberg fik for befolkningen ved at lære dem nogle af Grundtvigs salmer og styrke deres danske sindelag. Da forfatteren selv er fra Ullerup, kender han personligt de erindringer, som endnu lever hos de slægter, som Feilberg har betydet noget for.

Da Feilberg efter krigen 1864 var blevet udvist, var han i mange år præst i Kirke-Helsing ved Slagelse. Sine sidste leveår tilbragte han i København. Han vedligeholdte gennem årene kontakten med sine gamle venner i Ullerup. Det bør også nævnes, at Feilberg efter sin første kones død ægtede Bolette Rørdam, søster til den kendte præst Peter Rørdam. Sidst i bogen findes en omtale af Feilbergs børn og deres forskellige skæbne.

Peter Becks bog er absolut læseværdig og et godt bidrag både til grænselandets historie og til belysning af en familie, der har haft stor kulturel betydning.

Johs. Lomholt-Thomsen

Egernførde bys historie. Redigeret af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen. Udg. af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1980. 291 s.

En række af de sønderjyske købstæders historie er i de sidste årtier blevet behandlet i ret omfattende værker, først Flensborg, senere andre. Fælles er, at disse værker er skrevet af faghistorikere. Nu har den sydligste af de gamle købstæder også fået sin historie skildret. Det drejer sig om Egernførde, på tysk kaldet Eckernförde. Til forskel fra de øvrige byhistorier er denne forholdsvis lille bog ikke kun skrevet af fagfolk, men en række af afsnittene er skrevet af andre, som på en eller anden måde har kendskab til sider af byens udvikling.

Initiativet til bogen blev oprindeligt taget af bibliotekslektor Poul Kürstein ved Centralbiblioteket i Flensborg, men efter hans død i 1973 lå planen om bogen stille i nogle år, indtil projektet blev taget op igen, denne gang med en redaktionskomité i spidsen, bestående af den kendte historiker, fhv. landsarkivar, dr.phil. Harald Jørgensen samt kontorchef i Grønseforeningen, cand.jur. O. M. Olesen og højesteretsdommer Frants Thygesen, tidligere generalsekretær for Sydslesvigsk Forening. Til medarbejdere har de tre sikret sig bistand af forskellige andre, der – delvis efter Kürsteins forberedende arbejde – har udarbejdet en række af bogens afsnit, så at bogen om Egernførde fremtræder som en samling forskellige af-handlinger eller artikler.

Hovedsagen må naturligt blive skildringen af byens historie, og den opgave har Harald Jørgensen taget sig af i perioden 1241–1914 på fortrinlig måde til trods for det spinkle og spredte kildemateriale. Hvornår byen er blevet købstad, kan ikke dokumenteres præcist – det må være sket engang i 1200-tallet. Forfatteren begynder i 1241, fordi »Kong Valdemars Jordebog« i 1241 omtaler et borganlæg, der har navnet Egernborg. Borgen blev senere nedrevet, uvist hvornår, men navnet synes at forklare, hvorfor byen kom til at hedde Egernførde (Eckernförde). Sidste del af navnet – førde – er jo det tyske ord for fjord, men første del af navnet er sikkert dansk og betyder altså »egern«. Oprindelsen til byen har været et fiskerleje, der tidligt er vokset op på den ret brede landtange, der skiller bunden af fjorden fra Vindeby Nor. Men et egentligt bysamfund opstod først, da en del handlende og håndværkere, hovedsagelig indvandret sydfra, slog sig ned på stedet. Det er hovedsagelig sket i 1200-tallet og videre frem. Efterhånden udvikledes en vis skibsfart, der også gav beskæftigelse – dog aldrig af samme omfang som i Flensborg og Aabenraa. Skibsfarten, især ud i Østersøområdet, vedblev op igennem tiderne at spille en rolle for det købstadsamfund, der voksede op i 1200- og 1300-tallet. Først hørte byen til Borby sogn nord for fjorden,

men ret tidligt fik byen sin egen kirke, den, som endnu findes og bærer navn efter de søfarendes helgen, Skt. Nicolai. Gennem de følgende århundreder var der både opgangs- og nedgangstider, og byen vedblev at være ret beskedt i indbyggertal og omfang. Det gælder helt op til vort århundrede. Efter 1914, hvor Harald Jørgensen slutter, har Frants Thygesen, bistået af folk, der begge er fra Eckernførde, givet en mere skitseagtig skildring af byen fra 1914 frem mod vore dage. I dette afsnit er også det dansksindede mindretal i denne fra gammel tid tysksprogede by omtalt, men man savner en nærmere redegørelse for den aktivitet, som dette mindretal har udfoldet siden 1945, og som har ført til oprettelse af den danske skole og den danske menighed. Dette emne burde have haft et særligt kapitel i bogen. Af de øvrige afsnit er der særlig grund til at fremhæve det stykke, som Frants Thygesen har skrevet om byens retshistorie. Det begynder 1288, det år, hvorfra man har det første dokument, hvori Egernførde er nævnt, og så føres det videre helt op til vore dage. Til slut skal det nævnes, at der findes gode afsnit om andre emner, bl.a. om de to kirker i Borby og Egernførde. Også stykket om stednavne i området (ved Kr. Hald) er interessant. Derimod synes indledningsafsnittet i bogen at være overflødigt – det handler mest om de spor af bebyggelse fra den forhistoriske tid, der er fundet i Egernførdeområdet.

Alt i alt kan det siges, at bogen om Egernførde giver et værdifuldt indblik i byens udvikling.

Johs. Lomholt-Thomsen

Birgit Hoffmann. Die Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein zwischen Reformation und Aufklärung. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, II. Reihe, 34./35. Band (1978/79). p. 110–172.

For studiet af de danske trolddomsprocesser er det af største betydning at få overblik over forholdene i Slesvig-Holsten. Fra et dansk synspunkt er det væsentligt at få besvaret spørgsmålet, om trolddomsprocesserne trængte ind i kongeriget sydfra, eller om det var et fænomen, der slog igennem på europæisk grund på nogenlunde samme tidspunkt.

Om de slesvig-holstenske hekseprocesser handler Birgit Hoffmanns artikel. Hun har valgt udelukkende at bygge på trykt materiale: dels to store artikler af henholdsvis Chr. Jessen fra 1859 og R. Heberling fra 1915 og dels på en række mindre artikler, der beskæftiger sig med en enkelt eller flere hekseprocesser, på samme måde som det er kendt fra danske lokalhistoriske tidsskrifter. Denne fremgangsmåde er valgt, vel vidende at ikke alle hekseprocesser derved bliver fremdraget, ud fra den betragtning, at »das Gesamtbild« (p. 112, anm. fremhævnings) sikkert ikke ville blive ændret, selvom nyt materiale blev hentet frem af arkiverne. En optælling af hvor mange anklagede, der henrettedes, gav nemlig nogenlunde samme procentvise fordeling hos 4 udvalgte forfattere

med 269 omtalte processer som hos alle de benyttede forfattere med i alt 462 processer. Det er en fremgangsmåde, der kan diskuteres, men som kan anvendes. For at få sat tal på nogle ikke-specifikke mængdeangivelser har Birgit Hoffmann besluttet sig til at give tallet 3 for betegnelsen »flere« og 10 for »mange«; hvorfra netop disse tal blev valgt forklares dog ikke, og direkte uheldigt er det, at det heller ikke oplyses i hvor mange tilfælde hun har set sig nødsaget til at anvende denne procedure.

I løbet af sine undersøgelser kommer Birgit Hoffmann frem til, at i de områder, hvor Jyske Lov blev anvendt, i.e. hertugdømmet Slesvig med undtagelse af Nordfriesland og Fehmern, blev 84% af de anklagede henrettet, mens 85% blev henrettet i det område, der var påvirket af Romerretten, i.e. hertugdømmet Holsten og Nordfriesland. Det er en procentvis fordeling, der ligner den fordeling af domte og frifundne, der kendes fra Melleuropa, hvor de egentlige masseprocesser fandt sted. Birgit Hoffmann mener at kunne forklare dette, idet hun p. 145 hævder, at bødlerne også i Slesvig-Holsten bidrog til hekseprocessernes udbredelse, idet tortur, der var et væsentligt træk ved inkvisitionsprocessen, som blev anvendt i Holsten, også var almindelig i Jyske lov-området (p. 124). Imidlertid gør hun sig ikke klart, at tortur ikke kan være årsagen til det store antal henrettelser i Slesvig, med mindre der foregik nogle grove overtrædelser af lovene. Birgit Hoffmann gennemgår lovgrundlaget for hekseprocesserne i Slesvig-Holsten, men p.g.a. sin afhængighed af tidligere værker overser hun en lille, men betydningsfuld del deraf. I den koldingske recess af 13. december 1558 oplyser §19, at ingen må torteres, før vedkommende er dømt til døden. Og hvornår var en troldkvinde så dømt til døden? Ifølge den kallundborgske recess af 21. november 1576 §8, som Birgit Hoffmann kender, var det først sket, når en appelinstans havde afsagt endelig kendelse. I kongeriget kan man se, hvorledes disse 2 paragraffer i forening, efter 1576, er blevet overholdt. Spørgsmålet rejser sig, om recesserne har været virkssomme i Slesvig eller ej? Birgit Hoffmann anvender selv 1576-recessen, og C. L. E. v. Stemmann, hvis værk fra 1855 »Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung«, Birgit Hoffmann benytter, mente, at 1558-recessen også havde gyldighed for hertugdømmet. Vi er altså fremme ved, at de 84% henrettede i Slesvig var udtryk for en kraftigere forfølgelse end de 85% henrettede i et område, hvor tortur var lovlig lige fra processens begyndelse. Det er en interessant erkendelse, der kræver dybtgående undersøgelser; hvis Birgit Hoffmann da har ret i, at proceduren fra Jyske Lov blev benyttet i trolddomsprocesserne i Slesvig. Dagmar Unverhaus undersøgelser i »Von »Toverschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557« (Schleswig 1980) tyder på, at der i Slesvig allerede på det nævnte tidspunkt var ved at foregå en tilnærmelse til inkvisitionsprocessen.

Birgit Hoffmann undrer sig lidt over 1576-recessens fremkomsttidspunkt (p. 136) og mener, at den må skyldes misbrug andre steder end i Slesvig, og hun henviser til 6 brændinger på godset Kollmar i 1575. Denne undren må skyldes, at hun åbenbart ikke kender Sechers »Forordninger«. For recessen rettede sig ikke mod misbrug i hertugdømmet, men mod nogle grove overtrædelser i

kongeriget (Secher; Forordninger, Recesser og andre kongelig Breve, 2. Bind, p. 33, København 1889-90).

Ud fra de årstal, Birgit Hoffmann oplyser om hekseprocessernes begynden i Slesvig-Holsten, er der meget,

der tyder på, at hekseprocesserne var et fænomen, der slog igennem på nogenlunde samme tidspunkt i kongeriget og i hertugdømmerne; og det er et godt udgangspunkt for videre studier over dette emne.

Jens Chr. V. Johansen